

Západočeská univerzita v Plzni

Fakulta filozofická

Diplomová práce

Válečnictví v době kamenné

Eliška Grygarová

Plzeň 2021

Západočeská univerzita v Plzni

Fakulta filozofická

Katedra archeologie

Studijní program Archeologie

Studijní obor Archeologie

Diplomová práce

Válečnictví v době kamenné

Vedoucí práce:

PhDr. Petr Krištuf, Ph.D.

Katedra archeologie

Fakulta filozofická Západočeské univerzity v Plzni

Plzeň 2021

Prohlašuji, že jsem práci zpracovala samostatně a použila jen uvedených pramenů a literatury.

Plzeň, květen 2021

Poděkování:

Ráda bych tímto poděkovala svému vedoucímu práce PhDr. Petru Krišťufovi, Ph.D. za odborné vedení, cenné rady a připomínky při psaní této práce.

Obsah

1	Úvod	1
2	Válka a její definice.....	3
2.1	Podoba válčení	5
2.2	Motivy.....	8
2.3	Válečníci.....	10
3	Prameny	12
3.1	Kosterní prameny	12
3.2	Zbraně.....	15
3.3	Ohrazení	17
4	Válčení u lovců-sběračů.....	20
4.1	Kosterní prameny	24
4.2	Ikonografie.....	31
4.3	Zbraně.....	38
5	Kontakt lovců-sběračů a neolitických zemědělců	39
6	Neolit	43
6.1	Kosterní prameny	45
6.2	Ohrazení	53
6.3	Zbraně.....	55
6.4	Násilné scény v levantském umění.....	56
7	Eneolit.....	64
7.1	Kosterní prameny	64
7.2	Ohrazení	71
7.3	Zbraně.....	78
7.3.1	Kultura se šňůrovou keramikou	79
7.3.2	Kultura se zvoncovitými poháry	84
7.4	Ikonografie.....	88
8	Traumata v době kamenné	93
8.1	Lovci-sběrači	94
8.1.1	Paleolit.....	94
8.1.2	Mezolit.....	98
8.2	Neolit.....	104
8.3	Eneolit.....	110
9	Diskuse a shrnutí	117
10	Závěr.....	122

11	Resumé	124
12	Zdroje.....	126
12.1	Zdroje k databázi lokalit	155
12.2	Další zdroje	168

1 Úvod

Zda se zapojovali naši nejranější předkové do organizované formy násilí bylo dlouho středem zájmu badatelů napříč různými vědními disciplínami. Zatímco mladší období pravěku a všechny další mladší etapy lidské minulosti jsou považovány za období, kdy válka zaujímal význačné postavení ve společnosti a o její existenci není pochyb, na dobu kamennou tímto způsobem nahlíženo dlouho nebylo a některými badateli stále není. Prehistorická minulost byla často popisována jako mírumilovná a idylická, zatímco téma války bylo zvažováno jen velmi málo nebo vůbec.

Publikace L. H. Keeleyho z roku 1996 stavějící především na etnografických datech zažehla diskusi o násilné povaze minulých společností, již dříve však byly vzneseny argumenty zpochybňující mírumilovné vztahy v pravěké Evropě, které předložil například Slavomil Vencel v článku *War and Warfare in Archaeology* (Vencel 1984).

K vyvrácení konceptu nekonfliktní a poklidné společnosti tak přispěly i archeologické výzkumy realizované v posledních několika desetiletích, které prokázaly, že organizované násilí není záležitostí spojenou pouze s moderní společností. Válčení je však nadále debatované téma, v rámci kterého přetrvávají značné neshody ohledně otázky definice tohoto pojmu, jeho původu, frekvence, kauzálních příčin či potenciální význam pro minulé společnosti.

Válčení je obtížné archeologicky dokázat, jelikož pramenů není mnoho a i ty, které máme pro dobu kamennou k dispozici, lze interpretovat různými způsoby. Kosterní pozůstatky jsou často považovány za hlavní a jediný přímý důkaz násilí v minulosti, a proto je jim věnována zvýšená pozornost. Jako samotné však nemohou ukázat kompletní obraz o násilí v minulosti. Je tak vhodné využít i další prameny, mezi než zahrnujeme zbraně, opevnění a ikonografii, které napomáhají vidět válku v širším kontextu dané společnosti.

Cíle práce

Cílem této práce je přiblížit roli válečnictví v populacích doby kamenné, a to s ohledem na jeho regionální a časovou variabilitu. Toho je docíleno prostřednictvím představení dostupných archeologických pramenů pro jednotlivé etapy doby kamenné, které poskytují vzhled do válečných praktik daného období. Práce se soustředí na území Evropy, pouze v případě lovců-

sběračů je brán ohled i na některé zahraniční lokality, které svým charakterem doplňují situace známé z evropské oblasti.

Metodologie

Pro vytvoření této práce bylo zvoleno studium dostupných pramenů v podobě zahraniční literatury. Ta sloužila k získání informací a přehledu o válečných praktikách doby kamenné, využita byla i k rozboru a vyhodnocení kosterního materiálu, který nese stopy násilí. Soubor jedinců nesoucí traumata na kostech byl shromážděn v prostředí programu Microsoft Excel, v rámci kterého bylo s daty dále pracováno, a to prostřednictvím kontingenčních tabulek a funkcí, které program umožňuje. K testování hypotéz a posouzení statistické významnosti datových souborů byl využit chí-kvadrát test, který slouží k zjištění významného vztahu mezi dvěma a více znaky. Hladina významnosti statistického testu (tzv. p-hodnota) byla stanovena na 0,05 (tedy 5%). V případě, že nulová hypotéza o nezávislosti prvků byla menší než stanovených 0,05, byla zamítnuta a přijata hypotéza alternativní.

2 Válka a její definice

Válka nestátních společností byla v minulosti etnografy často popisována jako neefektivní a připomínající spíše hru než konflikt. To mělo za důsledek dichotomické rozdělení války nestátních a státních společností. Na jedné straně tak stály triviální souboje označované jako primitivní či rituální válka, na straně druhé pak figurovaly konflikty vyspělé a civilizované společnosti neboli také podle některých badatelů, válka v pravém slova smyslu. Nicméně jak se postupně ukázalo, hlavním rozdílem mezi těmito zdánlivými protipóly je především měřítko, v jakém jsou tyto konflikty vedeny (Kissel – Kim 2019, 142). Pojem rituální/primitivní válka bylo velice často referováno především k ceremoniálním soubojům známých například z Nové Guinei, nicméně ty však představují pouze jednu z forem konfrontací, které tyto společnosti realizovali (viz níže). Zároveň je nutné upozornit na to, že rituální souboje a smrtící konflikty jsou často propojeny a nemusí se nutně vylučovat. Válka všeho druhu a rozsahu totiž může být ritualizována, a to včetně války, která zahrnuje zabíjení nepřátel či přivlastňování majetku (Glowacki 2018, 24). Výjimkou nejsou ani situace, kdy rituální souboje eskalují do mnohem ničivější formy konfrontací (Arkush – Stanish 2005, 10).

Stejně tak jako další aktivity provázející život v minulosti a vyžadující vzájemnou spolupráci, i násilné konflikty jsou jedním ze základních typů sociální interakce (Meyer 2020). Válčení je společenská aktivita mířená proti další skupině. Je organizovaná a nezahrnuje pouze boj samotný, ale zároveň i plánování a přípravy na konfrontaci (Christensen 2004, 129). Lze ji rozdělit na interní a externí. Interní válka se odehrává uvnitř jedné společnosti, zatímco externí je realizována mezi odlišnými společnostmi, které nesdílejí stejný jazyk či kulturní hodnoty (Wrangham – Glowacki 2012, 11). Při studiu války v minulosti je prvním a velice podstatným krokem tento termín definovat. Příklady definic z literatury jsou uvedeny v tabulce č. 1. Mnohé neshody mezi badateli o počátcích válčení mnohdy pramení právě z faktu, že každý vychází z odlišného vymezení tohoto pojmu. Častým úskalím je zvolení takové definice, která je buďto příliš obecná (nerozlišuje například válku od dalších forem konfliktů) nebo naopak příliš úzce vymezená (předpokládá existenci války jen u státních společností). Většina badatelů se však shodne na tom, že je podstatné, aby definice zdůrazňovala prvky války, které ji odlišují od ostatních forem konfliktů.

Pro válku je charakteristické to, že se jedná o skupinovou aktivitu. Probíhá mezi kmeny, komunitami či kočovnými skupinami a není zaměřena pouze na jednu osobu. Kolektivní a

společenský aspekt odděluje válčení od vraždy, tedy zabití jedné osoby osobou druhou. Na rozdíl od vraždy totiž válka představuje konflikt, který se odehrává na širším politickém a společenském pozadí (Kim – Keeley 2008, 2055). Vymežit válku a válčení na teoretické úrovni však není zdaleka tak náročné, jako je tomu v praxi, například během etnografického pozorování. Různé druhy sporů u etnografických společností jsou mnohdy velice variabilní a podléhají odlišným pravidlům a zvyklostem. Proto co za válku považuje etnograf, může být viděno zcela jinak jejím účastníkem (Smith 2017, 63).

Události, při nichž se koalice členů jedné skupiny snaží způsobit újmu na zdraví jednomu nebo více členům jiné skupiny (Skupiny = nezávislé politické jednotky; Bowles 2009, 1294; Wrangham – Glowacki 2012, 8).
Organizovaná ozbrojená agrese mezi různými autonomními politickými skupinami (Daković 2014, 287; Otterbein 2004, 9).
Krvavé střety mezi malými skupinami zahrnující nájezdy, přepady i jednotlivé vraždy (Guilaine – Zammit 2005, 24).
Válka je organizovaná agrese a násilí mezi sociálně odlišnými nebo autonomními skupinami lidí (Kissel – Kim 2019, 146).
Společensky schválený smrtelný konflikt mezi nezávislými skupinami (LeBlanc 2014, 27).
Skupinová aktivita vedená členy jedné komunity proti členům jiné komunity, při níž je primárním účelem způsobit vážné zranění nebo smrt více nespecifikovaným členům dané komunity, nebo u níž je vysoce pravděpodobné, že vážné zranění nebo smrt budou způsobeny několika nespecifikovaným členům této komunity (Fry 2007, 16–17).

Tab. 1: Příklady definic války.

Pro účely této práce je válčení definováno jako ozbrojené konflikty odehrávající se mezi dvěma a více autonomními skupinami (Kissel – Kim 2019, 146). Takové vymezení vylučuje vraždy a náhodné potyčky a zároveň se soustředí na to, že je válka skupinovou aktivitou.

Kromě termínů válka a válčení se v této problematice setkáváme i s dalšími pojmy. Jsou to například konflikty, které představují širokou kategorii sporů, do nichž se mimo jiných řadí i válka. Konflikt je definován jako uvědomovaná neshoda mezi dvěma či více stranami, kterou často doprovází pocity hněvu nebo nepřátelství (Fry 2007, 24). Konflikty mohou být rozděleny do dvou základních skupin. Jedná se o násilné konfrontace uvnitř komunit, které obvykle zahrnují jen několik málo lidí, zatímco mezikomunitní spory mohou zahrnovat podstatně větší množství osob (Meyer 2020, 300).

Dalším pojmem je násilí. To označuje formu fyzické agrese, která může mít za následek vážné zranění nebo smrt (Fry 2007, 24). Násilí mezi skupinami je přítomno v celé řadě společností, a to nezávisle na velikosti sociálních jednotek, subsistenci či společenské organizaci. Násilí zároveň představuje velice široký pojem a je realizováno na několika úrovních. Zejména ve vztahu k některým kontextům, v nichž je tento pojem používán, nemusí nutně znamenat něco negativního. Příkladem jsou některé formy posmrtné manipulace s ostatky, jejichž cílem nebylo mrtvým uškodit, ale mohly například představovat způsob přechodu ducha zemřelého do odlišné sféry (Link 2014, 282).

Stejně tak i pojem agrese pokrývá široké spektrum chování. Agrese znamená způsobení bolesti nebo zranění jiným osobám (Fry 2007, 24). Může zahrnovat přímé mezilidské násilí, ale i nefyzické podoby jako je naznačení úmyslu ublížení či verbální hrozby násilím, které mohou fyzické formě předcházet (Kissel – Kim 2019, 144).

2.1 Podoba válčení

Etnografická data umožňují vzhled do celého spektra podob násilných konfrontací, mezi něž můžeme zahrnout vraždu, tresty smrti, duely, rituální oběti či válčení (Otterbein 2004, 9).

Nájezdy

Zdaleka nejčastěji realizovanou formou válčení v etnografických společnostech jsou překvapivé nájezdy a přepadení ze zálohy, při nichž byly zároveň způsobeny i největší škody (Ewers 1975, 401; LeBlanc – Register 2003, 57). Nájezd mohl být uskutečněn pouze několika jedinci, všemi muži z komunity nebo aliancí několika komunit, kdy zpravidla došlo i k nejvíce úmrtím (Gat 2006, 117). Zatímco u některých společností byl impulz k realizování nájezdů poměrně spontánní a neplánovaný, u jiných válečné výpravě předcházely rozsáhlé přípravné aktivity. Například u kmene Yukpa (Venezuela) byla před zahájením útoku uskutečněna oslava zahrnující hodování a tanec zvaný serempa. Za pomoci tance a zpěvu muži vyjadřují agresivitu a jejich připravenost k zabíjení nepřátel (Halbmayer 2001, 49). Přípravy na útok mohou zahrnovat i požití alkoholických nápojů a halucinogenů nebo ozdobení těl barvami a různými doplňky (Redmond 1994, 5).

Útok byl vždy naplánován v noci či za svítání, kdy je největší pravděpodobnost zaskočit oběti nepřipravené k boji. Při nájezdech tak často dochází k tomu, že je nejvíce jedinců zabito při pokusu o útěk, proto se objevují rány soustředěné v posteriorní části těla. Mezi oběťmi lze

očekávat muže a zejména ženy s dětmi, pokud jejich únos nebyl cílem útoku (Christensen 2004, 131). Některé společnosti považovaly za úspěšný útok zabití pouze jednoho či několika málo členů nepřátelské komunity (LeBlanc – Register 2003, 57). Obvykle se jednalo o jedince vzdálené od ostatních představující ideální oběť. M. Smith v tomto ohledu rozvíjí tzv. princip sociální náhražky. Ten je založen na možnosti zabití kteréhokoliv člena nepřátelské skupiny, nikoliv pouze jedince, kterého se spor týká či který ho vyvolal. Terčem útoku se tak může stát kterýkoliv jedinec, který je nalezen zranitelný nebo izolovaný od ostatních, bez ohledu na pohlaví či věk (Smith 2017, 63). U kmene Dassanetch se například cílem útoku stal ten, koho bojovníci potkali jako prvního (Almagor 1979, 122). V takovém případě je napadení, byť i pouhé jedné osoby, bráno jako útok na celou komunitu (Smith 2017, 63). Na druhou stranu se nájezdy uskutečňovaly poměrně často, což způsobilo značnou kumulaci válečných obětí napříč časem. U jiných společností bylo naopak cílem zabití co nejvyššího počtu lidí. Například válečníci kmene Waorani vyčkávali pozdě do noci dokud si nebyli jisti, že všichni spí a následně zabili co největší množství osob (Macfarlan et al. 2018, 2).

Útoky, jejichž cílem bylo zneškodnit celou komunitu či pouze její větší část, se odehrávaly spíše zřídka a obvykle představují eskalaci již dlouhodobějšího sporu. Konflikt se však mohl stát natolik vážným, že se jedna ze stran uchýlila k masakru neboli úplnému zneškodnění nepřátelské sociální jednotky (Smith 2017, 103; Meyer 2020, 301). Například u kmene Yanomamo byla nepřátelská komunita pozvána na hostinu, kde následně došlo k jejímu zneškodnění (LeBlanc – Register 2003, 147, 152; Redmond 1994, 19).

Počet útočících jedinců během nájezdů a přepadení byl různý a vždy záleželo na kapacitách skupiny. U etnograficky doložených lovců-sběračů i zemědělců se velikost útočné skupiny pohybuje mezi 3 až 20 členy (Sponsel 1998, 100; Baxter 1979, 89; Almagor 1979, 122; LeBlanc – Register 2003, 117). Steven LeBlanc ve své studii použil tzv. pravidlo 10, jehož předpokladem je, že velikost útočné skupiny u jednoduché formy lovců-sběračů je průměrně 10, nicméně při speciálních událostech je tato společnost schopna nashromáždit až 10x více mužů. Stejně tak by tomu bylo i u ostatních stupňů sociální organizace (LeBlanc 2014, 37).

Po úspěšném útoku často následovaly oslavné hostiny a válečné tance, během nichž se oslavovalo vítězství a rekonstruovaly se události boje. U jihoamerického kmene Jívaro do těchto oslav bylo zahrnuto i zpracování získaných trofejí (Smith 1938, 447; Redmond 1994, 11). Válčení celkově bývá v mnohých společnostech oslavováno a vnímáno spíše kladně v

porovnání například s vraždou či krevní mstou, s nimiž se velice často pojí smíšené či zcela negativní pocity (Petrasch 2014, 189; Halbmayer 2001, 50). Muži, kteří se válečných přepadení účastní, jsou tak velice často respektováni a ceněni ostatními příslušníky skupiny (Halbmayer 2001, 49).

Ceremoniální boje

Zcela jiný charakter měly rituální souboje. Jejich cílem nebylo způsobit druhé straně škodu či někoho zabít, ale uskutečnit bitvu pouze na symbolické úrovni. Utkání měly často velice stylizovanou podobu a připomínali spíše hru (Roscoe 2011, 57). Tento způsob válčení proslavil zejména kmen Dugum Dani na Nové Guinei. Zahájení bitvy zde předcházela společná dohoda obou stran, při níž byl naplánován konkrétní čas a místo. To však nebylo standardem a v ostatních částech Nové Guinei docházelo spíše k donucení druhé strany k participaci, například invazí na jejich území (Roscoe 2011, 66). Tyto rituální bitvy mezi komunitami probíhaly v podobě střílení šípů či házení oštěpů z poměrně značné vzdálenosti do řad protivníka (Gat 1999, 572; Shankman 1991, 301). Záměrem účastníků však nebylo nikoho zasáhnout, proto k zraněním či úmrtím docházelo jen zřídka. Pokud k tomu však došlo, rituální souboj se mohl transformovat na vážný a smrtelný konflikt (Gat 1999, 566). Rituální souboje mohly trvat klidně i několik dnů či týdnů. Obvykle ale docházelo k jejich přerušení například kvůli dešti, vážnému zranění, odpočinku nebo opravě zbraní (LeBlanc – Register 2003, 150; Keegan 1993, 100). Po ukončení bitvy měla poražená strana možnost vrátit se poklidně zpět do své vesnice, aniž by ji vítězští bojovníci pronásledovali (Roscoe 2011, 61).

Otevřená bitva poskytovala mužům příležitost, během níž mohli dát najevo svou odvahu a schopnosti v boji. Strany se však snažily projevit svou bojovou sílu i jako kolektiv, což napomáhalo odradit potenciální útoky (Roscoe 2011, 65). Zatímco u Dugum Dani bylo hlavním motivem pro uspořádání rituálního souboje utišení duchů zemřelých, další společnosti je realizovaly i jako prostředek usmíření a ukončení sporů (Shankman 1991, 301; Keegan 1993, 101).

Ceremoniální bitvy jsou doloženy i u skupin severozápadního pobřeží Severní Ameriky či u Murngin v Austrálii (Gat 1999, 565–567). Rituální souboje jsou známy i z prostředí And, které sloužily k utvrzení vlastní identity a zajištění plodné úrody. Doprovázela je konzumace

alkoholických nápojů a samotný boj probíhal buďto v jednotlivých utkáních, prostřednictvím formace linií či zkrátka jen jako rvačka bez použití zbraní (Lessa – de Souza 2006, 136).

Duely

Duely představují ritualizovanou a institucionalizovanou formu konfliktů mezi jedinci, kteří obvykle pocházejí z různých vesnic (Sponsel 1998, 100). K. Otterbein (Otterbein 2004, 6) zdůrazňuje 4 charakteristiky duelů, které zahrnují použití smrtelných zbraní, předem dohodnuté podmínky souboje, účast omezenou na jedince stejné společenské vrstvy/hodnosti a motivace zahrnující zachování si cti, zabití nepřítele či pomsta. Etnograficky nejsou u lovců-sběračů duely známy nebo jsou jen velice vzácné, zatímco u zemědělských společností jsou dobře doloženy.

Duely jsou často vyvolány v rámci hostin, kde se shromáždí lokální skupiny a z důvodu zvýšené intoxikace alkoholem tak může docházet k rozporům. Většinou však nebylo povoleno, aby tyto duely dospěly do stádia, kdy by mohl být jeden z účastníků ohrožen na životě (Halbmayer 2001, 51). Pokud však k zabití dojde, spor se může vystupňovat do závažnější formy (Sponsel 1998, 100).

Duely představovaly ideální příležitost k veřejné ukázce síly a dospělosti, zároveň jsou formou přípravy na skutečný smrtelný souboj (Abbink 1999, 228, 232). Jsou známy například z kmene Surmů, kde představují velkolepou atletickou událost a jsou organizovány minimálně dvakrát ročně, vždy po sklizni, když je dostatek jídla a není potřeba pracovat na poli (Abbink 1999, 230).

2.2 Motivů

Důvodů, které vedou k rozpoutání válčení, je celá řada. První příčky zpravidla zabírá pomsta (například za vraždu; Redmond 1994, 15). Pokud nedojde k pomstě a nepřítel za způsobenou újmu nezaplatí, může to signalizovat slabost a vést tak dalším škodám (Gat 2006, 92).

Dále jsou to ekonomické aspekty v podobě pytlacení rostlin či lovné zvěře v cizím teritoriu nebo boj o samotné území. Ekonomické motivy válčení lze pozorovat u kmenů na severozápadním pobřeží Severní Ameriky, které žily v oblasti velice bohaté na zdroje potravy a těšily se tak dostatku obživy, i přesto se však velice často uchýlovaly k válčení. Materiální motivy představovaly jeden z impulzů, proč se k válčení uchýlit, jelikož čím bohatší byl určitý

region na zdroje, tím větší o něj byl projeven zájem (Gat 2006, 31–33). Zdroje potravy mohly být podnětem vyvolávající konflikt i v opačném případě, tedy v momentě, kdy je jich nedostatek. Například ve velmi suchých oblastech byla voda pro přežití zcela nepostradatelná a její zdroje se tak mohly stát předmětem sporů. Boje mohly pramenit i v oblastech, kde počty zvířete nebyly statické a docházelo k jejím přesunům (Gat 2006, 62, 64).

Další příčinou bojů byly ženy, a to z důvodu reprodukce či pracovní síly (Halbmayer 2001, 49). Ačkoliv například Inuité byli z velké části monogamní, únos žen mnohdy představoval hlavní záměr útoku. Důležitou roli hrály i u skupin na americkém severozápadním pobřeží, kde se počet manželek u každého lišil a polygamie zde byla běžně praktikována. Ženy mohly být hlavním motivem válčení nebo nepřímou výhodou pro vítěznou stranu, každopádně představovaly důležitý prostředek reprodukce a válečníkům mohly dodávat prestiž, zlepšovat status a symbolizovat jejich úspěch (Gat 2006, 71–72). Zároveň mohl spor o ženy vyvstat i v případě nedodržení podmínek domluvené výměny partnerů. Právě v případě skupin, které spolu obchodují a uzavírají manželství, dochází ke konfrontacím velice často (Keeley 1996, 122–125; Christensen 2004, 132).

Spíše u zemědělských společností než u lovců-sběračů je pozorována snaha o získání trofejí, cti a statusu (Christensen 2004, 131–132). Trofeje představují důkaz o úspěšnosti skupiny či konkrétního válečníka a zahrnují různé části těla, zejména hlavu a skalp, zuby, čelist, jazyk, ruce nebo předloktí, prsty, či kůži. Hlava či skalp je často viděna jako nejcennější trofej, jelikož je asociována s duchem jedince, drží jeho sílu a lidskou podstatu (Okamura – Siew 2013, 685; Dye 2016, 2). Skalp byl zároveň lehký a bylo rychlé ho získat (Mensforth 2007, 224–225).

Častěji citovaným motivem je i magie a čarodějnictví, doložené například u kmene Waorani (Ekvádor). Ti věří, že nic není náhoda a všechna neštěstí jsou podle nich způsobena čarodějnictvím dalších lidí. Proto například náhlé úmrtí člena skupiny je spatřováno v magických praktikách konkrétní osoby či skupiny a je nutné ho pomstít (Alarcon et al. 2019, 6; Robarchek – Robarchek 1992, 197).

V mnohých případech, jak potvrzují etnografická data, však nelze určit jednu jedinou příčinu, která vyústila ve válečný konflikt, ale může jich existovat hned několik. Například kmen Boran (Afrika) při nájezdech usiluje o zabití co nejvíce lidí, zároveň si však odnáší různé trofeje jako doklad prestiže a kořist v podobě dobytka (Baxter 1979, 89). Navíc se mohou motivy napříč

procesem válčení měnit nebo se na původní příčinu zcela zapomene. K tomu může dojít například v případě, kdy jeden útok vyvolá reakci zasažené strany, což postupem času přejde v řetězec nekončících napadení a motivů tak stále přibývá (Keeley 1996, 115–116).

2.3 Válečníci

Válčení sestává z aktivit institucionalizované skupiny válečníků, kteří se účastní ozbrojeného boje za účelem dosažení určitých cílů (Otterbein 2004, 4). Identita válečníka je ve své vyvinuté podobě specializovaná identita pojící se s jedinci zodpovědnými za obranu skupiny a útoky na ostatní skupiny. Často se váže na dospělé muže, kteří disponují specializovanými zbraněmi a dalšími charakteristickými insigniemi, které nejsou dostupné všem (Schulting 2013, 20). Válečníci bývají oceněni za svůj výkon zejména v podobě nemateriální odměny (reputace, společenský status, prestiž) udělené ostatními členy komunity a dominantními postavami v mocenské sféře (Vandkilde 2006, 393; Nawata 2019, 599–600).

Válečnictví mohlo být ve společnosti organizováno různými způsoby, často však byly určujícími faktory pohlaví, věk či schopnosti jednotlivce (Vandkilde 2006, 399). V případě, že je válečnictví omezeno věkem, je muž válečníkem pouze v konkrétní fázi svého života. Obvykle se jedná o mladé muže, kteří se automaticky stávají válečníkem, jakmile dosáhnou určitého věku (Vandkilde 2006, 399). U kmene Boran (Afrika) být pastevcem znamená být zároveň i válečníkem. Nejedná se o specializovanou pozici, ale součást života každého mladého muže (Baxter 1979, 77). V takovém případě se útoků proti nepřátelům mohou, ale často nemusí účastnit všichni muži. Útočná skupina je tak utvořena zcela spontánně a pouze na dobu útoku. Dalším kritériem, kterému může podléhat status válečníka, jsou osobní kvality dané osoby. Příslušníkem válečnické instituce se v tomto případě stávají jedinci, kteří disponují oceňovanými schopnostmi a vlastnostmi v dané společnosti. Velice často se jedná o odvahu či agresi. Příslušnost k válečnické instituci může být podmíněna i hodností a postavením jednotlivce. V takovém případě se válečníky stávají pouze osoby významného postavení, například příslušníci elity (Vandkilde 2006, 399–400).

V nestátních společnostech bývá často každý muž v určitém bodě svého života aktivním členem, a tudíž jsou její členi zpravidla neprofesionální bojovníci. Všichni účastníci jsou si víceméně rovni a nemají oficiálního vůdce, ačkoliv slovo některých jedinců (například těch, kteří vynikají svými schopnostmi) může mít větší váhu (Almagor 1979, 122).

Jak vyplývá z předešlých odstavců, válčení je obvykle doménou mužů. Účast žen na válčení se omezovala pouze na doprovod do boje a poskytování pomoci, a to například v podobě sbírání šípů při rituálních bitvách. Pouze ve velmi vzácných případech se aktivně účastnili boje, například při sebeobraně (Gat 2006, 82).

Poznámka k projevu konfliktů v archeologickém materiálu

Důležité je zmínit, že ačkoliv výše přiblížené formy konfliktů lze rozeznat v etnografických datech, velice těžko se identifikují na základě archeologického materiálu. Komplikovaná je zejména interpretace standartně pohřbených jedinců, kteří zemřeli násilnou smrtí. Jedinci pohřbení obvyklým způsobem pro danou společnost mohou být obětí vraždy, ale i jiné formy násilí. Například forma válčení „oko za oko“, kdy vždy zemře pouze jeden či několik jedinců při každém útoku, je velice špatně zachytitelná. Jednotlivci jsou totiž následně standartně pohřbeni a jako oběti válčení se stávají podstatně méně rozpoznatelnými (Smith 2017, 103; Kim – Keeley 2008, 2055; Kissel – Kim 2019, 145). Kontext smrti jedince je možné rozpoznat v rámci etnografického pozorování, archeologie je o takové informace bohužel připravena.

Podstatně lépe jsou archeologicky zachytitelná skupinová úmrtí, kdy je pohřbeno několik násilně zabitých jedinců najednou nebo jsou ponecháni na místě činu. Výrazný projev mají masakry, které se kromě stop smrtelných traumat na tělech jedinců projevují nedbalým uložením v jeden krátký časový úsek a na jedno přesně definované místo v podobě jámy, či příkopu. Někdy mohla být těla ponechána i přímo na místě, kde došlo k jejich úmrtí (Meyer 2020, 300, 304).

Rozdílný charakter uložení lze očekávat i v závislosti na tom, kdo oběti pohřbil. V případě, že byly pohřbeny nepřáteli, na uložení je patrná nedbalost a absence péče o těla zemřelých. Taktéž dochází ke zbavení se těl co nejjednodušším způsobem (např. naházení do již existující jámy) či ponechání jedinců na místě smrti. Individualita jedinců je tak zcela potlačena. V případě že dojde k zabití pouze části komunity mohou být těla pohřbena standartním způsobem zbylými členy komunity, případně jinou komunitou. Například v případě uložení jedinců do jednotlivých hrobů na pohřebišti opět dochází k vytržení těl z kontextu, v němž se masakr odehrál, tím pádem i k zamaskování celé události. Indikátory mohou být v tomto případě dvojhroby, trojhroby a celkově vícečetná uložení do jediného hrobu, v němž přítomní jedinci nesou stopy smrtelného násilí (Meyer 2020, 304).

K podstatnému zamaskování válečné události dochází i v případě, jsou-li ostatky následně podrobeny posmrtné modifikaci v rámci nějakého rituálu, která často vede k dezintegraci skeletu a fragmentaci kostí.

3 Prameny

Jelikož konflikty a násilí ovlivňují celou řadu různých aspektů lidského života, promítají se i do několika druhů archeologických pramenů. Zahrnout mezi ně můžeme kosterní materiály, které přinášejí například demografická data o úmrtnosti, paleopatologické informace o traumatech a násilí, stejně tak jako údaje o zdraví či stresu poskytující kontext pro studium příčin válčení. Dále jsou to fortifikace a ohrazená sídliště, které mohou svědčit o hrozících konfliktech. Jsou to movité artefakty v podobě zbraní, které společně s kostmi umožňují nahlédnout do způsobu vedení boje či měnící se povahy zranění. V neposlední řadě přispívá k poznání konfliktů a násilí i ikonografie a etnografické analogie (Armit et al. 2006, 6–7; Vencel 1999). Etnografie poskytuje vhled do motivů a forem konfliktů v nestátních společnostech, čímž doplňuje poznání získané na základě archeologických pramenů. Etnografické nestátní společnosti však velice často nežijí v podmínkách zbavených přímých či nepřímých vlivů státní společnosti. Je tak velice obtížné zjistit, jak silné jsou dopady kolonialismu na danou společnost. Zároveň jsou etnografická pozorování realizována pouze v jednom poměrně krátkém a konkrétním časovém momentě, nemusí tak vůbec zachycovat dřívější nebo naopak pozdější charakter společnosti, které se věnují. Nutné je zmínit i fakt, že mnohé z etnografických společností nelze s evropskými pravěkými společnostmi srovnávat (například z hlediska prostředí, v němž žijí) a je nutné je brát spíše jako inspiraci a způsob dokreslení poznání získaného na základě archeologických pramenů.

Pro získání komplexnější představy o konfliktech v minulosti je vždy lepší čerpat z více druhů pramenů. Samy o sobě totiž, zejména v době kamenné, příliš nevyprávějí a jsou limitovány řadou aspektů.

3.1 Kosterní prameny

Traumata na kosterním materiálu jsou často považována za jediný přímý ukazatel násilí a zároveň představují nejčastěji se vyskytující pramen potvrzující existenci konfliktů (Vencel 1999, 57; Schulting – Fibiger 2012, 1). Násilná konfrontace se na lidském skeletu může projevit různými způsoby. Můžeme mezi ně zahrnout projektily v kostech, řezy na kostech (např. po

skalpování), tupá traumata, tzv. parry fraktury (zlomeniny předloktí) či násilně odebrané části skeletu (např. k získání trofeje). Jiným způsobem se na kostech projevuje posmrtná manipulace, často probíhající v rituálním kontextu. V takovém případě lze očekávat intencionálně zlámané kosti, řezy, stopy po ohni či vaření nebo modifikaci kostí do různých podob, např. kalot. Jelikož tyto zásahy byly mnohdy způsobeny postmortem, je často náročné je odlišit od stop způsobených přírodním prostředím (Knüsel – Robb 2016, 7).

Doba způsobení

Podstatným faktorem při studiu násilných zásahů na kostech je i doba, během níž byly způsobeny. Rozlišit můžeme tři kategorie, a to antemortem, perimortem a postmortem. Zranění, která jedinec utrpěl během života a podařilo se mu je přežít, se nazývají antemortem. V tomto případě se na poškozeném místě začne utvářet nová kost, která má zaoblené a hladké okraje a je tak dobře rozeznatelná od zbylých dvou kategorií (Knüsel 2005, 52; Walker 2001, 576). Pokud však rána není zcela zhojená, zasažený jedinec mohl zemřít v jejím důsledku, i přes patrnou tvorbu nové kosti. Nezhojené fraktury, které se objevují krátce před smrtí či po ní, se nazývají perimortem. Mohou (ale nemusí) být přímou příčinou smrti jedince. Může k nim totiž dojít až po smrti, například v důsledku neopatrného zacházení s tělem. Interval, v němž si kosti zachovávají stejné biomechanické vlastnosti jako v živém stavu, je různě dlouhý a záleží na podmínkách jejich uložení (Knüsel – Robb 2016, 9–10). Až poté, co jsou organické komponenty degradovány, kost se stane křehkou a neelastickou (Wahl 2014, 35). Toto stádium se nazývá postmortem a antropogenní zásahy na kostech způsobené v této fázi jsou obvykle spojovány s rituálním kontextem. Ačkoliv se perimortem a postmortem zásahy různí například odlišným lomem kosti způsobeným jiným obsahem organické složky, nelze je od sebe vždy jednoznačně rozpoznat (Knüsel 2005, 51–53).

Druhy traumat

Traumata lze rozlišit i na základě předmětu, který je způsobil. Tupá zranění jsou přivozená předmětem s plochým či zakulaceným povrchem jako jsou mlaty, kyje či kameny (Galloway et al. 1999, 5). Důsledkem jsou lineární, impresivní či tříštivé fraktury. Zároveň mohou být rány stejného charakteru způsobeny i při pádu (Dyer – Fibiger 2017, 1517). Druhou skupinu tvoří ostrá traumata, která jsou výsledkem zásahu objektem s hrotitým koncem, ostrými hranami či okraji (Wahl 2014, 36). Objevují se v důsledku úderu ostřím sekery, zásahu nožem či

projektilem. Ostrá síla se často vyskytuje v kombinaci se silou tupou. Prvotně způsobený zásah ostrým předmětem je tak v důsledku síly úderu nahrazen frakturou, kterou by způsobil tupý předmět (Galloway et al. 1999, 6). Zároveň u některých předmětů záleží, jakým způsobem jsou použity. Například sekery a kopytovité klíny mohou produkovat tupá (kvůli své velikosti a hmotnosti) i ostrá traumata (při použití ostří nástroje).

Při rekonstrukci násilných událostí na základě stop zanechaných na kosterním materiálu je nutné vzít v úvahu i jejich umístění. Například velká část zlomenin postkraniálního skeletu (zejména pokud jsou zhojeny) je přisuzována spíše nehodám než násilí. Výjimku tvoří tzv. parry fraktury, způsobené při úderu do předloktí, kterým si jedinec snažil chránit obličej. Naopak traumata na lebkách jsou pravděpodobněji zapříčiněna intencionálně. Někdy je v této souvislosti zmiňováno tzv. pravidlo kremy klobouku (v angličtině hat brim line). Je založeno na předpokladu, že lebeční traumata umístěná nad maximálním obvodem lebky jsou častěji spojena s úmyslnými údery na rozdíl od traumat, která se nacházejí pod touto linií a jsou pravděpodobněji způsobeny nehodami (Hirt – Vorel – Hejna et al. 2018, 115). Spolehlivost tohoto pravidla je však mnohými badateli zpochybnována (Orschiedt 2020, 59; Kremer et al. 2008). Lebka byla při snaze o zabití protivníka často cílem, jelikož dostatečný úder způsobí jistou smrt. Taktéž je na základě umístění zranění na lebce usuzováno, zda se jedinec aktivně účastnil boje či nikoliv. Přímému střetu tváří v tvář jsou obvykle přisuzovány rány na levé straně lebky (hlavně na čelní a temenní kosti), a to za předpokladu, že útočník snímal zbraň v pravé ruce. Naopak zranění koncentrující se spíše v zadní části lebky jsou přisuzovány situaci, kdy se jedinec snažil o útek. Stejně umístění zásah je předpokládáno i u popravy. Celkově lze pozorovat zvýšenou pozornost zaměřenou na lidské lebky, a to nejen při násilných konfrontacích, ale i při posmrtné rituální manipulaci. Lidská hlava totiž představovala důležitý symbol v širokém časoprostorovém rámci, proto v určitých dobách a oblastech mohla být uctívána, vystavována, manipulována a získávána při konfliktech (Armit 2006, 2).

Limity kosterního materiálu

I přes to, že jsou kosterní pozůstatky považovány za jediný přímý ukazatel násilí, pojí se s nimi řada limitů, které omezují jejich výpovědní hodnotu. Jedná se o špatný stav dochování kostí, který omezuje množství informací získatelných ze skeletu. Podstatným limitem je i fakt, že ne každá násilná smrt se na kostech projeví. Zbraň totiž může zasáhnout pouze měkké tkáně a nikoliv kost. Doložené jsou však i lokality, kde některé aspekty naznačují násilnou smrt jedinců

(nedbalé uložení, shromáždění těl do masového hrobu apod.), kosterní pozůstatky však tuto možnost nepotvrzují, a proto jsou pravděpodobné i jiné způsoby smrti (např. nemoc). Příkladem může být lokalita Wiederstedt (Německo; kultura s lineární keramikou), kde se v masovém hrobě nacházelo 10 skeletů (Meyer – Kürbis – Alt 2004) nebo Bronočiče (Polsko; kultura nálevkovitých pohárů), kde jáma na sídlišti ukrývala 17 jedinců uložených ve stejný okamžik (Pipes et al. 2010, 46; Szostek et al. 2014, 118, 121). I projektily, které často zasahují pouze měkké tkáně, se po odkrytí jedince mohou nacházet samostatně a mohou tak být zaměněny za hrobovou výbavu (Christensen 2004, 136). Například analýza kostí jedinců účastnících se střetů na západě Spojených států probíhajících během 19. století ukázala, že pouze každý třetí šíp zasáhne kost (Milner 2005, 144). Zároveň jak již bylo naznačeno, v řadě případů nelze rozlišit, zda je trauma důsledkem nehody nebo násilné konfrontace.

Zásahy na kostech lidským přičiněním musí být zároveň odlišeny od stop způsobených tafonomickými procesy. Kostí mohly být manipulovány aktivitami zvířat (okousání, bioturbace), podstatné efekty mají ale i rostliny, kořeny, mikroorganismy a další činitelé. Podstatnou překážkou při analýze kosterního materiálu je i jeho špatný stav dochování způsobený například typem půdy či různými půdními procesy (Wahl 2014, 34). Zkreslené poznání může být způsobeno i nedostatečnou pozorností při identifikaci traumat. Dříve byla věnována pozornost zejména kategoriím jako je pohlaví, věk či poloha jedince a paleopatologie hrála spíše druhotnou roli (Schulting – Fibiger 2012, 3). V neposlední řadě lze zmínit i žárový ritus, který se taktéž podílí na snížení možnosti rozpoznání násilí (Vencel 1999, 57–58).

3.2 Zbraně

Zbraně představují předmět speciálně vyvinutý k boji, který umožňuje nahlédnout do způsobu vedení boje a války (Vencel 1999, 65; Johannesson 2010, 22).

Zbraně lze klasifikovat do několika kategorií na základě různých kritérií. Prvním rozdělením je vyčlenění zbraní používaných na blízko (např. meč, sekera) a na dálku (luk a šípy; Christensen 2004, 139). Další možnou klasifikací je rozčlenění zbraní na příležitostné, nesespecializované a specializované. Příležitostné zbraně představují každý prostředek využitý v nouzi (kámen, srp) a v archeologických pramenech jsou jednoznačně nejméně viditelné. Nesespecializované zbraně jsou předměty kombinující funkci nástroje a zbraně. Typickým příkladem je sekera, která

jednak slouží například k opracování dřeva, efektivním předmětem je však i při útoku či sebeobraně. Použití těchto nesespecializovaných předmětů (tool – weapons) jako zbraně je doloženo pouze stopami zanechanými na kosterním materiálu. I tak však v případě tupých zranění často nelze stanovit konkrétní druh předmětu, který ránu způsobil. Podstatně jednodušší je rozeznání traumat způsobených projektily, zejména pokud část či celá šipka zůstane zabodnutá v kosti. Třetí kategorií jsou specializované zbraně, které jsou primárně určeny k boji (např. meč; Vencel 1999, 65).

Výzkum počátků zbraní v době kamenné se však potýká s několika překážkami. Jedná se o předměty těžko zachytitelné především z důvodu, že jsou zformovány z organických materiálů, které se zachovávají jen výjimečně a pouze v ideálních podmínkách. Příkladem může být prak. Jedná se o jednoduchý předmět z organického materiálu, jehož municí jsou malé neopracované kameny, což ho činí špatně zachytitelným (Vencel 1979, 655). Výjimkou může být potencionální nález prakové munice známý z eneolitické lokality Castro de Santiago, kde se našla hromádka oblázků přímo u defenzivní zdi (Monks 1997, 22). Nezachytitelnost se týká i dalších prostředků využívaných jako zbraň, a to například oheň. Jeho využívání je etnograficky doloženo například u kmenů Navajo a Apache, kteří ho využívali k zahánění nepřátel či k úniku před nepřáteli v oblacích kouře (Raish – Gonzalez-Caban – Condie 2005, 117). Jako problematická se dále jeví i výše zmíněná multifunkčnost předmětů, která je pro dobu kamennou typická. Překážkou mohou být i předměty, jejichž funkce je předmětem diskuse (např. diskovité mlaty kultury s lineární keramikou; Vencel 1997, 31).

Pomineme-li kategorii příležitostných zbraní, za nejstarší předměty využitelné zároveň i jako zbraně jsou obecně považovány dřevěné kyje užívané po celou dobu kamennou. Známé je přibližně 40 dřevěných kyjů/palic datovaných od mezolitu po dobu bronzovou. Nejstarší exempláře pochází z Holmegaard Moor z doby kolem 6500 až 6000 BC (Strambowski 2015, 139). Kyje se při konfrontaci mohly využít dvěma různými způsoby, a to přímým úderem nebo hozením. Jejich využití jako zbraně bylo naznačeno na eneolitické lokalitě Beilerstroom (Nizozemí), kde jedinec utrpěl drtivé, smrtelné rány do levé strany lebky (Schegget – Sanden 2015, 145–147). K zabíjení byly bezpochyby využity i na lokalitě Tollense z doby bronzové (Jantzen et al. 2011, 422–425). Nelze však popřít jejich funkci i jako nástroje využitelného například při zatloukání, drcení či lovu (Vencel 1979, 650). Některé etnograficky doložené společnosti využívaly kyje k celé řadě aktivit (např. Mills 2009).

Zbraně však nesloužily jen jako prostředek útoku a obrany, ale i jako symbol moci a statusu jejich držitele. Náleží sem nepracovní předměty (např. bulavy či diskovité mlaty) a artefakty vymykající se svou velikostí, neobvyklým materiálem či exempláře vyrobené náročnými technikami. Etnografickým příkladem jsou dýky na Nové Guinei, které byly vzorem mužských bojových schopností a velmi žádoucím symbolem postavení mezi muži (Dominy et al. 2018). Užití a symbolický význam mnoha z těchto artefaktů se mnohdy napříč časem překrýval (Turek 2011a, 386).

3.3 Ohrazení

Mladší doba kamenná sebou přináší nový archeologický pramen, a to ohrazené areály. Počátek vymezování prostoru tak reflektuje zvýšenou vazbu na určitá místa přicházející s usedlým způsobem života (Kokkinidou – Nikolaidou 1999, 96).

U těchto ohrazení lze pozorovat časovou, formální i geografickou variabilitu, což archeologům značně znesnadňuje porozumění jejich účelu. Potřeba výstavby ohrazení na určitém místě může být způsobena několika možnými důvody. Může se jednat o politické pohnutky v podobě vyznačení vlastní autonomie či jako symbol moci nad okolním regionem. Mohou to být i ekonomické příčiny, které značí potřebu chránit objekty uvnitř ohrazení jako jsou zásoby potravy, dobytek či samotné obyvatelé. Kromě praktických to mohou být i symbolické důvody pramenící ze snahy vymezit posvátný prostor či místo speciálního významu (Goncalves – Sousa – Costeira 2013, 37). Proto škála interpretací ohrazení zahrnuje defenzivní fortifikace, ohrazení pro dobytek, refugia či centra využívaná pro různé kultovní, rituální, ekonomické a společenské aktivity (Christensen 2005, 10; Schunke 2015, 169). Právě i z důvodu zmíněné rozmanitosti jejich podob nelze předpokládat jedinou a jednotnou funkci všech ohrazení napříč časem i územím. Mnohdy je problematická i interpretace jedné konkrétní lokality. Nemůžeme totiž vyloučit, že plnila více funkcí najednou nebo že se její účel neměnil napříč dobou využívání.

Pojmem fortifikace můžeme označit architektonickou strukturu, která představuje zbraň defenzivního charakteru a definuje hranici v krajině oddělující ohrazený a vnější svět. Taktéž symbolizuje konstantní stav připravenosti na násilnou konfrontaci s případnými útočníky. Využívá architektonických prvků, které znemožňují či znesnadňují přístup nepříteli a činí tak prostor více chráněným a lépe ubránitelným (Lull et al. 2015a, 157).

Důležitým bodem při potencionální interpretaci ohrazení jako fortifikace je nutné zvážit využití vnitřního prostoru. Ohrazení mohou být totiž situována kolem osady nebo naopak v místech vzdálených od osídlení. V prvním případě je interpretace ohrazení jako ochranné bariéry o něco snazší, jelikož jsou v interiéru přítomny věci, které je zapotřebí bránit (přítomné jedince, obytné struktury, zásoby, majetek apod.). V případě prázdného prostoru se tato interpretace jeví jako problematická (Lull et al. 2015a, 157; Parkinson – Duffy 2007, 97). Nicméně i za přítomnosti dokladů o vnitřním obýváním může ohrazení představovat formu vymezení prostoru, spíše než defenzivní bariéru (Christensen 2005, 149).

Kromě uměle vybudovaných struktur může být obrana zajištěna i strategicky zvolenou polohou lokality. Toho bylo dosaženo například situováním areálu na převýšené místo, které poskytovalo dobrý výhled, a tím pádem i přehled nad okolním děním a případným pohybem nepřátelských skupin. Nutné bylo brát ohledy i na dostupnost potravy a přítomnost zdroje vody, v případě že se jednalo o stálou osadu (Reymann 2020, 7–8; Monks 1997, 8). Podstatná pak mohla být poloha nedaleko důležitých komunikací.

Stěžejní je i podoba samotného ohrazení a využití obranné architektonické prvky jako jsou zdi, bastiony, složitější formy bran či věže. Dále jsou to zemní modifikace, ať už se jedná o vršení valů či hloubení příkopů, zejména hrotitého průřezu. Je třeba zmínit, že i přes přítomnost těchto prvků, není možné automaticky považovat ohrazení za defenzivní, zvláště nejsou-li přítomny další prameny potvrzující tuto interpretaci (např. stopy po útoku na ohrazení, a to v podobě požáru, skeletů se smrtelnými traumaty či přítomnost projektilů; Monks 1997, 8–9). Defenzivní funkci však může naznačovat i náhlá transformace ohrazení takovým způsobem, který zvyšuje efektivitu ochrany. Je to například zvýšení počtu bariér ztěžující průnik nepřítele (např. více linií zdí či jejich doplnění o věže a bastiony), snížení počtu vstupů nebo snaha o jejich kontrolu a znesnadnění jejich průchodu (Christensen 2005, 150). Změny podoby ohrazujících struktur však mohou znamenat i změnu funkce či statusu monumentu, stejně tak jako narušení struktur nemusí být důsledek konfliktu, ale například působení klimatu (Goncalves – Sousa – Costeira 2013, 40).

Jednou z nejjednodušších forem opevnění lokality jsou hrotité příkopy. Ty jsou často považované za defenzivní, zvláště disponují-li hloubkou větší než 1 metr, jsou zezadu doplněné zábranou, například v podobě palisády, zdi či valu a jsou umístěné na nejvíce zranitelných pozicích lokality (Keeley – Fontana – Quick 2007, 55, 58, 79). Zatímco příkopy samotné

nemohou obyvatele ochránit před útočníky, mohou plnit funkci zábrany, která průnik do vnitřní části areálu zpomalí. To může poskytnout napadeným čas na zpozorování nebezpečí a případný útěk. Zejména při překvapivých nájezdech, byť jen chvilkové zdržení může rozhodnout o životě či smrti některých jedinců. Zároveň nepřítel udržují co nejdéle ve zranitelné pozici, kde může být zneškodněn, například projektily (Christensen 2005, 150). Využívání příkopu jako defenzivního prvku dokládají i etnografická data z prostředí kmene Abelam (Aufenanger 1972, 237) či Bundi (Leahy 1991, 73). Využíval ho i kmen Kwanga (Nová Guinea), a to v kombinaci s palisádou, která představuje další potencionálně defenzivní prvek (Allen 1976, 29–30).

Obranyschopnost palisády před hrozícími útoky je taktéž potvrzena etnografickými daty. Například kmen Iroquois (Severní Amerika) stavěl kolem svých vesnic palisády, které zprvu přístup potenciálním nepřítelům vůbec neblokovaly. Až později byly přidány jedna nebo dvě další linie palisád doplněné o platformy umožňující palbu, a to jen tam, kde byl areál nejvíce zranitelný (Arkush – Stanish 2005, 8).

Hrotité příkopy v kombinaci s palisádou doprovázejí i řadu časně neolitických lokalit ve střední a SZ Evropě. Výjimku nepředstavují ani v pozdějších fázích neolitu a eneolitu (Keeley – Fontana – Quick 2007, 85). Kombinace těchto prvků se navíc objevuje u řady neolitických lokalit, u nichž není defenzivní funkce předpokládána a je jim naopak přisuzován spíše rituální charakter. Pouze na základě přítomnosti těchto dvou prvků tak nelze vyvozovat obranný charakter ohrazení. Ačkoliv k tomuto účelu sloužit mohly, vždy je nutné vzít v úvahu kontext lokality.

Komplexnějšími prvky obrany jsou i některé brány. Z defenzivního hlediska jsou brány zpravidla nejvíce zranitelných bodem celého systému, proto bylo nutné posílit jejich zabezpečení pomocí dalších defenzivních prvků (Goncalves – Sousa – Costeira 2013, 39). Další elementy posilující obranu představují věže a bastiony, zvláště jsou-li pravidelně rozmístěny (Keeley – Fontana – Quick 2007, 55).

V neposlední řadě lze zmínit i další mechanismy, jak lokalitu chránit. Mnohé z etnograficky doložených společností posilovalo ochranu lokality porostem v podobě živých plotů, keřů či hromad větví. Tyto defenzivní prvky však za pomoci archeologie potvrdit nelze (Reymann 2020, 8).

4 Válčení u lovců-sběračů

První konflikty možné považovat za válčení jsou tradičně diskutovány ve spojení s neolitem a mladšími periodami. Je to z toho důvodu, že je velice často na válku pohlíženo jako na materiálně motivované jednání, jelikož docházelo ke kumulaci zásob a majetku umožněnou usazeným způsobem života. To v lidech vyvolávalo závist a soupeření, které následně vyústily ve smrtelné konflikty (Guilaine – Zammit 2005, 19). Někteří badatelé zmiňují i další aspekty života pojící se s obdobím neolitu, a tedy i počátkem válčení, jako je vyšší hustota zalidnění či komplexnější sociální organizace (např. Fry 2007 či Fry – Soderberg 2013). K tomu údajně u pravěkých lovečsko – sběračských skupin nedocházelo, jelikož jejich způsob života jim v dlouhodobém ohledu neumožňoval hromadění většího množství majetku, byli mobilní a pohybovali se na územích s nízkou hustotou zalidnění (Guilaine – Zammit 2005, 19).

Poukázáno však bylo i na značné množství dokladů naznačujících, že válčení nemusí být nutně vázáno na zmíněné aspekty jako je hustota zalidnění či usedlý způsob života a proto nelze lovce-sběrače z debat o válčení vynechat (např. Gat 2006, 2015; LeBlanc 2014; Bowles 2009).

Etnografický pohled na lovce-sběrače

Lovci-sběrači žili v rodinných uskupeních zahrnující několik generací, takže skupiny sestávaly z několika desítek členů, nejčastěji nejspíše kolem 25 osob. Skupiny byly egalitářské a organizované patrilineárně (zejména segmentované formy lovců-sběračů), tedy muži si ve skupině byli příbuzní a ženy přicházely z jiných skupin. Několik příbuzných regionálních skupin vytvářelo společenství se stejným jménem a sdílenou identitou. Probíhala mezi nimi směna, uzavírání sňatků, společné rituální aktivity či formování spojení proti nepřátelům (Gat 2006, 13).

V debatě o přítomnosti válčení v lovečsko-sběračských společnostech je nejprve nutné zohlednit odlišné formy lovců-sběračů. Jsou to nesegmentovaní či jednoduší lovci-sběrači, kteří žili v menších skupinkách nomádkým způsobem života a nehromadily tak zásoby a ani příliš majetku. Válčení a celkově násilných meziskupinových konfliktů se účastnili jen zřídka. To však neznamená, že je lze považovat za mírumilovné, jelikož se velice často uchýlovali k vraždám či trestům smrti (Otterbein 2004, 84).

Příkladem studie věnující se mobilním lovcům-sběračům je Fry a Soderberg (2013), která pracuje se souborem etnografických dat týkajících se násilí v celkem 21 lovečsko-sběračských

společnostech. Ze zhodnocených dat vyplývá, že 55% násilných událostí zahrnovalo pouze jednu oběť či jednoho útočníka a dokonce v 85% případů byli účastníci konfliktu ze stejné společnosti. Většina událostí tak představovala vraždy, velice pravděpodobně vyvolané osobními motivy. Válku v takovém pojetí, jak jí většina definicí vymezuje, tak realizovala jen malá část mobilních lovců-sběračů (Kissel – Kim 2019, 146).

Argumenty, na nichž jsou postavena tvrzení, že mobilní lovci-sběrači nevedli válečné konflikty lze shrnout následovně. Lovci – sběrači fungovali ve skupině takové velikosti, která nemohla být vzhledem k nomádkému způsobu života příliš rozsáhlá a často docházelo k fluktuaci její velikosti. Teritoria, v nichž se lovecko-sběračské skupiny pohybují bývají poměrně rozsáhlá, často s nízkým zalidněním a zdroje potravy jsou zpravidla značně rozptýlené, což znesnadňuje případnou obranu území. Mimo to, mobilní lovci-sběrači nebývají patrilokální, což jim značně znesnadňuje vytváření vazeb na další skupiny jako potencionální členy koalice. Zmínit lze i absenci autority s vedoucí pozicí, která by organizovala bojovníky a rozdávala příkazy. Zmíněny byly již i nepřítomné zásoby jídla a dalšího majetku jako potencionální válečné kořisti. Kromě možnosti vyřešit spor násilnou konfrontací, měly tyto mobilní skupiny další mechanismy, jak konflikt vyřešit, a to například prostým opuštěním území (Fry – Söderberg 2013, 271). Tato varianta byla některými skupinami pravděpodobně zvolena, upozorněno však bylo i na skutečnost, že společnosti, které nežijí usedlým způsobem, si nejsou vědomi svého území a nevnímají ho jako své teritorium (Smith 2017, 72).

Etnografické doklady těchto mobilních lovců-sběračů máme k dispozici z Austrálie, Arktidy, z Velké pánve v USA či Andamanského souostroví (LeBlanc 2014, 32). Mluvíme-li o evropském pravěku, nesegmentovaní či jednodušší lovci-sběrači zde obývali území přibližně až do mladého paleolitu (Gat 2006, 16).

Druhým typem jsou komplexní či segmentovaní lovci-sběrači, kteří se z části vzdali nomádkého způsobu života a jejich společnost je více stratifikována (Fry 2007, 54). Ti se v některých aspektech překrývají se zemědělci, a to například svým usedlejšíím způsobem života. Začali se vyvíjet zejména v úrodných oblastech, často kolem vodních toků, jezer či mořských břehů. Tím, že tyto skupiny žily více usazeně, začaly s kumulací majetku a docházelo tak k případné monopolizaci nejvíce úrodných pásem teritoria. Taktéž docházelo k větší koncentraci skupin a rozvoji kontaktů, o čemž svědčí nálezy surovin z dalekých oblastí. Komplexnější formy lovců-sběračů se začaly objevovat již během mladého paleolitu, jsou to však zejména skupiny

pozdního paleolitu a mezolitu. V té době se komplexněji uspořádaní lovci-sběrači pohybovali například na území Dánska, Francie, Španělska či na Ukrajině (Gat 2006, 26).

Etnograficky doložené společnosti tohoto typu jsou například Chumash (Kalifornie), Sepik (Nová Guinea) či společnosti ze Severozápadního pobřeží (Pacific Northwest coast), u nichž jsou válečné praktiky bezpečně doloženy (Le Blanc 2014, 28; Fry 2007, 74).

Dále lze rozeznávat ještě třetí formu lovců-sběračů, a to etnograficky doložené společnosti využívající koně k lovu zvěře. Ty jsou však záležitostí poměrně nedávné minulosti (Fry 2007, 78).

Válka u lovců-sběračů?

Nastíněny již byly názory, dle kterých válku v lovečsko – sběračských, zejména nesegmentovaných skupinách, spatřovat nelze. Avšak podle některých badatelů tkví počátek skupinově organizovaného násilí vedoucí k válčení daleko v minulosti. S názorem, že nejprve docházelo pouze k zabíjení jednotlivců jednotlivci a následně postupem času došlo k vývoji zabíjení ve skupině, nesouhlasí například A. Gat (Gat 2015, 115). Podle něj jsou lidé od počátku společenší tvorové a disponují schopnostmi spolupracovat ve skupině, což pro přežití bylo velice důležité.

Kromě etnografických dat svědčí o existenci válečných konfliktů již u lovců sběračů i některé behaviorální studie primátů. S tímto postojem souzní zejména studie naznačující důležitou roli koaličního či skupinového zabíjení provázející lidské evoluci. Badatelem, který tento koncept rozvíjí je zejména R. W. Wrangham (např. Wrangham 1999). Tvrzení je založeno na existenci vnitrodruhového koaličního zabíjení mířeného proti dalším příslušníkům stejného druhu, což je praktikováno řadou zástupců živočišné říše. Koaliční zabíjení se objevuje například u lvů, hyen či vlků, u nichž se často jedná o reakci na vnik cizích příslušníků na jejich teritorium. Pozornost byla věnována vnitrodruhovým bojům zejména u lidoopů, konkrétně u šimpanzů, u nichž je pozorováno vniknutí na území nepřátelské skupiny za účelem usmrcení jejích členů (Smith 2017, 32).

Tradičně je ale počátek kooperativního násilí spojován s homo sapiens, který byl vybaven schopností lepší spolupráce, komplexnější komunikace či symbolickým myšlením. To vše mu umožnilo společenskou kooperaci při páčání násilí na skupinové úrovni (Kissel – Kim 2019, 143).

Dalším argumentem pro existenci válčení již v dobách u lovců-sběračů jsou společné prvky války a lovu. Keith Otterbein například zformoval hypotézu založenou na korelaci lovu velké zvěře a válčení. Tedy čím více je společnost závislá na lovu jako formě subsistence, tím je větší pravděpodobnost, že se účastní válčení (Otterbein 2004, 87–89). Lov, stejně tak jako válčení, zahrnuje nutnou koordinaci účastníků za účelem dopadení a usmrcení oběti. Při lovu se konkrétně spoléhá na taktiky obklíčení zvířete či vyčkávání v úkrytu na vhodnou chvíli útoku. Stejným způsobem docházelo k dopadení i lidských obětí. V prvním případě bojovníci obklíčili nepřítelovo osídlení a při vhodné chvíli zaútočili, druhý způsob zahrnuje ukrytí se a vyčkání na přiblížení nepřítele k nastražené pasti. Taktéž mnohé ze zbraní lovců-sběračů lze využít k usmrcení zvířete i lidského jedince (Otterbein 2004, 85–86).

Otázka mírumilovných lovců-sběračů

Při uvažování nad původem války ve společnosti jsou vyzdvihovány některé zdánlivě mírumilovné společnosti, obvykle jednoduché formy lovců-sběračů, jako ukázka toho, že lidská společnost může fungovat bez konfliktů. Problematika tohoto tvrzení tkví v nemožnosti dokázat, že etnograficky doložené společnosti se nikdy válečných konfrontací neúčastnily. Jejich pacifistická povaha totiž může být způsobena jednak specifickými přírodními podmínkami, soužitím se zemědělskými skupinami či kontaktem s evropskou společností (LeBlanc 2014, 38).

Etnografické příklady mnohdy pracují se společnostmi, které žijí ve velice specifickém a extrémním přírodním prostředí, které je tím pádem velice řídké zalidněno. Nicméně i nízká hustota osídlení a mobilita nemusí nutně znamenat absenci soupeření či nároků na určité teritorium. Zejména v oblastech s nehostinným přírodním prostředím je zapotřebí většího území pro získání dostatku obživy (Gat 2006, 18). Pravěcí lovci-sběrači však před příchodem zemědělců obývali celý svět s řadou značně odlišných přírodních podmínek včetně velice úrodných oblastí. To činí pravěké lovce-sběrače značně variabilnější z hlediska mobility, hustoty zalidnění či subsistence v porovnání s etnograficky doloženými případy (Gat 2006, 13, 15).

Taktéž je podstatné rozlišit společnosti, které nepraktikují válečné konflikty a ty, které se vyhýbají jakékoliv formě násilí. Neválčících společností lze mezi lovci-sběrači najít celou řadu

(např. Semai z Malajsie či Paliyanové z Indie), avšak jen velice málo z nich je zcela nenásilných (Otterbein 2004, 17).

Sirionové z Bolívie představují lovečsko-sběračskou společnost, která se s téměř všemi konflikty vypořádává nenásilně. Zatímco verbální nadávky a roztržky jsou zde běžné, fyzické násilí nikoliv. Ostatním kmenům praktikujícím násilné konfrontace se snaží vyhýbat a respektovat jejich lovecká teritoria. Jediným způsobem, jak Sirionové dávají najevo fyzickou agresi je při utkáních pořádaných jako součást pravidelných picích hostin (Otterbein 2004, 25–26, 28).

Často zmiňovaným příkladem mírumilovných lovců-sběračů jsou i Inuité. Ti se totiž pohybují v oblastech s jedněmi z nejdrsnějších podmínek, proto je míra zalidnění velice nízká. Lidé tak měli velká teritoria jen pro sebe a i samotné zdroje potřebné k přežití, byly značně rozptýleny po krajině a nemohly tak být zabrány pouze jednou skupinou. Inuité však nepředstavují příklad zcela nekonfliktní společnosti. Ačkoliv se pravděpodobně neúčastnili válečných aktivit, velice často docházelo k násilným úmrtím jedinců v důsledku krevní msty či vraždy (Gat 2006, 15).

4.1 Kosterní prameny

Z paleolitu celkově, a zejména z období před příchodem anatomicky moderních lidí, máme dochované velice malé množství kosterních pozůstatků. Ty jsou navíc limitovány faktory jako je vysoká míra fragmentace či dochovávání se pouze některých částí skeletu (nejčastěji lebka). To vše přispívá k omezení možnosti rozpoznat případná traumata svědčící o násilí v tehdejší společnosti.

Z důvodu nízkého počtu kosterního materiálu se u *Homo habilis* či *Homo heidelbergensis* dosud nepodařilo identifikovat doklady násilí (Orschiedt 2020, 58). Patrně nejstarším nálezem traumatu, u něhož se uvažuje o lidském zavinění, je kráanium *Homo erecta* známé jako Sangiran 38 objevené na **Jávě** a staré přibližně 1, 5 milionu let. Podařilo se zaznamenat celkem 3 deprese na povrchu temenních kostí, které vznikají při úderu tupým předmětem, avšak z důvodu postdepozičních procesů není možné jednoznačně určit příčinu jejich vzniku (Indriati – Antón 2010, 232–233).

O něco jasnější případ je znám z lokality **Maba** (Čína), kde kráanium staré asi 130 000 let nese zhojené zranění na čelní kosti. Podoba léze odpovídá tupému úderu, který mohl být způsoben

pádem jedince, avšak velice pravděpodobně se může jednat i o důsledek úderu cizím zaviněním (Wu et al. 2011, 19559–19560).

Přesuneme-li se na evropské území, nejstarším dokladem smrtelného násilí lze nalézt v osteologickém materiálu získaném z jeskyně **La Sima de Los Huesos** na severu Španělska, jehož stáří je odhadováno na 430 000 let (Pérez et al. 1997, 409; Arsuaga et al. 2014, 1358–1359). Kosterní soubor náleží minimálně 28 jedincům, z nichž deset utrpělo lebeční trauma, avšak pouze v jednom případě se defekty staly pro danou osobu smrtelnými (Pérez et al. 1997, 418, Sala et al. 2015a, 2–7). Zachyceno bylo i několik možných postkraniálních fraktur způsobených přibližně v době smrti, jejich násilný původ je však více než nejistý (Sala et al. 2015b, 17).

Jako nestarší doklad skupinového násilí v podobě přepadení je interpretován kosterní materiál z jeskyně **Gran Dolina** (Španělsko). Se zvířecími kostmi zde byly smíchány lidské pozůstatky, které v obou případech byly zbaveny měkkých tkání stejným způsobem. Ostatky náleží minimálně 11 příslušníkům *Homo antecessor* a to zejména jedincům v dětském věku. Podle badatelů byla těla získána přepadením skupiny, čemuž následovalo naporcování a zbavení se měkkých tkání za účelem jejich konzumace, což mělo jednak naplnit nutriční potřeby konzumentů a zároveň je zbavit potencionálních nepřátel (Carbonell et al. 2010, 540–547; Otterbein 2011, 439). Otázkou však je, zda dostupné materiály jsou natolik dostačující, aby byly interpretovány tímto způsobem.

Neandrtálci

Kosterní pozůstatky neandrtálců nesou velice často traumata a zlomeniny, u nichž se jen těžko odhaduje jejich příčina. Kromě mezilidských konfliktů byl původ zranění uváděn do souvislosti s rizikovými aktivitami, které provázely způsob života neandrtálců (Berger – Trinkaus 1995, 841). Podobnost umístění traumat, která se koncentrují na lebce a horních končetinách, byla viděna v prostředí amerických rodeo jezdců. Ti totiž vykazují stejné umístění traumat pramenící z disciplín, které tyto sportovce vystavují bezprostřednímu kontaktu s velkou a divokou zvěří. Jak se však ukázalo, častá traumata v horní části těla nejsou omezena pouze pro neandrtálce, ale platí i pro pozdější populace anatomicky moderních lidí (Berger – Trinkaus 1995, 842–849; Trinkaus 2012, 3691–3693). Proto vysvětlení zranění u neandrtálců jako důsledek nehody je pouze jednou z možností společně s násilným přičiněním.

Významnou lokalitu, z hlediska počtu traumat na skeletech a počtu jedinců celkově, představuje jeskyně **Krapina** (Chorvatsko), odkud pochází osteologický soubor náležící minimálně 14 neandrtálcům, z nichž 8 nese zhojená traumata na kostech. Zranění se koncentrují pouze na krániu a horních končetinách, avšak jejich rozsah či potenciál identifikovat léze na dalších částech skeletu jsou limitovány fragmentárností osteologického materiálu. I přes výsledný poměrně nízký počet fragmentů kostí s traumaty se umístění traumat nejeví jako zcela náhodné (Estabrook 2007, 394–398; Estabrook – Frayer 2014, 70–78). V případě postkraniálního skeletu došlo ve dvou případech k traumatu loketní kosti, v jednom případě na kosti klíční. Zbýlých 5 zranění se koncentruje na temenních a čelních kostech (Estabrook – Frayer 2014, 70–78). Místa traumat tak v Krapině zcela odpovídají výše zmíněnému pravidelnému výskytu v horní polovině těla.

Obdobnou lokalitou je mimoevropská jeskyně **Shanidar** (Irák). Zde byli nalezeni celkem 4 muži s lebečními traumaty, kteří ve třech případech projevují stopy zhojení, čtvrtý jedinec však následky zranění přežil pouze několik týdnů. Zatímco lebeční zranění u jedinců č. 1 a č. 5 lze přisoudit tupému úderu, muž č. 3 na svém žeburu nese následky zásahu ostrým předmětem (Trinkaus 1983, 399–420; Churchill et al. 2009, 163–166). Je tak jedním z pouhých dvou neandrtálských skeletů, u nichž je pozorována rána způsobená ostrým předmětem.

Druhým případem je skelet mladého neandrtálce ve francouzské jeskyni **Saint Césaire**. Na jeho čelní kosti byly nalezeny stopy zhojeného traumatu, u něhož výpočetní tomografie potvrdila nepochybné způsobení nástrojem vytvořeným člověkem, konkrétně neurčitým předmětem s ostrou hranou (Zollikofer et al. 2002, 6444–6446).

Anatomicky moderní lidé

Stejně jako u starších nálezů můžeme s příchodem anatomicky moderních lidí nadále pozorovat řadu zhojených traumat, které můžeme interpretovat jako důsledek násilné konfrontace, zároveň však není zcela možné vyloučit ani jiné příčiny.

Ačkoliv je lokalita **Qafzeh** (Izrael) datována do středního paleolitu, ostatky zde nalezené byly přisouzeny již *Homo sapiens*. Nalezen zde byl dospělý jedinec s tupým traumatem na čelní kosti, stejně tak jako další skelet náležící dítěti ve věku mezi 12 až 13 lety (Coqueugniot et al. 2014).

Dále můžeme jmenovat pohřeb muže v pokročilém věku ze **Sungiru** (Rusko), který patrně zemřel v důsledku zranění způsobeném ostrým předmětem, který zanechal zářez na hrudním obratli (Trinkaus – Buzhilova 2011, 656–659).

Dalším skeletem nesoucí ostré trauma je dítě z lokality **Grotte de Enfants** v Itálii. Na rozdíl od muže ze Sungiru se v tomto případě zachoval i předmět, který způsobil smrt zde nalezeného dítěte. Jedná se o trojúhelníkovitou šipku, jež byla zapíchnutá v hrudním obratli (Orschiedt 2015b, 87). Mezi obdobné lokality, kde byli nalezeni jedinci s projektily v kostech, lze zařadit jeskyni **San Teodoro** (Sicílie), kde byla zlomená část pazourkového projektilu nalezena v pánvi dospělé ženy (Bachechi – Fabbri – Mallegni 1997, 136–139). Dále je to mladý jedinec z lokality **Montfort-Saint-Lizier** (Francie), jehož úmrtí zavinil křemencový projektil zabodnutý do těla obratle (Bégouen – Cugulières – Miquel 1922, 231–232).

Množství jedinců s traumaty je známo i z území České republiky. Konkrétně se jedná o lokalitu **Dolní Věstonice**, z níž jsou známí dva jedinci neurčitého pohlaví, kteří utrpěli tupé trauma na čelní kosti. Je to dále i lokalita **Mladeč** s jedincem, který utrpěl tři údery do hlavy, dvě na pravé temenní kosti, jednu na kosti čelní (Trinkaus et al. 2006, 426, 453). Trauma na temenní kosti měl i skelet pocházející z **Pavlova**. Ve všech čtyřech zmíněných případech kosti jeví známky úspěšného zhojení (Teschler-Nicola et al. 2006, 476).

Z uvedených příkladů je patrné, že velká část dokladů násilí na kostech je známa pouze z ojedinělých nálezů. To však neplatí pro mimoevropskou lokalitu datovanou na konec paleolitu, kterou je **Jebel Sahaba** v Súdánu. Jedná se o pohřebiště s 59 jedinci, z nichž minimálně polovina zemřela násilnou smrtí. Svědčí o tom nálezy projektilů v kostech či v jejich bezprostřední blízkosti, které zároveň tvořily jediné artefakty, které v hrobech byly nalezeny. Dále byla zaznamenána i přítomnost řezů na kostech či zlomeniny předloktí. V některých hrobech se navíc nacházely pouze části skeletů, především kosti končetin. Jednou z možností tak je, že došlo k odebrání lebek nepřítelem jako trofej z boje. S ohledem na pohřbení jedinců tak nelze prokázat, že se jedná o důsledek jediné násilné události, avšak mnohými badateli je právě tato lokalita označována jako jeden z prvních potencionálních dokladů konfliktů a případně i válčení (Judd 2006, 162; Guilaine – Zammit 2005, 67–72).

Mezolit

V některých částech Evropy s nástupem mezolitu přichází existence větších pohřebišť, která nasvědčují existenci více usedlého způsobu života. Vyšší počet doložených skeletů nám poskytuje například demografická data a přináší tak cenné poznatky i o životních podmínkách, včetně případných mezilidských konfliktů. I přes to, že na některých územích mezolitické nekropole nenajdeme, objevují se nadále i ojedinělé kosti a části skeletů, stejně tak jako v předchozích obdobích.

Podél řeky Dněpr se nachází dvě mezolitická pohřebišť, **Vasilyevka I a III** a **Voloshkoe** (Ukrajina). Na dvou pohřebištech ve Vasilyevce byly nalezeny tři skelety s ostrými traumaty po projektilích. Muž z Vasilyevky I byl dokonce zasažen celkem čtyřikrát (Lillie – Budd 2011, 53–54). I na druhém zmíněném pohřebišti ve Voloshkoe byl nalezen jedinec s čepelkou zapíchnutou v krčním obratli. Mimo to zde byl pohřben i muž, u něhož pravděpodobně došlo k amputaci ruky, stejně tak jako u další zde nalezené osoby neurčitého pohlaví, která byla připravena o celé předloktí (Lillie – Budd 2011, 54).

Obdobné případy lze nalézt i na pohřebištech severní Evropy. Ostré trauma v podobě projektilu v pánvi bylo nalezeno na kosterních pozůstatcích dítěte z lokality **Tågerup** (Švédsko; Karsten – Knarrström 2003, 220), dále je to dospělá žena z trojhrabu z **Vedbæk-Bøgebakken** (Dánsko) s hrotem oštěpu či harpuny mezi krčními obratli. Dalším příkladem může být muž č. 13 z lokality **Skateholm I** (Švédsko), jehož smrt taktéž zapříčinil projektil zapíchnutý v oblasti pánve (Cunliff 2001, 121). Na téže pohřebišti byl nalezen další muž, který velice pravděpodobně přežil skalpování, po němž zůstaly patrné stopy na povrchu kránie. Prvotní zásah byl nejspíše aplikován na horní počátek kosti týlní odkud byl postupně skalp částečně odstraněn směrem dopředu, což naznačují mělké deprese táhnoucí se až na kost čelní. Pohřeb je neobvyklý i svou výbavou, která se skládá ze značného počtu kostí lesní zvěře, ryb a ptactva. Vrstva sedimentu nad samotným skeletem navíc obsahovala ještě několik šipek, které svým hrotem mířily na mrtvého (Ahlström 2008, 60–63; Ahlström – Larsson 2015, 105–106).

Výjimečně se neobjevují ani tupá traumata, zejména na kostech lebky. Příkladem může být pohřeb ženy na lokalitě **Gongehusvej 7** (Dánsko) se zhojeným úderem na temenní kosti (Petersen et al. 2015, 90–93), muž z **Tybrind Vig** (Dánsko; Andersen 1985, 56; Estabrook 2014, 57) a **Møllegabet II** (Dánsko; Grøn – Skaarup 1991; Skaarup – Grøn 2004, 36) s traumaty na

temenní kosti či žena z **Donkalis** (Litva), která během života utrpěla zásah do lebeční klenby (Jankauskas 2012, 39–43).

Značný počet zhojených i smrtelných traumat byl nalezen na lokalitě **Kanaljorden** v Dánsku. V mokřině zde byly nalezeny pozůstatky 10 osob, které spočívaly na uměle vytvořené kamenné struktuře. Zranění lze pozorovat na lebkách, zejména nad tzv. „okrajem krempe oblouku“, ve dvou případech byl zasažen i postkraniální skelet. Zatímco u mužů se léze koncentrují spíše na vrcholu lebky, u žen se soustředí v zadní části. Zajímavý je nález dvou samostatných kráníí, jimiž prochází dřevěné kůly. Díky ideálním půdním podmínkám bylo zachováno množství těchto kůlů, které mohly sloužit k vystavování rozličných předmětů, včetně lidských hlav (Gummesson – Hallgren – Kjellström 2018a, 75–83).

Přesuneme-li se na území Srbska a Rumunska, potencionální doklady konfliktů lze nalézt v oblasti Železných vrat na pravém břehu Dunaje. Lokalita **Lepenski Vir** poskytla dva pohřby mužů, kteří přežili údery do čelní kosti. S traumaty stejného umístění disponují i muž a žena z lokality **Vlasac**. Lokality **Schela Cladovei** a **Vlasac** dále poskytly i jedince usmrčené projektily či s možnými obrannými frakturami předloktí (Roksandic 2004, 58–66; Boroneant et al. 2013, 60–62).

Jednou z nejvíce diskutovaných mezolitických lokalit je jeskyně **Ofnet**, která zejména počtem jedinců a neobvyklým zacházením s ostatky vyniká mezi ostatními nalezišti. V roce 1908 byly v bezprostřední blízkosti vchodu do jeskyně nalezeny dva shluky lidských lebek, které patřily jedincům obou pohlaví i různorodých věkových kategorií. Kromě kosterních pozůstatků byl přítomen i červený okr, značný počet zubů jelena lesního, přes 4000 ozdob z ulit, mušle a kousky pazourku (Orschiedt 2005, 68).

Ačkoliv jsou přítomny pozůstatky zahrnující věkové kategorie od novorozenců po jedince staré mezi 60 až 70 lety, z velké části je soubor zastoupen dětmi do 6 let, které tvoří necelou polovinu celku. Početněji jsou zastoupeni i mladí dospělí. Pohlavnímu zastoupení jednoznačně dominují ženy. Celkový počet lebek získaných z obou „hnízd“ se však mezi jednotlivými badateli liší a pohybuje se tak mezi 33 až 38 jedinci, stejně tak se odlišují i názory na počet lebek v jednotlivých shlucích (Frayer 1997, 185; Orschiedt 2002, 199; Peter-Röcher 2002, 6–8). Taktéž není jasné, zda pozůstatky byly do jeskyně přinášeny postupně či zda se uložení všech lebek vztahuje pouze k jediné události (Orschiedt 2002, 199; Orschiedt 2005, 68). Na

základě přítomnosti dolních čelistí i krčních obratlů, které se nacházely v původním anatomickém spojení s kránem, je patrné, že k uložení lebek zde došlo krátce po smrti jedinců se stále přítomnými měkkými tkáněmi. Oddělení lebky od trupu dokládají řezy na tělech krčních obratlů v devíti případech, u ostatních nejspíše obratle zůstaly součástí zbylého těla (Orschiedt 2005, 67, 69; Orschiedt 2015a, 99). Podstatné bylo zjištění přítomnosti zhojených i smrtelných tupých traumat na některých lebečních kostech, jejichž počet se opět mezi jednotlivými autory různí (Fraye 1997, 193, 195; Orschiedt 2005, 69–70). Za minimální počet lebek nesoucích jasné doklady lézí lze považovat 8 případů. Ve větším počtu se rány koncentrují v zadní části kránie (vrchol temenních kostí a kost týlní), několikrát byla zasažena i kost čelní, a to pouze u mužů (Fraye 1997, 196). Předpokládaným předmětem, který způsobil smrt jedinců, je na základě tvarů ran kamenná sekera (Orschiedt 2002, 204).

Pro nálezovou situaci v jeskyni Ofnet byla navržena řada možných interpretací, pozornost badatelů se však upírá zejména na dvě z nich. Prvním možným scénářem je masakr či překvapivý nájezd, který zastává například David W. Fraye (Fraye 1997, 211–212). Tuto možnost podporuje pohlavní a věkové složení skupiny zahrnující hlavně ženy a děti, proto mohl být útok uskutečněn v momentě, kdy většina mužů nebyla přítomna. Fatální údery se navíc u žen koncentrují v zadní části lebky, což souhlasí se zasažením v momentě útěku, zatímco u mužů zranění odpovídají spíše přímému střetu. Naopak proti této hypotéze svědčí ceremoniální charakter uložení, koncentrace poraněných lebek pouze v jedné části „hnízda“ či nepřítomnost traumat u všech případů (což však nutně nevylučuje násilnou smrt s ohledem na absenci postkraniálního skeletu). Může to být i velikost skupiny, která se jeví jako příliš početná na jednu skupinu lovců – sběračů, což by jen podporovalo postupné ukládání. Proto se někteří badatelé uchylují spíše k názoru, že se jedná o pohřební místo sloužící k ceremoniálnímu ukládání hlav a samotná dekapitace jedinců, realizována vlastní komunitou, byla součástí pohřebního ritu (Orschiedt 2005, 68, 71).

Je však nutné zmínit to, že možnost násilné konfrontace a ceremoniální uložení lebek se zcela nevylučují. V případě, že se jedná o ostatky členů vlastní komunity, přeživší je tímto způsobem mohly pohřbít a zároveň uctít. V opačném případě, kdy by lebky byly získány při střetu s jinou skupinou, je lze považovat za trofeje, které mohly být taktéž vystaveny a uctívány.

Obdobné depozice lebek s traumaty lze nalézt i na dalších mezolitických lokalitách, i když nikoliv v takovém počtu. V **Mannlefelden I** (Francie) byla nalezena lebka dospělého muže s

přítomnými krčními obratli, která nesla perimortem traumata na levé temenní a pravé temenní/týlní kosti. Na rozdíl od hlav v Ofnet, došlo v tomto případě k odstranění měkkých tkání, o čemž svědčí množství řezů na povrchu kostí (Boulestin – Henry-Gambier 2012, 78–85). Tři lebky pochází z jeskyně **Hohlenstein – Stadel** (Německo), které patří dospělému muži, ženě a dítěti. Smrt obou dospělých jedinců dokládají perimortem rány na kostech lebky (Orschiedt 2020, 73).

Pro studium mezilidských konfliktů v mezolitu je významná i lokalita **Nataruk** nedaleko jezera Turkana v Keni. Bylo zde nalezeno 27 jedinců, z nichž 21 je tvořeno dospělými osobami, zbytek tvoří nekompletní a smíšené ostatky dětí. Na skeletech 10 dospělých jedinců byly nalezeny doklady úderů, které nepochybně zapříčinily rychlé úmrtí. Nejčastějšími příčinami smrti jsou ostrá traumata na krku či lebce pravděpodobně způsobená zásahy šípů. Četné jsou i léze na lebce způsobené tupými předměty a v neposlední řadě jsou to i fraktury postkraniálního skeletu. Pouze dva jedinci z celkových 12 in – situ nejeví patrné známky násilné smrti, avšak pozice horních končetin naznačuje jejich možné svázání. Nataruk tak představuje jednu z prvních lokalit se souborem jedinců, jejichž smrt lze interpretovat jako důsledek mezilidského konfliktu (Mirazón Lahr et al. 2016, 395–396).

4.2 Ikonografie

Umělecká znázornění paleolitických a mezolitických lovců sběračů na skalních stěnách jsou z velké části omezena na vyobrazení zvířecí tematiky. Samotné lidské postavy se objevují jen zřídka, a to například v rámci loveckých scén. Počet příkladů vyobrazení

mezilidského násilí je tak v evropském kontextu velice malý a motivy, některé více věrohodné než jiné, se téměř výhradně omezují na probodnuté postavy. Tento motiv

Obr. 1: Jeskyně Pech Merle (zdroj: pechmerle.com)

Lze spatřit na stěnách mladopaleolitické jeskyně **Pech Merle** ve Francii, na nichž je údajně znázorněna postava ve vzpřímené poloze, která byla v oblasti trupu zasažena několika šípy či oštěpy (obr. 1). Obdobným příkladem je další francouzská jeskyně **Cognac**, kde se na skalních

Obr. 2: Jeskyně Cognac (zdroj: The Wendel Collection, Neanderthal Museum, dostupné na: www.nespos.org)

stěnách nachází lidské postavy s několika vyčnívajícimi šípy či oštěpy z těla. V prvním případě se jedná o kresbu zadní strany spodní části těla, jež byla zasažena celkem třemi projektily (obr. 2; Otterbein 2004, 71–72). Podobný motiv zasažené spodní části těla je znám i z rytiny na kosti nalezené na lokalitě **Gourdan** (obr. 3.2; Guilaine – Zammit 2005, 56). Druhé vyobrazení z jeskyně Cognac představuje postavu v polovzpřímené poloze proťatou přibližně sedmkrát, opět šípy či oštěpy (obr. 2, Otterbein 2004, 71–72).

Podobným vyobrazením disponují i stěny jeskyně **Cosquer** (Francie), kde lze nalézt postavu ležící na zemi v důsledku zásahu projektily, které šikmým směrem protínají hrudník jedince (obr. 4). Na rozdíl od výše zmíněných příkladů není v tomto případě jasné, zda se s jistotou jedná o lidskou bytost, a to z důvodu značné schematičnosti motivu. Další zasažený jedinec je vyobrazen v jeskyni **Sous – Grand – Lac** (Francie), kde byla vyryta postava muže zasaženého zezadu do oblasti horních zad a pánve (obr. 3.3; Guilaine – Zammit 2005, 53–56).

Obr. 3: Motivy z jeskyně (zleva): 1. Combel, 2. Gourdan, 3. Sous – Grand – Lac (zdroj: Guilaine – Zammit 2005, 54)

Obr. 4: Jeskyně Cosquer (zdroj: Guilaine – Zammit 2005, 53).

V případě všech zmíněných lokalit se vždy jednalo o vyobrazení pouze jednoho samotného jedince. Jediným příkladem, kdy se scény účastní více osob, je rytina z jeskyně **Addaura** (Sicílie), jejíž stáří spadá mezi období epigravettienu až počátku mezolitu (obr. 5). Zde je vyobrazena skupinka postav stojících v kruhu, z nichž někteří jsou opatřeni specifickou pokrývkou hlavy. Rozličné pozice jejich rukou a nohou naznačují rytmický pohyb, případně tanec, který se odehrává kolem dvojice jedinců ležících v nepřirozené poloze. Ti spočívají na břiše a jejich zadní končetiny jsou ostře ohnuty směrem k hýždím. Právě na základě tohoto ústředního páru byly formulovány dvě základní odlišné interpretace. První vykládá scénu jako tanec, při němž prostřední jedinci předvádějí akrobatické prvky (Budano 2019, 589–595), zatímco druhá možnost pracuje s myšlenkou násilného rituálu, kdy skrčení jedinci jsou svázáni takovým způsobem, který způsobuje jejich postupné uškrcení (Bolzoni 1985, 323–328).

Interpretace zmíněných vyobrazení je velice náročná, zvláště v případech, kdy jsou jedinci situováni samostatně bez dalších motivů naznačujících možný význam dané scény. Motiv těla proťatého šípem či oštěpem je znám i z pozdějšího levantského umění na Pyrenejském poloostrově (López – Montalvo 2018a, 25), stejně tak jako ze skalních maleb etnograficky doložených lovečsko-sběračských skupin.

Obr. 5: Addaura (zdroj: Guilaine – Zammit 2005, 57).

Umění, jež poskytuje vhled do konfliktů lovců-sběračů, je známo z jižní Afriky z prostředí kmene Sanů. Jejich malby ilustrují různé formy sporů, a to v podobě střetu dvou skupin Sanů, útoku na kmen Bantů, z pozdějších období jsou to i boje mezi Sany a evropskými kolonizátory. Jako konkrétní vyobrazení konfliktních situací lze uvést scénu zahrnující dvě skupiny bojovníků vybavených sekerami a luky s šípy připravenými k výstřelu, zatímco část šípů již letí vzduchem (obr. 6). Jiná scéna je zachycena na lokalitě **Steepside**, kde figurují útočníci s luky a šípy společně s několika kusy dobytka, které se snaží přítomní pravděpodobně uloupit (obr. 7; Campbell 1986, 256–261). I když se interpretace těchto scén jako vyobrazení

Obr. 6: Bojová scéna Sanů z Battle Cave (Campbell 1986, 257).

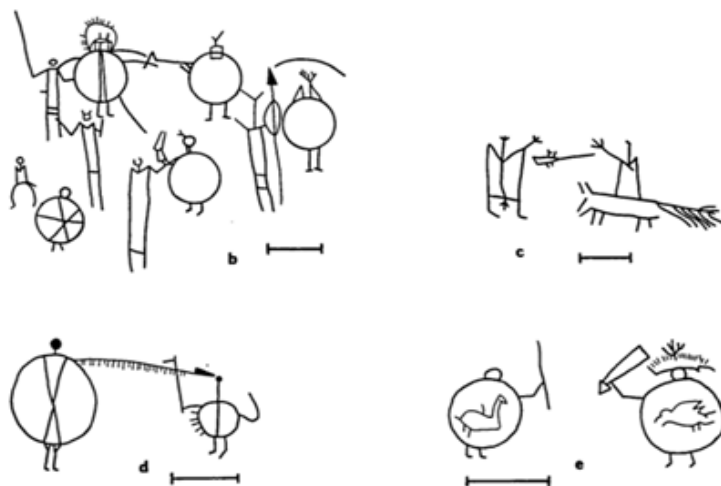
konfliktů zdá být na první pohled jednoznačná, některé detaily mohou naznačovat zcela jinou situaci. Často vyobrazovaným motivem je předkloněná postava s nataženými pažemi dopředu (obr. 6, nalevo). Stejně gesto lze hledat i v hypnotických tancích Sanů, při nichž šaman předává léčivé schopnosti prostřednictvím vystřelením šípu, které je však čistě symbolické a ve skutečnosti je nahrazeno lusknutím prstů. Tyto pomyslné šípy mohou sloužit například i k otravě lidí. Je tak možné, že šípy vyobrazené v rámci zmíněných scén jsou pouze symbolické a jedná se tak o znázornění aktivit šamanů a halucinogenních výjevů, nikoliv o konfliktní situace (Campbell 1986, 257–259).

Obr. 7: Loupeživý nájezd na dobytek z prostředí kmene Sanů (Campbell 1986, 261).

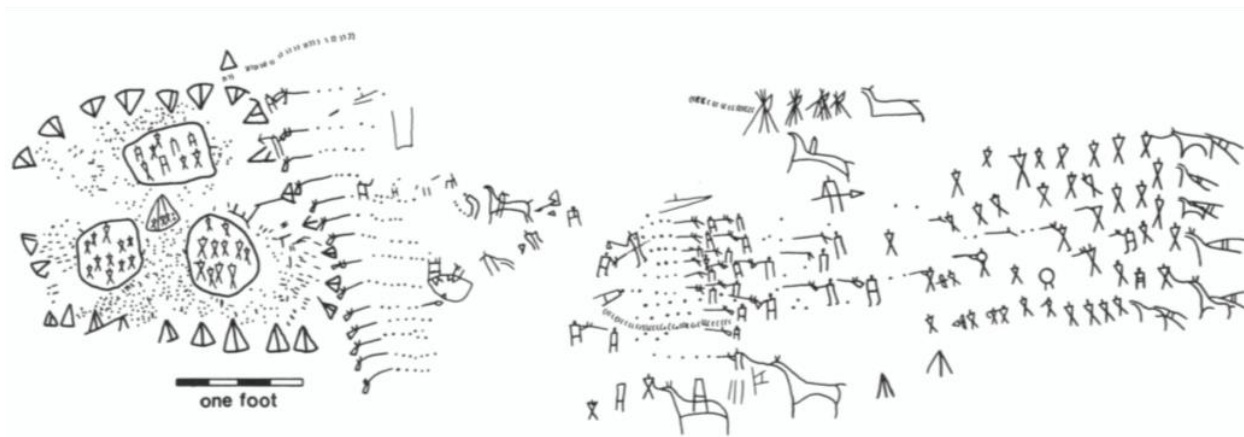
Další oblastí s výskytem skalního umění lovců-sběračů jsou oblasti podél řeky Milk River v Kanadě, konkrétně se jedná zejména o lokalitu **Writing – On – Stone**.

Rozeznány zde byly dva horizonty skalních vyobrazení, a to ceremoniální umění a mladší biografické umění, z nichž známe petroglyfy i piktogramy. Pro ceremoniální umění (přibližně od 1300 AD) jsou mimo jiné typická zobrazení válečníků nesoucí štíty a zbraně v podobě kyjů a oštěpů. Jedná se vždy o střet dvojice či menší skupinky bojovníků (obr. 8), boje čítající vyšší počet účastníků jsou spojeny až s biografickým uměním (obr. 9). Výjevy v této fázi zachycují již palné zbraně nebo koně (Keyser 1977, 29, 49–51; Keyser 1979, 43–44).

Obr. 8: Příklady vyobrazení soubojů z ceremoniální fáze umění – lokalita Writing – On – Stone (zdroj: Keyser 1979, 43)

Skalní umění se zachovalo i na dalším kontinentě, a to v Austrálii. Nejstarší násilné výjevy jsou ilustrovány v podobě dynamických soubojů několika málo postav se zbraněmi v podobě

Obr. 9: Příklad souboje z biografické fáze – lokalita Writing – On – Stone (zdroj: Keyser 1977, 70).

oštěpů či bumerangů. Kromě postav aktivně se účastnících boje se objevují i ležící jedinci zasažení

oštěpy či bojovníci, kteří se nachází v předklonu a vyhýbají se tak případnému zásahu, případně pomáhají zraněným. Ve většině případů střety opět probíhají mezi dvěma až třemi postavami. Kromě dynamických lze pozorovat i tzv. jednoduché postavy, pro něž jsou typické zdvižené ruce držící zahnuté hole či oštěpy mířící směrem na protivníka. Třetím typem jedinců účastnících se bojových scén jsou tzv. energické postavy, které jsou zakomponovány jak do menších, tak větších skupin. Častým motivem jsou opět zranění bojovníci s probodnutým tělem několika oštěpy (Taçon – Chippindale 1994, 217, 220–222).

U zmíněných scén s násilnými motivy si tak lze všimnout několika společných, ale i zcela odlišných aspektů. Evropské scény se soustředí výhradně na zasažené jednotlivce, aniž by udávaly další kontext vyobrazení. Zároveň jsou značně schematické, což ještě více ztěžuje jejich interpretaci. Jedinou výjimkou je vyobrazení z jeskyně Addaura, kde je však zpochybnitelné, zda se vůbec jedná o scénu násilného charakteru.

Naopak scény etnograficky známých lovců-sběračů již zahrnují scény skládající se z více prvků než pouze jediné osoby či pouze části těla. Poskytují tak vhled do skupinových konfliktů, a i přes to, že se jedná spíše o menší skupinky, objevují se i scény zahrnující několik desítek jednotlivců.

Společná je však preference dálkových zbraní, konkrétně luku s šípy a oštěpy. Výjimkou je pouze lokalita Writing – On – Stone, kde se objevují i kyjovité zbraně a štíty využívané při přímé konfrontaci.

4.3 Zbraně

Pro lov, který tvořil nedílnou a stěžejní součást života lovečsko-sběračských skupin, byly zbraně velice podstatné. První nástroje k zabíjení tak velice pravděpodobně vznikly ke zneškodnění lovné či divoké zvěře. K takovým nástrojům lze zařadit oštěp, nalezený například na lokalitě Schöningen, starý přibližně 300 000 let. Zda tyto předměty byly využívány i k útoku na lidské jedince však není jasné (Schoch et al. 2015, 214–225; Lidke – Terberger 2015, 95). Jedny z nejstarších kosterních pozůstatků nesoucí stopy po užití ostrého předmětu pochází ze středního paleolitu, a to ze zmiňovaných lokalit **Shanidar 3** a jeskyně **Saint Césaire**. Tupá traumata byla v této době nejspíše způsobena dřevěnými kyji a palicemi, vyloučit nelze ani příležitostné nástroje jako je kámen.

V mladém paleolitu přichází první zařízení v podobě vrhače oštěpů, které umožňují zvýšení dostřelu projektilů v porovnání se vzdáleností dosažitelnou pouhou lidskou paží. Zásadním technologickým pokrokem byl luk s šípy, jehož původ a počátek nejsou dosud objasněny. Jeho využívání je však obecně kladeno na samotný konec paleolitu, dřívější využívání ale nemůže být vyloučeno (Guilaine – Zammit 2005, 63). O jejich existenci svědčí nálezy šipek, jejichž nejstarším dokladem jsou exempláře z lokality **Cueva del Parpalló** ve Španělsku datované přibližně mezi roky 18 000 až 16 000 BC. Nelze však vyloučit, že byly využity jako hrot kopí, proto prvním a více spolehlivým nálezem je soubor z lokality **Stellmoor** (Strambowski 2015, 131). První nálezy šipek pravděpodobně použitých jako zbraň pocházejí z lokalit **Grotte de Enfants**, **San Teodoro** a **Montfort Saint – Lizier**, které jsou všechny datovány na sklonek paleolitu.

Celkově měli pravěcí lovci – sběrači k páčání násilí následující předměty: kyje, nože, oštěp společně s vrhačem oštěpů, luk a šípy či prak (Otterbein 2004, 85). K zabíjení mohly být využívány i kostěné, parohové či pazourkové dýky známé z prostředí mezolitické kultury Kongemose ve Skandinávii. Podstatné obohacení repertoáru potencionálních zbraní jsou mezolitické kamenné sekery. Ty jsou známy například z hrobových nálezů ze **Skateholmu I**, kde v hrobě 47 byly přítomny tři kamenné sekery či z ženského hrobu v **Bad Dürrenberg** (Lidke – Terberger 2015, 96). Jejich použití k způsobení smrtelných traumat je doloženo v jeskyni **Ofnet** (Orschiedt 2002, 204). V Dánsku a Šlesvicku-Holštýnsku se od 9000 BC začínají objevovat i valounové a diskovité mlaty (Biermann 2015, 136).

Předpokládat lze i využívání dalších etnograficky doložených předmětů jako jsou vrhací tyče či bumerangy. Etnografická data poukazují i na využití ochranných prvků těla, které při bojích chránily například Inuity (LeBlanc – Register 2003, 117).

5 Kontakt lovců-sběračů a neolitických zemědělců

Proces neolitizace představuje dlouho debatovanou otázku evropské prehistorie. Součástí tohoto problému je i charakter interakce mezi původním mezolitickým obyvatelstvem a zemědělskými skupinami. Reakce na kontakt s odlišnou skupinou byla nejspíše různorodá a provázená smíšenými pocity, mezi nimiž strach a nejistota velice pravděpodobně stály na prvních místech, a to u účastníků na obou stranách (Dennel 1985, 123). Reakce, která následovala se mohla ubírat třemi předpokládanými směry: mírumilovná spolupráce a směna, vzájemné vyhýbání či konflikt (Jochim 2000, 195).

V prvním případě přerostly pochyby a případný pocit ohrožení ve zvědavost. Pro lovce-sběrače to byl zájem o, pro ně neznámé technologie a předměty jako jsou například keramické nádoby, pro zemědělské komunity byly zase výhodné znalosti o místním terénu a zdrojích (Dennel 1985, 124). V současné době již existují studie, které potvrzují, že k vzájemnému soužití obou společností docházelo po dobu dlouhou až několik staletí (např. Lipson et al. 2017). Doložena je však nejen koexistence, ale i vzájemná interakce v podobě směny (např. Amkreutz 2010) či výměny partnerů, doložené na lokalitě **Brunn 2** prostřednictvím archeogenetické analýzy (Nikitin et al. 2019).

Etnograficky doložená je vzájemná spolupráce a soužití u Palanan a Agta v jihovýchodní Asii. Zatímco Agta poskytují sacharidy ve formě nasbíraných divoce rostoucích plodin, Palanan naopak vytvářejí zemědělské produkty bohaté na bílkoviny (Peterson 1978, 335, 339). Dále jsou to Bantu a !Kung v jižní Africe, kteří měli zájem o mléko či tabák výměnou za med či kůže (Lee 1972, 348). Zatímco obě společnosti jsou schopny fungovat nezávisle na sobě, vzájemná spolupráce jim přináší výhody v podobě snazšího přístupu k určitým surovinám, zdrojům potravy a předmětům (Peterson 1978, 346).

Druhou modelovou situací je vzájemná tolerance. Obě strany si tak byly vědomé o existenci té druhé, nedocházelo však k intenzivnějším kontaktům, směně a ani touze po osvojení si

zemědělského způsobu života ze strany lovců-sběračů. V důsledku toho se mohly vyvinout pásy neosídleného území jako mezník mezi oblastmi působení (Deniel 1985, 132). V tomto ohledu je upozorňováno i na odlišnou preferenci území obou skupin. Zatímco pro lovce-sběrače jsou podstatné zalesněné oblasti bohaté na divokou zvěř, pozornost zemědělských komunit je upírána hlavně na úrodné polohy vhodné pro pěstování plodin. Výběr odlišných oblastí je potvrzen například i studií provedenou H. Stäublem a S. Wolframem (Stäuble – Wolfram 2013), která se soustředí na otázku časové i prostorové koexistence mezolitických a časně neolitických lokalit na území Saska. Navíc, hustota mezolitické populace byla napříč Evropou poměrně nízká, s výjimkou některých území vázaných na řeky či pobřeží. Kromě environmentálních faktorů mohla být volba místa ovlivněna i intenzitou využívání určitého regionu druhou společností. To naznačuje například distribuce mikrolitů v SZ Evropě (Vanmontfort 2008). I přes vzájemnou toleranci a preferenci odlišných oblastí však nelze vyloučit, že ke směně či konfliktům nedocházelo.

Další formou interakce mohl být konflikt. Jako podporující argument je uváděna již zmíněná prostorová separace, v rámci které vznikají hraniční pásma neosídleného území oddělující údajné nepřátele. Dalším argumentem zpochybňujícím nenásilnou koexistenci je podle některých badatelů nedostatek nálezů potvrzující aktivní kontakty a akulturaci. Zmiňována je i absence domestikovaných zdrojů jídla v lovečsko-sběračském prostředí, a naopak nízká míra lovné zvěře u zemědělců (Vanmontfort 2008, 158).

Do souvislosti s případnou existencí násilných interakcí byla uvedena i ohrazení kultury s lineární keramikou, konkrétně v regionu Hesbaje v Belgii, kde jsou situovány tři lokality: Darion, Oleye a Longchamps. Jedná se o osady kultury s lineární keramikou, které byly v určité fázi obývání opevněny a které se nachází v oblasti se značnými koncentracemi mezolitických lokalit (Keeley – Cahen 1989, 159).

Darion představuje osadu opatřenou palisádou a hrotitým příkopem původně hlubokým až 2 metry, který je přerušen na třech místech. Zatímco D. Cahen v interiéru identifikoval celkem 4 domy, J. Lüning navrhl přítomnost až 20 staveb a poukázal na nedostatek dokladů pro současnost ohrazujících struktur a domů v interiéru (Lüning 1998, 181–183; Keeley – Cahen 1989, 160–162). Druhým ohrazeným sídlištěm je **Oleye**, které opět disponuje palisádou a hrotitým příkopem. Domy jsou zde situovány jak uvnitř, tak mimo ohrazenou plochu. Celkově 5 z 8 identifikovaných obydlí zasáhl požár, u něhož však nelze s jistotou stanovit, zda byl

příčinou jediné události. I po vyhoření části osídlení byla lokalita nadále využívána (Keeley – Cahen 1989, 163–164). Třetí lokalitou je **Longchamps**, která byla ohrazena stejným způsobem jako dvě předešlé osady. Zde se však podařilo identifikovat jen dva domy, jeden uvnitř a druhý mimo ohrazení (Keeley – Cahen 1989, 166).

Vzhledem k hrotitému průřezu příkopů v kombinaci s palisádou jsou tato ohrazení interpretována jako fortifikace, k jejichž výstavbě došlo z důvodu hrozby útoků mezolitických skupin. Tuto možnost podle D. Cahena a L. H. Keeleyho naznačuje koncentrace ohrazení blízko sebe či projektily zhotovené ze suroviny (křemenec typu Wommersom), kterou zemědělské komunity nevyužívaly (Keeley – Cahen 1989, 165, 170). Podporuje to i požár několika domů jako výsledek nájezdů, které se odehrály ještě před samotným opevněním lokality. Svou hypotézu podporují i rozsáhlými plochami, které Darion obklopoval a které mohly sloužit jako pole či pastviny. Lidé tak měli potřebu chránit nejen sebe, ale i svůj zdroj potravy (Keeley – Cahen 1989, 168). Taktéž poměrně krátké využívání těchto ohrazení značí, že byly vystavěny proti nebezpečí, které poměrně rychle pominulo, a to z důvodu začlenění či zabití lovců-sběračů (Golitzko – Keeley 2007, 339).

Jako případný doklad konfliktů mezi lovci sběrači a zemědělskými komunitami je uváděna i lokalita **Vaihingen** (Německo). Jedná se o ohrazené sídliště kultury s lineární keramikou, kde byl v prostoru jedné sídlištní jámy uložen jedinec ležící na břiše. Jeho konstituce se zdá být v porovnání s prvními zemědělci podstatně mohutnější, což vedlo k uvážení, zda se nejedná o příslušníka lovecko-sběračské skupiny (Krause 1998, 24). Násilná konfrontace mezi lovci – sběrači a zemědělci je jednou z interpretací i na lokalitě **Els Trocs** (Španělsko). Zde byly nalezeny kosterní pozůstatky 9 jedinců (5 dospělých, 4 děti) nesoucí perimortem i postmortem traumata a které jsou datovány na samý počátek zdejšího neolitu. Genetická analýza navíc potvrdila vzdálený původ jedinců, kteří tak patřili k příchozí neolitické populaci. Podle autorů je tak možné, že došlo k napadení příchozích cizinců původním obyvatelstvem (Alt et al. 2020a, 2 – 7).

I když je jich podstatně méně, existují i etnografická data svědčící o konfliktu mezi těmito společnostmi. Například afričtí Twa, náležící k Pygmejům, vzdorovali příchozím zemědělcům a vedli s nimi dlouhé spory, jelikož docházelo ke snahám vykácet lesy k získání prostoru na pole (Köhler – Lewis 2002, 279).

Celkově jsou však doklady o konfliktech mezi lovci – sběrači a zemědělskými komunitami ojedinělé. Ani výše uvedené archeologické situace nelze považovat za přesvědčivé. Pokud bychom přijali zmíněná ohrazení za defenzivní, nelze vyloučit, že nebyla určena proti dalším zemědělským skupinám, jejichž spory potvrzují některé lokality (např. Talheim). Tato možnost je autory vyloučena z důvodu nepravděpodobného zvyšování se zemědělské populace v dané době, která by mohla zapříčinit spory o zdroje (Keeley – Cahen 1989, 170). Nicméně kromě zdrojů existuje celá řada dalších motivů, proč ke sporům docházelo. Označení těchto ohrazení jako fortifikací dále znesnadňuje i jejich architektonická podoba. Ačkoliv jsou hrotité příkopy často považovány za defenzivní prvek (např. Golitko – Keeley 2007, 337; Keeley – Fontana – Quick 2007, 58), je problematické ho spojit s fortifikační funkcí bez dalších dokladů potvrzující konflikt. Ani uvedený kosterní materiál nelze považovat za jasný doklad násilných konfrontací.

Uvedené příklady tak dokládají, že na interakci lovců-sběračů a zemědělců, a na mezilidské vztahy obecně, nelze aplikovat jeden uniformní model. Velice pravděpodobně docházelo ke všem třem potenciaálním možnostem interakce, nutné je však vždy zohlednit kontext každé lokality. Spojení některých lokalit s případnou konfrontací mezi lovci-sběrači a zemědělci je mnohdy založené pouze na předpokladu, že tyto společnosti byly zcela odlišné, ať již v subsistenční strategii či a jejich různému chápání světa, což údajně vedlo k násilnostem. Otázkou ale je, jak moc odlišní od sebe navzájem vlastně byli. Konfrontace jsou potvrzené v rámci lovečsko-sběračských skupin, stejně jako mezi zemědělskými komunitami, proto zároveň nelze vyloučit, že například v případě lokality Els Trocs byl masový hrob důsledkem konfrontace dvou neolitických komunit.

6 Neolit

S příchodem neolitu začíná být k dispozici po archeologické stránce mnohem více viditelných pramenů, které mají potenciál informovat o existenci konfliktů. Kromě kosterních nálezů a ikonografie známé již z předchozích období nyní přibývají ohrazení a rozšiřuje se i repertoár předmětů, které je možné využít jako zbraň.

Ještě během poloviny 20. století byl neolit považován za velmi mírumilovné období lidské historie. První zemědělské komunity přicházející do Evropy byly považovány za nekonfliktní, a to z důvodu celkové soudržnosti především díky vzájemným příbuzenským vazbám které umožňovaly společné překonání překážek a udržování přátelských vztahů. Proto u neolitických komunit nebyly konflikty, natož válčení předpokládány. Postupně narůstající počet prozkoumaných lokalit však konfrontoval tuto představu o bezkonfliktní společnosti a uvedl násilí do života neolitických komunit (Guilaine – Zammit 2005, 86; Petrasch 2014, 188).

Neolit je období transformace částečně či plně nomádských skupin na usazené, zemědělské komunity. Lidé v této době žili v trvalých osídleních, své mrtvé pohřbívali na stálá pohřebiště a jejich subsistenční strategie byla založena zejména na pěstování plodin a chov domácích zvířat. Se založením stálé osady přišlo i nezbytné vymezení sféry vlivu komunity, dlouhodobé skladování zásob a investování velkého úsilí koncentrovaného na jedno místo (Meyer 2020, 300). S příchodem usazeného způsobu života a s tím spojenou větší vazbou na území společně s kumulací majetku, zásob a dobytka nastalo období, kdy lidé měli mnohem více co ztratit a o co bojovat (Heath 2017, 21). Navíc si lidé vytvářeli velice silnou vazbu na vlastní komunitu, což jen zvyšovalo oddělení vlastní od cizích komunit (Smith – Schulting – Fibiger 2020, 84). Jednou z možností řešení konfliktu, kterou měli lovci-sběrači k dispozici, bylo se konfliktu vyhnout, a to za pomoci opuštění místa a přesunutí se na místo jiné. To by pro zemědělské komunity představovalo ztrátu, kterou si nemohly dovolit.

Všechny tyto zmíněné aspekty společně s rostoucí populací a zvyšující se stratifikací společnosti vedlo většinu badatelů k tomu, aby počátek válčení byl zasazen právě do této epochy (Meller 2015, 109). Zatímco v případě lovecko-sběračských společností jsou předpokládány spíše menší spory zahrnující několik jedinců, s početnější neolitickou populací bylo možné tyto konflikty realizovat ve větším měřítku (Christensen 2004, 130). To naznačuje i výstavba monumentů, na jejichž konstrukci byla nutná účast značného množství lidí. Pokud

se takové množství lidí mohlo setkat za účelem těchto aktivit, je velice pravděpodobné, že se byli schopni shromáždit i za jinými účely, například k válčení (Smith – Schulting – Fibiger 2020, 83–84).

Násilí v neolitu

Na počátku neolitu se objevuje první zemědělská společnost zastoupená kulturou s lineární keramikou, která podstatně přispěla k přehodnocení představy o mírumilovných zemědělských komunitách. Ačkoliv se v této době násilně usmrčených osob na pohřebištích příliš nenachází, kompenzuje to několik lokalit s desítkami zabitých jedinců. Tyto situace jsou zpravidla dávány do souvislosti s meziskupinovými konflikty, masakry a válčením. Pro tyto lokality je charakteristický vyšší počet těl, které nesou stopy traumat dosvědčující násilnou smrt a s nimiž je neceremoniálně zacházeno. Jsou to lokality jako Talheim, Halberstadt, Asparn-Schletz a další, kterým je níže věnována pozornost.

Na straně druhé stojí lokality jako je Herxheim (např. Orschiedt – Haidle 2006; 2012), Jungfernhöhle (Boulestin 2017), Hohlenstein (Boulestin 1999, 235–236) a řada dalších, kde se vyskytuje násilné a nestandardní zacházení s ostatky zemřelých. Kostí nesou stopy řezů způsobených odstraněním měkkých tkání, jsou intencionálně lámány či upravovány standardizovaným způsobem jako je tvorba kalot z lebeční klenby. Na řadě lokalit je zvažována i možnost kanibalismu. Tradičně je tato manipulace vykládána jako součást rituálních aktivit.

I když jsou tyto lokality interpretovány jako důsledek rituálních aktivit, zmíněna byla i možnost, že tyto činnosti souvisely s válčením a že pravděpodobnými oběťmi těchto činů byli zajatí nepřátelé (Golitzko – Keeley 2007, 339).

Z počátku byla i lokalita **Herxheim** interpretována jako důsledek válečného konfliktu. K přehodnocení tohoto závěru však vedl vysoký počet zde objevených jedinců, kterých je na lokalitě přítomno minimálně 450. Části jejich těl jsou umístěny v prostorách 2 příkopů, které sestávaly z velkého množství jam a netvořily tak ucelený prvek, který by mohl potenciálně sloužit k obraně lokality. Válečnou konfrontaci nepodporuje ani charakter naprosté většiny zásahů na kostech, které byly způsobeny postmortem. S tímto scénářem nakonec nesouhlasí ani nenáhodné uspořádání především částí lebek po pravidelných intervalech do prostor příkopů (Orschiedt – Haidle 2006).

Konkrétně lokality Talheim a Herxheim se staly protagonisty těchto dvou základních a odlišných forem násilí. Někteří badatelé jsou však společně uváděny jako doklad válečných praktik (např. Farruggia 2002, 45; Beyneix 2007, 88–90), což je podstatně zavádějící. Kosterní pozůstatky na lokalitách jako je Herxheim zpravidla neposkytují důkazy o násilné smrti ani žádné další průkazné stopy toho, že se kosterní materiál pojí s válčením. Ačkoliv se na lokalitě Herxheim našla lebka se 4 traumaty, jejichž původ lze spatřovat v mezilidském konfliktu (Orschiedt et al. 2003, 378–381), nevypovídá to o celkovém charakteru této lokality.

Do spojitosti s válčením byly uvedeny i další lokality související s rituálními aktivitami. Příkladem může být lokalita **Ober – Hörgern**, kde se našly kosti levých dolních končetin, které mohly náležet nepřítelům a byly tak získány prostřednictvím válčení (Golitzko – Keeley 2007, 339). Jsou to například i intencionálně zlámané kosti v sídlištní jámě na lokalitě **Zauschwitz** (Petrasch 2000, 362). Ačkoliv rituální manipulace s ostatky rozhodně nemusí vylučovat jejich získání prostřednictvím válečných konfliktů, v případě že nenesou jasné perimortem zásahy (a ani tak to není jasný důkaz), je tato možnost bohužel za hranicemi rozpoznání.

6.1 Kosterní prameny

Klíčový objev, který výrazně přispěl k poznání násilí v neolitu a není opomenut v žádné debatě týkající se násilí v pravěkých společnostech, byl učiněn roku 1983 v **Talheimu** (Německo). Nacházela se zde jáma obsahující skelety 34 jedinců, které náleželi mužům, ženám a dětem různých věkových kategorií. Z přítomných 34 skeletů jich bylo 18 přisouzeno dospělým osobám (9 mužů, 7 žen, 2 neurčení), zbylých 16 nedospělým. Těla sem byla uložena nedbalým způsobem a během jedné události, což signalizuje nepřítomnost sedimentu mezi těly. To naznačuje současnou smrt pro celou skupinu a potvrzují to i početná traumata na kostech. Nejčastěji se objevují tupá traumata způsobená kamennými sekerami, četné jsou i údery blíže neurčenými tupými předměty a kopytovitými klíny, dva jedince zasáhl projektil. Většina lézí se koncentruje v posteriorní části lebky, což je obvykle přisuzováno ránám způsobeným při útěku, kdy se oběť nachází zády k ozbrojenému útočníkovi. Údery se nevyhnuly ani postkranialnímu skeletu, zejména končetinám. Těch však bylo o poznání méně (Wahl – König 1987, 166–169; Wahl – Trautmann 2012, 80–88).

I přes to, že perimortem zásahy nenesou všechny skelety, předpokládá se, že násilnou smrtí zemřelo všech 34 osob. Navíc, jak napovídá demografický profil, je pravděpodobné, že se v

hrobě nachází celá komunita, což je potvrzeno i prokázanými příbuzenskými vazbami (Bentley et al. 2008, 296–301; Duering – Wahl 2014, 460–463). Za obecně uznávaný scénář se tak považuje překvapivý útok na osídlení, během něhož byli zmasakrováni všichni přítomní. Následovalo naházení těl do masového hrobu nepřitelem, nedalekou komunitou či možnými přeživšími (Strien – Wahl – Jacob 2014, 254). Předloženy byly i argumenty interpretující situaci jako rituální popravu či obětování, a to z důvodu absence obraných zranění (Narr 1993, 303–304). Většinou badatelů však tuto možnost považuje za méně pravděpodobnou, jelikož by v takovém případě byla očekávána větší jednotnost v použitých předmětech i umístění ran (Wahl – Trautmann 2012, 87).

Halberstadt (Německo)

Kosterní soubor objevený na lokalitě Halberstadt má o něco odlišný charakter. Masový hrob byl nalezen na sídlišti kultury s lineární keramikou, a kromě sídlištního odpadu, obsahoval dále i těla 9 jedinců. Ti zde spočívali v různorodých pozicích naznačujících nedbalé naházení do jámy. Z 9 přítomných bylo celkem 7 přisouzeno mužskému pohlaví, zbylí dva jedinci představovali pravděpodobně ženu a muže. Z hlediska věkového zastoupení náleží skelety dospělým jedincům, pouze jeden muž byl starý mezi 16 až 20 lety. Značně omezené věkové i pohlavní složení skupiny tak z masového hrobu v Halberstadtu činí poměrně nestandardní nález v kontextu ostatních masových hrobů kultury s lineární keramikou. Podstatnými jsou nalezená perimortem traumata u 7 jedinců, která se kromě jedné výjimky, výhradně koncentrují na zadní části lebky, konkrétně na temenních a týlní kosti. Postkraniaální skelet odhalil nezhojené fraktury stehenní a pažní kosti, stejně tak jako řezy na dvou žebrech. Skelety nesou stopy po okousání masožravci a hlodavci, kteří mohli zapříčinit absenci některých částí těl. Analýza izotopů stroncia navíc odhalila, že jedinci v masovém hrobě nebyli místního původu za předpokladu, že na nedalekém pohřebišti se nachází místní populace (Meyer et al. 2015a, 177–178; Meyer et al. 2018, 3 - 6).

V případě, že by se jednalo o útok na komunitu, velice pravděpodobně by byly přítomné děti a ženy (pokud ovšem jejich únos nebyl cílem celé akce). Demografický profil osob však sedí spíše na opačný scénář, tedy nikoliv na napadenou, ale na útočící skupinu. To podporuje i nemístní původ jedinců. Nápadné soustředění se ran na posteriorní části lebky společně s absencí obranných zranění navíc poukazuje na usmrcení jedinců v kontrolovaných

podmínkách, nikoli při chaotickém útoku. Mohli tak představovat zajatou část útoční skupiny či vězně, kteří byli popraveni (Meyer et al. 2018, 7–8).

Asparn-Schletz (Rakousko)

Další z významných lokalit, která přispěla k diskusi o konfliktech na počátku neolitu je Asparn Schletz. Jedná se o sídliště kultury s lineární keramikou, které je obklopeno dvěma paralelními příkopy oválného tvaru. Při výzkumu části lokality byl zjištěn početný soubor lidských kostí soustředící se ve vnějším příkopu. Skelety zde spočívaly v nepřírozených polohách bez známek péče při jejich ukládání. Taktéž byla značná část z nich nekompletní. V odkrytém úseku se podařilo získat celkem 67 jedinců, celkový počet těl na lokalitě je však odhadován až na 200 (Windl 2002, 140; Teschler-Nicola 2012, 102–105). Získaný soubor sestával z 41 dospělých a 26 nedospělých jedinců, mezi nimiž jsou zastoupeny obě pohlaví, mladých žen je v porovnání s muži o něco méně. Jejich absence je přisouzena únosu, ženy se však mohou nacházet i v dosud nezkoumaných částech příkopu (Teschler – Nicola 2012, 105).

Ačkoliv výskyt kosterních pozůstatků v příkopech kultury s lineární keramikou není neobvyklý, tento soubor se podstatně odlišuje počtem patrných perimortem zásahů. Všechny získané 33 lebky nese smrtelné rány, ve většině případů mnohočetné (174 traumat na 33 lebkách). Rozmístění lézí na lebečních kostech se nezdá koncentrovat do specifické oblasti, obě strany lebky byly zasaženy přibližně stejnou měrou. Zranění způsobily úder tupými předměty (nejspíše kamennými sekerami), pouze v jednom případě zasáhl lebku projektil. Fraktury na postkranialním skeletu se omezují na několik málo případů. Na osteologickém materiálu jsou patrné i stopy po okousání zvířaty, těla tak nejspíše nebyla ničím zakrytá a zvířata k nim měla volný přístup. Tím může být vysvětlena i absence některých částí skeletů (Teschler – Nicola et al. 1996, 4–6; Teschler-Nicola 2012, 106–116). Aplikace analýzy izotopů stroncia umožnila potvrzení místního původu jedinců (Teschler-Nicola 1999, 445–447).

Situace v Asparnu je považována za důsledek útoku na osídlení, který se stal pro zdejší obyvatele smrtelným. Souhlasí s tím i absence pokračujících aktivit na lokalitě, stejně tak jako ponechání těl v příkopu bez zakrytí či pohřbení případnými pozůstalými (Windl 1999, 55–56; Teschler – Nicola 2012, 117). Interpretaci lokality jako místa masakru zdejší komunity však narušuje nápadně vysoký počet těl v příkopu. Zvláštní je i častá nekompletnost skeletů, stejně tak jako přítomnost 3 lebek intencionálně upravených do podoby kaloty (Windl 1990, 19).

Otázkou tak je, zda se nejedná minimálně z části, o pohřební místo, kam byly přinášeny pozůstatky zemřelých z okolí.

Schöneck-Kilianstädten (Německo)

Dalším masovým hrobem je Schöneck-Kilianstädten, kde byly v podlouhlé hrotité jámě uloženy ostatky minimálně 26 jedinců. Jáma, nacházející se na sídlišti kultury s lineární keramikou, mohla být součástí většího příkopového ohrazení obklopující doložené osídlení. Společně s kostmi zahrnoval obsah jámy i sídlištní odpad v podobě zvířecích kostí, částí opotřebovaných kamenných nástrojů, kousků spáleného jílu a keramických střepů. Jediné předměty v přímém kontaktu s ostatky představovaly dva kostěné projektily, původně nejspíše uvnitř těl některých jedinců (Meyer et al. 2015b, 11218–11219).

Osteologická analýza odhalila vyrovnaný soubor o 13 dospělých a 13 nedospělých jedincích, mezi nimiž byla zastoupena obě pohlaví. Ženy však představují podstatnou menšinu, jelikož jsou zastoupeny pouze dvěma skelety, které náleží ženám starším 40 let. Nápadná je i absence dětí v dospívajícím věku. Zaznamenat se opět podařilo množství smrtelných lebečních traumat způsobených tupou silou, a to velice pravděpodobně kopytovitými klíny. Čím se však tento kosterní soubor vymyká, je vysoký počet fraktur postkraniálního skeletu. Kosti horních končetin ukazují perimortem fraktury v 19% případech, frekvence zásahů na distálních kostech dolních končetin je však podstatně vyšší. Lýtková kost byla zasažena úderem přibližně v 31–42% případů, holení kost dokonce v 53 – 63% případů. Tyto zlomeniny mohly být způsobeny ještě před smrtí jako součást mučení či znemožnění pohybu. Vyloučit nelze ani možnost, že k frakturám došlo až po smrti jako symbolické zamezení duchům zemřelých pronásledovat jedince zodpovědné za jejich smrt (Meyer et al. 2015b, 11219–11220).

Ve vztahu k masovým hrobům kultury s lineární keramikou lze zmínit i lokalitu **Wiederstedt** (Německo), kde se v jámě, z části zaplněné sídlištním odpadem, našlo 10 skeletů. Jak naznačuje poloha těl a propletení kostí, všichni jedinci byli do jámy nedbale uloženi během jediné události. Podstatným rozdílem oproti dalším lokalitám obdobného charakteru je však fakt, že ani jeden jedinec nenesl žádné stopy násilné smrti (Meyer – Kürbis – Alt 2004, 41–46).

Násilně usmrčené jedince lze nalézt i na pohřebištích. Jako příklad lze uvést 4 jedince pohřbené v **Nitře** (Slovensko), z nichž všichni utrpěli fatální zásahy do lebečních kostí (Whittle et al.

2013b, 148). Celkem tři muži utrpěli zranění i na pohřebišti ve **Vedrovicích** (Česká republika), podařilo se jim je však přežít (Podborský et al. 2002, 23, 48; Whittle et al. 2013b, 119).

Genocida na konci kultury s lineární keramikou?

Zmíněné masové hroby se nezdají být náhodně chronologicky rozmístěny. Patrná je jejich koncentrace kolem roku 5000 BC, což je zároveň období, kdy z archeologického materiálu kultura s lineární keramikou postupně mizí. Velice pravděpodobně tak tyto lokality představují symptomy nastávající změny s podstatným impaktem na tehdejší společnost. Obvykle jsou projevy násilí na konci kultury s lineární keramikou vysvětlovány třemi způsoby. Tyto události jsou diskutovány ve spojení se socioekonomickou krizí kultury, která vyvolala spory v určitých regionech Evropy (Wild et al. 2004, 384). Dále se poukazuje na klimatické kolísání v tomto období, které mohlo zapříčinit nedostatek úrody (Gronenborn 2007, 14; Gronenborn – Strien 2005). Navržena byla i souvislost s vlnou migrace z oblasti Černého moře, což mohlo zapříčinit konflikty ve střední Evropě (Teschler-Nicola 1999, 448). Tato představa však není obecně přijímána.

Konec kultury s lineární keramikou připodobnil J. P. Farruggia k občanské válce (Farruggia 2002, 86), M. Teschler Nicola zase označila lokalitu Asparn – Schletz za doklad genocidy (Teschler – Nicola 1999). Pomineme-li však několik výše přiblížených situací, velkou část lokalit uváděných jako příklad násilností lze interpretovat v kontextu specifických pohřebních a rituálních praktik. Proto spíše než o ekonomickou krizi, se jednalo o krizi na sociální a symbolické úrovni, která se projevila rozvolnění integrity projevu kultury. Nepředpokládat lze ani krizi v globálním měřítku, ale spíše specifické procesy odehrávající se na regionální úrovni. To platí i pro dopad klimatických změn, který byl odlišný pro každou oblast (Link 2014, 280–282).

Další neolitické lokality:

Els Trocs (Španělsko)

Při výzkumu jeskyně Es Trocs ve španělských Pyrenejích byly společně s kamennými nástroji, keramikou a zvířecími kostmi nalezeny i lidské ostatky. Do nejstarší fáze obývání lokality náleží 9 jedinců (5 dospělých a 4 děti), jejichž skelety nesly smrtelné zásahy. Celkem 4 dospělé osoby zasáhl projektil do lebky, zbývající jedinci zemřeli v důsledku tupých traumat na lebce i postkraniálním skeletu (Alt et al. 2020a, 2–3).

Jeskyně, v níž byla skupina nalezena je podstatně vzdálena od pobřeží či řeky Ebro, kde se odehrávaly hlavní kolonizační aktivity časných zemědělců. Tato neobvyklá lokace je autory vysvětlována možným letním sezónním přesunem lidí se svými hospodářskými zvířaty z důvodu pastvy. Nápadná je lokalita i svým datováním (asi 5300 BC), které předchází ostatní obdobné lokality prvních zemědělců. Neobvyklé je i věkové složení skupiny, která se skládá z dětí do věku 7 let a několika spíše starších dospělých osob. (Alt et al. 2020a, 3, 7).

Jak již bylo naznačeno v kapitole věnující se kontaktu lovců-sběračů a zemědělských komunit, vyhlazení skupiny na této lokalitě je spojováno s útokem lovců-sběračů, na jejichž teritorium mohli jedinci vstoupit. Zároveň však neexistuje fakt, který by vylučoval střet s další zemědělskou komunitou (Alt et al. 2020a, 7).

Alba Iulia Lumea Noua (Rumunsko)

Specifická situace se nachází na sídlišti Alba Iulia-Lumea Noua datovaného na pomezí neolitu a eneolitu. Zde byly v několika etapách nalezeny celkem 4 hromadné hroby, které zahrnovaly různý počet jedinců (tab.2). První koncentrace různých kostí se nacházela v jámě ohraničené kameny, v níž se dále vyskytovaly fragmenty keramických nádob a části stavby. Osteologická analýza určila přítomnost 13 dospělých a 4 nedospělých jedinců, z nichž celkem 4 lebky náležící dospělým osobám nesou stopy po tupém traumatu. Kromě toho jsou na některých dlouhých kostech patrné řezy (Gligor – McLeod 2015, 23, 27).

Druhý masový hrob odhalil přítomnost minimálně 50 jedinců naházených do jámy v doprovodu s keramickými fragmenty, zvířecími kostmi, kamennými a kostěnými nástroji, které však velice pravděpodobně nepředstavují hrobové přídavky. Identifikováno bylo celkem 33 dospělých a 17 nedospělých těl, na nichž jsou patrné stopy po vystavení žáru, stejně tak jako smrtelná tupá traumata na lebečních kostech 34 jedinců (Gligor – Soficaru – Fetcu 2018, 31–38). V jámě se dále nacházela i kamenná sekera, která mohla být použita jako nástroj pro způsobení těchto zranění (Panaitescu et al. 2008, 267).

V dalším případě se jedná o chaoticky uspořádanou koncentraci ostatků 18 jedinců (9 dospělých a 9 nedospělých). Stejně jako u prvního hromadného uložení kostí se i zde na dně jámy nacházeli jedinci v původním anatomickém spojení. Z celkového počtu byly zaznamenány 4 lebky dospělých jedinců nesoucí smrtelná traumata. Opět zde kosti doprovázely keramické fragmenty a zvířecí kosti (Gligor – McLeod 2014, 63–85).

Čtvrtá a dosud poslední objevená koncentrace jedinců spočívala v jámě uvnitř zříceného domu, který nesl stopy po požáru. Ostatky 16 jedinců (7 dospělých a 9 nedospělých) byly nalezeny v podobě částí těl, artikulovaných končetin a téměř kompletních skeletů. I v tomto případě se podařilo zaznamenat smrtelná zranění v 9 případech, tentokrát i u jedinců nedospělých (Lundberg – Gligor 2015, 102–103).

Interpretace všech 4 nálezů se ubírá dvěma směry. Naznačena byla možnost masakru ve vztahu ke 2. masovému hrobu, a to na základě přítomnosti žen i mužů dospělého a pokročilejšího věku (Gligor – Soficaru – Fetcu 2018, 54). Zmíněny jsou však i rituální motivy. Tato interpretace je založena na nekompletnosti ostatků, která může být vysvětlena sekundárním uložením či selekcí některých konkrétních kosterních elementů k pohřbení. Vyloučit nelze ani možnost, že se těla před uložením do jámy nacházela již v částečně rozloženém stádiu. Zranění se koncentrují výhradně na kostech lebky, postkranialní skelet nese pouze stopy posmrtně provedených řezů. To může být vysvětleno kontrolovaným, rituálním zabíjením. Část osteologického materiálu byla taktéž vystavena ohni (Gligor – McLeod 2014, 86; Gligor – McLeod 2015, 32). Rituální motivy lze spatřovat i v případě jedinců uložených v prostorách domu, který mohl představovat posvátné místo a mít tak speciální význam pro rituální a pohřební praktiky (Lundberg – Gligor 2015, 102).

Jak naznačují radiokarbonová data, uložení masových hrobů se koncentruje do přibližně shodného časového úseku (tab. 2). Během této doby zde bylo uloženo 102 jedinců, z nichž 52 zemřelo násilným úderem do lebky.

Číslo masového hrobu	Celkový počet jedinců	Smrtelná traumata na lebkách	Radiokarbonové datování	Zdroj
1	17 (13 dospělých, 4 nedospělí)	4 dospělí	4594–4456 BC	Gligor – McLeod 2015, 25, 27
2	51 (34 dospělých, 17 nedospělých)	34 dospělých	4621–4483 BC	Gligor – Soficaru – Fetcu 2018, 31–38
3	18 (9 dospělých, 9 nedospělých)	4 dospělí	4504–4461 BC	Gligor – McLeod 2014, 63–85
4	16 (7 dospělých, 9 nedospělých)	7 dospělých/ 4 nedospělí	4512–4352 BC	Lundberg – Gligor 2015, 102–103

Tab. 2: Přehled masových hrobů na lokalitě Lumea Noua.

Nejasná interpretace provází i některé další lokality. Je to například hromadný hrob lengyelské kultury v **Esztergályhorváti** (Maďarsko). Zde se nacházely ostatky 38 mužů (průměrného věku

40 let) naházených do jámy, která společně s keramikou nesla stopy požáru. U dvou jedinců potvrdily nezhojené defekty násilnou smrt, u ostatních však z důvodu velice špatného dochování lebek nebylo možné další traumata identifikovat (Zoffmann 2007, 55–56). Nález je tak vysvětlován jako možný důsledek konfliktu potvrzený nedbalým zacházením s těly a násilně zabitými jedinci (Faruggia 2002, 59), zmíněn však byl i rituální charakter lokality (Barna 2015, 407–409).

Do lengyelské kultury spadá i situace ze slovenského ohrazení **Ružindol-Borová**. V příkopě se nacházely nekompletní ostatky asi 20 jedinců, mezi nimiž byli identifikováni muži, ženy i děti, včetně novorozenců. Asi polovina skupiny utrpěla perimortem zásahy do lebky či kostí postkraniálního skeletu. Vzhledem k výrazné nekompletnosti ostatků je však náročné určit rozsah a četnost traumat. Zároveň mnohé s kosterních elementů nesou stopy řezů a okousání zvířaty, nejspíše se tak těla nacházela nezakrytá a dostupná masožravcům (Jakab 1997).

Zmínit lze i některé lokality JV Evropy. Je to například lokalita **Jagodnjak** (Chorvatsko), kde se v kruhové jámě nacházely chaoticky uspořádané skelety minimálně 10 jedinců. Všichni přítomní jsou mužského pohlaví s věkovým rozpětím mezi 18 až 45 lety. U jednoho z mužů je patrné zhojené trauma na čelní kosti, zatímco u dalšího bylo zaznamenáno několik ostrých i tupých traumat na lebce, které prokazatelně způsobily smrt. Ačkoliv autoři naznačují, že by se mohlo jednat o důsledek násilné epizody, lokalita není dosud plně zpracována ani absolutně datována (Novak – Janković – Pavičić 2017, 44).

Množství jedinců s traumaty, ačkoliv zhojenými a přežitými, je známo i z řeckého neolitu. Jedná se především o lokalitu **Alepotrypa**, jejíž obývání přesahuje do eneolitu a kde se nacházelo 9 zároveň uložených nekompletních skeletů, jejichž lebeční kosti nesly patrné stopy antemortem traumat (Papathanasiou 2012, 256, 258). Dále jsou to lokality **Kephala** (Angel 1977, 136; Papathanasiou 2012, 256), **Proskynas** či **Xirolimni** (Papathanasiou 2012, 256), které odhalily další plně přežitá lebeční zranění.

6.2 Ohrazení

S počátkem neolitu přichází nový fenomén a další pramen poskytující vhled do válečných konfliktů minulých společností, a to ohrazení. S příchodem nositelů kultury s lineární keramikou začínají být budovány ohrazení skládající se nejprve z jediného příkopu, později nabývají podobu struktur kombinujících příkop s plochým či hrotitým dnem a palisádu, které ohrazují okrouhlou plochu o rozměrech přibližně 1 ha, není to však pravidlem. Obecně lze vyčlenit dvě kategorie, s obytnými strukturami uvnitř areálu a bez nich. Ohrazení se současně fungujícím vnitřním obyváním je známo o něco méně a příkladem mohou být belgická ohrazení Darion, Oleye, Longchamps (Keeley – Cahen 1989) či sídliště Vaihingen an der Entz (Krause 2002). Jsou to právě ohrazení obklopující obytné struktury, u nichž dochází k úvahám o defenzivní funkci, na rozdíl od ohrazení bez vnitřních obytných jednotek. Taková ohrazení jsou známa například z oblasti Aldenhoven jako je Langweiler 8 či 9, u nichž nebyla potvrzena soudobost ohrazujících struktur a objevených osad (Whittle 1996, 174–175). Tato ohrazení nejsou výjimkou ani v našem prostředí. Zmínit lze například ohrazení ve Vochově I datované do kultury s vypíchanou keramikou, kterému předcházelo starší sídliště kultury s lineární keramikou. Obdobný případ byl nalezen i na moravské lokalitě Těšetice – Kyjovice (Řídký et al. 2018, 46, 60). Řada z ohrazení se nacházela i v blízkosti soudobého sídliště, jako příklady lze uvést situace v Bučanech, Kolíně či slovenském Svodíně (Řídký et al. 2018, 49, 66).

V minulosti byla ohrazení kultury s lineární keramikou interpretována jako ohrady pro dobytek, což bylo odmítnuto z důvodu příliš náročné konstrukce ohrazujících prvků (Keeley – Cahen 1989, 170). Jako nepravděpodobná byla označena i možnost, že tato ohrazení sloužila jako fortifikace, a to z důvodu příliš mělkých příkopů, časté absenci vnitřního osídlení či rituálního charakteru většiny nalézáných předmětů. Obranný potenciál však v ohrazeních kultury s lineární keramikou spatřují L. H. Keeley a M. Golitko (Golitko – Keeley 2007), podle kterých je až 70% z nich opatřeno prvky, které lze interpretovat jako obranné. Fortifikační účel je podle nich podporován častou vnitřní palisádou, zdrojem vody uvnitř areálu či velice častou přítomností hrotitého příkopu (asi 59% ohrazení). Ten je tradičně považován za defenzivní z důvodu jeho nepraktičnosti pro běžné užívání, rychlé erozi a náročnosti vyhloubení. Jako doklad ohrazení sloužící k obraně lokality uvádějí lokalitu Asparn Schletz (Golitko – Keeley 2007, 336–337). V současnosti je však většině LNK ohrazením přisuzován spíše rituální

charakter. Tuto možnost podporují i nálezy manipulovaných lidských ostatků ukládaných do příkopů (např. Vaihingen, Krause 2002; Herxheim, Orschiedt – Haidle 2006).

S kulturou s vypíchanou keramikou a kulturou lengyelskou se ve střední Evropě objevují rondely. Pro ty je typická přítomnost až tří soustředných příkopů a palisád se symetricky umístěnými vstupy. Palisáda s příkopem mohou být doplněny i o val. Umístěny bývají zpravidla ve stejných polohách jako sídliště, nicméně jejich vnitřní areál neposkytuje doklady obytných struktur. Tento fakt společně s vyšším počtem vstupů a často poměrně úzkými příkopy nepodporují jejich obranný charakter. Tradičně jsou tak rondely viděny jako rituální centra a svatyně, případně jsou dávány do spojitosti s astronomickým pozorováním (Turek 2012, 186; Řídký et al. 2018, 19).

Defenzivní povaha je spatřována i v některých ohrazeních situovaných ve vyvýšených, strategických polohách, které se začínají objevovat ve střední Evropě na konci neolitu (Venc 1999, 69). Příkladem mohou být dvě ohrazená sídliště lengyelské kultury, Osłonki a Brześć Kujawski (Polsko). V případě lokality Osłonki se jedná o osadu, kterou ze tří stran obklopovaly bažiny a zbylá část byla chráněna příkopem, palisádou a bránou. Obranný účel těchto struktur dále potvrzují pozůstatky spálených domů společně s osobními věcmi obyvatel, náhlé přerušování kontinuity obývání a taktéž nález projektilu. Předpoklad o násilném útoku na osídlení podporuje i řada jedinců s traumaty, kteří byli pohřbeni v blízkosti spálených domů (Lorkiewicz 2012, 53–63).

Počátky opevněných lokalit jsou z této doby známy z Řecka. Kromě příkopů a palisády zde využívali i kamenné zdi, opevněné brány a věže, k jejichž konstrukci lidé využívali dřevo, kámen a nepálené cihly. Tyto prvky obklopují řadu neolitických lokalit, jejichž datování a podoba však není příliš jasná a hlavní těžiště využívání těchto lokalit spadá až do eneolitu. Jmenovat však můžeme lokality Nea Nikomedeia či Sesklo, jejíž akropoli ohrazovaly kamenné zdi, které jsou porušeny pozdějšími eneolitickými aktivitami a přestavbami. V místech nechráněných prudkou strží byla situována brána a zesílené zdi (Runnels et al. 2009, 173–174). I přes to, že jsou tyto prvky často považovány za obranné, jsou navrhovány i jiné interpretace. V případě lokality Sesklo jsou například zdi viděny spíše jako podpůrné struktury pro terasy, na nichž stála obytná zařízení (Heath 2017, 6). U lokality Nea Nikomedeia byla navržena i odvodňovací funkce (Alušík 2015, 188).

6.3 Zbraně

V neolitu se lze setkat s předměty spadajícími do kategorie nástroj – zbraň (nespecializované zbraně), ať už se jedná o plochou sekeru či kopytovitý klín, které byly primárně využívány ke dřevozpracovatelským činnostem (Vencl 1999, 65). Zejména sekera hrála velice důležitou roli v životě lidí již od počátku neolitu. Primárně sloužila jako dřevozpracovatelský nástroj, a proto měla nenahraditelnou úlohu během každodenních činností zemědělských komunit. Zároveň je jejich využití jako zbraně potvrzeno kosterním materiálem, konkrétně v případě lokality Talheim, kde lebky nesou stopy po obou zmíněných předmětech (Wahl – Trautmann 2012, 84). Využití kamenných broušených nástrojů při konfliktech naznačila i analýza kamenných artefaktů uložených v hrobech na lokalitě Vedrovice. Ta potvrdila pracovní stopy po dřevozpracovatelských činnostech, zároveň však nástroje nesly i stopy, které je možné přisoudit porcování zvířat či mezilidským konfrontacím (Masclans Latorre – Bickle – Hamon 2021, 252).

U kopytovitých klínů bylo poukázáno nejen na jejich roli jako nástroje a zbraně, ale i předmětu, který sloužil jako nositel společenského statusu, původu, rodinných vazeb a patrilokálního systému (Bentley et al. 2012, 9328–9330; Vencl 1999, 65; Masclans Latorre – Bickle – Hamon 2021, 233–234). Tyto artefakty jsou považovány za důležité symboly, muži je nejspíše nosily neustále u sebe, a proto byly stále viditelné a evokovaly kontrolu nad přírodou (Whittle 1996, 173–174). Jejich vlastníkem taktéž nebyl každý muž, podařilo se totiž potvrdit vlastnictví kopytovitých klínů v návaznosti na preferované sprašové půdy (Bentley et al. 2012, 9328–9330).

V prostředí kultury s lineární keramikou se lze dále setkat i s dvojramennými mlaty, které spíše než praktickou, plnily symbolickou roli (Vencl 1979, 664).

Většina jedinců v tomto období nese zranění v podobě tupých traumat, zatímco projektily bylo zasaženo méně jedinců. Proto luk a šípy hrály úlohu především v lovu. Jejich využití při konfliktu však opět potvrzuje masový hrob v Talheimu, kde dva jedinci byli zasaženi šípem a následně doraženi tupými předměty (Wahl – König 1984, 142, 166).

Z prostředí kultury s vypíchanou keramikou jsou známy keramické přívěsky ve tvaru sekery či sekeromlatu. Příkladem může být exemplář z lokality Horní Počaply, kde byl tento přívěšek vytvořen z dekorovaného keramického střepe a opatřen otvorem v horní třetině. Tyto

předměty však mohly sloužit i jako hračky či knoflíky. Mohly však být vystaveny i v obydlí v rámci oltáře (Zápotocký – Zápotocká 2014, 79, 85).

Zároveň jsou v prostředí neolitické lengyelské kultury doloženy již sekeromlaty považované za první specializované zbraně, dominují však až následujícímu období eneolitu (Vencl 1999, 65).

6.4 Násilné scény v levantském umění

Levantské umění představuje unikátní formu umělecké exprese na evropském kontinentě. Soustředí se v oblasti Středomořské pánve na východě Pyrenejského poloostrova a vyznačuje se naturalistickým zobrazením lidských i zvířecích motivů zasazených do scén narativního charakteru. Zatímco v paleolitickém umění nebyla lidským postavám věnována téměř žádná pozornost, v levantském umění jsou hlavním motivem a zobrazení jsou muži, ženy i děti. Velká část maleb se soustředí na lovecké scény, a proto poskytují cenné informace například o taktice lovu či o lovených zvířatech. Malby vyobrazují i další každodenní aktivity jako je sběr ovoce či medu, poskytnuty jsou i informace o nošených oděvech a doplňcích či používaných artefaktech (Domingo Sanz 2015, 44; Risch – Meller 2017, 372).

Datování

Již od počátku objevení maleb si badatelé kladou řadu otázek, z nichž hlavní se týká doby jejich vytvoření. Odpověď na tuto otázku se stále nepodařilo s jistotou zodpovědět, a to z důvodu nemožnosti získání radiokarbonových dat z pigmentů maleb. Ačkoliv levantské umění vykazuje jistou míru uniformity, patrná je jeho komplexní evoluce a charakteristické prvky a techniky na regionální úrovni. Zejména značná variabilita v zobrazení lidských postav či důraz na odlišné motivy poukazuje na poměrně dlouhý chronologický vývoj s několika pravděpodobnými prodlevami neznámé délky (López-Montalvo 2018b, 87 - 89).

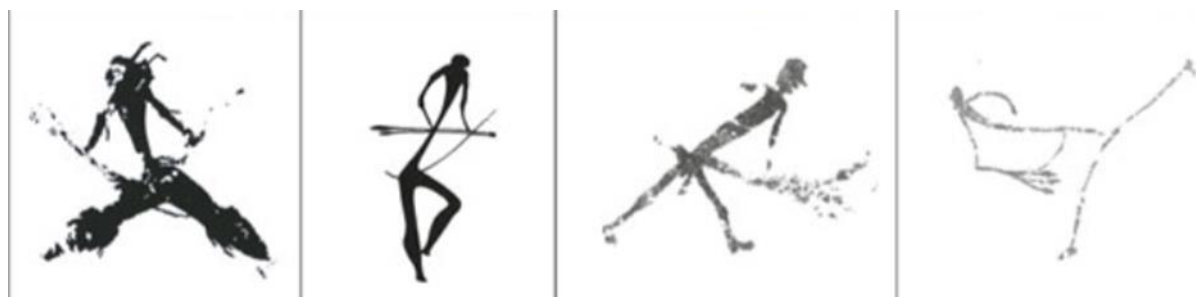
Časté vyobrazení loveckých motivů vedlo badatele k datování scén do prostředí mezolitických lovečsko-sběračských skupin (např. Saura 2002, Nash 2005). S tím však nesouhlasí distribuce archeologických lokalit s doklady aktivit lovců-sběračů. Mezolitické stáří maleb je tak čistě založeno na interpretaci obsahu vyobrazení (López-Montalvo 2018b, 92). Někdy byly scény dávány do souvislosti s kontaktem mezolitického obyvatelstva se zemědělskými skupinami a

případnými konflikty mezi nimi. Umění tak pro mezolitické lovce-sběrače byla forma nárokování si teritoria vůči neolitické populaci (López-Montalvo 2018a, 23).

Většinou je však autorství přisuzováno až zemědělským komunitám (např. García Puchol et al. 2004; López-Montalvo 2015; Guilaine – Zammit 2005). To potvrzuje porovnání stylistiky a několika absolutních dat získaných ze šťavelanu vápenatého, což umožnilo levantské umění zařadit mezi 8. a 3. tisíciletí BC (Risch – Meller 2017, 378). K chronologickému zařazení přispěla i studie porovnávající šipky zobrazené na skalních panelech s jejich odpovídajícími zástupci v archeologickém materiálu. Na základě této komparace byl stanoven časový úsek 4700-2000 BC (Fernández López 2006, 151).

Násilné scény

Jedním z vyobrazených témat je i násilí. Z početního hlediska jsou násilné scény reprezentovány pouze 49 malbami z celkových 700 (López-Montalvo 2018a, 25). Motivy spojené s násilím jsou omezeny na několik kategorií, kterými jsou: bitvy, skupinové popravy, nájezdy či přepadení, souboje a zranění jedinci. Jak již bylo nastíněno, tyto motivy se různí svou frekvencí i stylem vyobrazení v čase i prostoru. V současné době jsou rozeznány celkem čtyři chronologicky odlišné stylistické horizonty vyčleněné na základě superpozic získaných z Valltorta-Gassulla regionu (obr. 10; López-Montalvo 2015, 311–312).

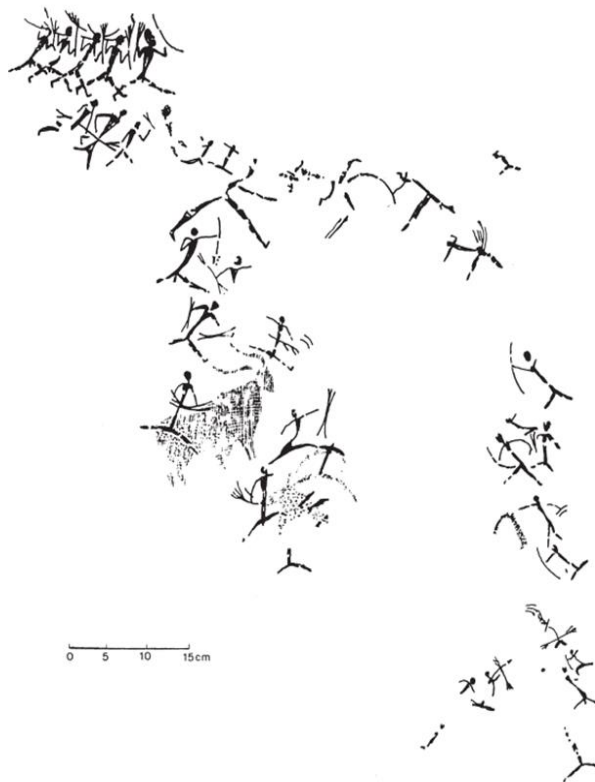

Obr. 10: Stylistické horizonty levantského umění (zleva): 1. pachypodous, 2. cestosomatic, 3. nematomorphous, 4. lineární (zdroj: López-Montalvo 2015, 313).

Nejstarší styl, tzv. Pachypodous (obr. 10.1), je typický realistickými postavami střední až větší velikosti, které jsou opatřeny mohutnými dolními končetinami a různorodými oděvy a doplňky. Pouze několik násilných maleb je přiřazeno tomuto stylu a omezují se pouze na postavy zraněné šípou (López-Montalvo 2018b, 95 – 96; López-Montalvo 2015, 313). Dále byl vyčleněn styl zvaný Cestosomatic (obr. 10.2), pro něhož jsou charakteristické střední až větší postavy s nesouměrnou anatomíí trupu, dobře tvarovanými dolními končetinami a nízkým

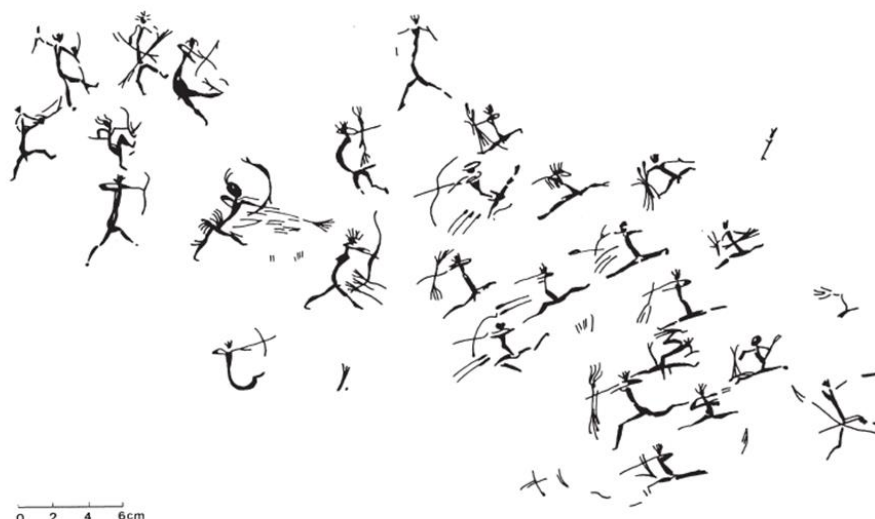
počtem osobních doplňků. Malby se v tomto horizontu omezují na vyobrazení válčení mezi dvěma skupinami. Nově jsou zobrazeny v násilných scénách ženy, a kromě luku s šípy i bumerang. Pro následný styl zvaný Nematomorphous (obr. 10. 3) jsou typické postavy menších rozměrů a neúměrných proporcí vyznačující se krátkýma nohama a různorodým tvarem trupu. Tento horizont rozšiřuje škálu forem násilí o přepadení ze zálohy. Objevují se zde i postavy větší velikosti, dominantního postavení či se specifickými osobními ornamenty, zejména pokrývkami hlavy. V posledním a nejmladším Lineárním horizontu se objevují menší postavy vyobrazené jednoduchým, schematickým způsobem. Kromě již zmíněných druhů násilných scén jsou nově pozorovány popravy a souboje jednotlivců (López-Montalvo 2015, 313–317).

O válečných praktikách nejvíce odhalují scény se skupinovými konfrontacemi. Ty obvykle sestávají ze dvou formací válečníků, v chodu či běhu, ozbrojených luky a šípy. Jedna z nejznámějších válečných scén se nachází v **Gasulla barranco in Cingle de la Mola Remigia** (obr. 11), kde je vyobrazena bitva mezi dvěma skupinami. Na pravé straně se boje účastní asi 20 osob vybavených luky, na straně levé je dalších 15 bojovníků. Zajímavá je semknutá skupinka 5 jedinců v levém horním rohu. První jedinec v čelní pozici je opatřen specifickou pokrývkou hlavy, na rozdíl od dalších členů uskupení, a všichni jsou opět ozbrojeni luky. Skupina tak může představovat přicházející posilu či záložní bojovníky (Rubio – Viñas – Santos 2019, 229; Guilaine – Zammit 2005, 104–105, 117).

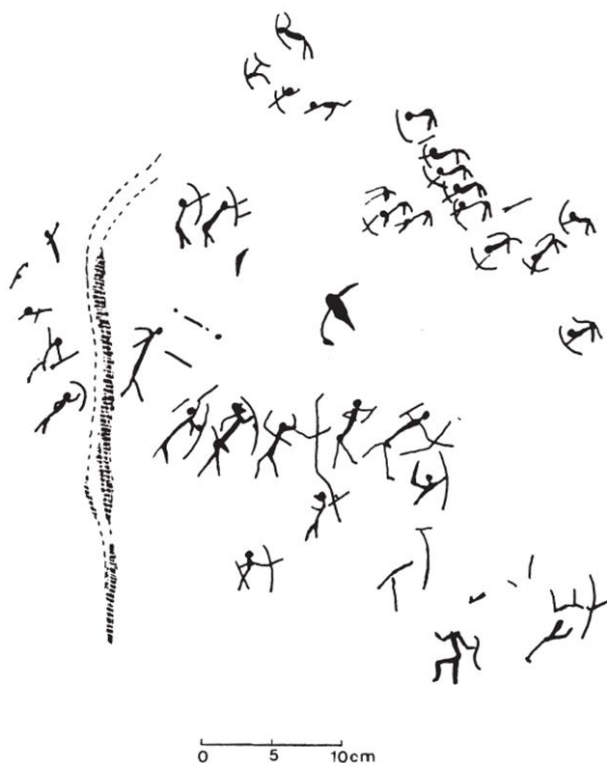
Obr. 11: Vyobrazení bitvy v Cingle de la Mola Remigia (Guilaine – Zammit 2005, 104).

Lukostřelecká bitva je známa i ze skalního panelu v **Los Dogues** (obr. 12). Někteří příslušníci pravé, a o něco početnější skupiny, jsou opatřeni ozdobami hlavy, nejspíše v podobě peří. Příslušníci opačné, levé strany jsou zobrazeni více detailněji a opět dekorováni různými doplňky (Guilaine – Zammit 2005, 106).

Obr. 12: Malba bitvy na lokalitě Los Dogues (Guilaine – Zammit 2005, 105).

Specifická je malba přepadení v jeskyni **Molino de las Fuentes** (obr. 13). Zatímco u ostatních podobných výjevů se obě strany chovají víceméně stejným způsobem, zde tomu tak není. Na pravé straně se nacházejí statičtí bojovníci v předklonu či přikrčené poloze s připravenými, nataženými luky. Mohou představovat skrytou skupinu vyčkávající na správný moment k útoku na nic netušící nepřátele, kteří jsou podstatně méně organizovaní, ale taktéž vybavení luky a šípy. V levé části scény je dále patrná linie, potencionálně představující opevnění, řeku či jiný prvek (Rubio – Viñas – Santos 2019, 230; Guilaine – Zammit 2005, 106).

Obr. 13: Bitva v Molino de las Fuentes (zdroj: Guilaine – Zammit 2005, 107).

Jako masakr je interpretována scéna **v La Vall II** (obr. 14), kde je zobrazeno celkem

28 jedinců, mezi nimiž je rozpoznáno 5 lukostřelců, kteří způsobili smrt zbylých 17 jedinců, jejichž těla se nacházejí v různých pozicích. Zatímco útočníci nejsou

vyobrazeni s žádnými detaily, zasažené skupině autor malby věnoval větší pozornost

s ohledem na velikost či podrobnosti zobrazení postav. Mohou tak představovat cílový motiv autorova ztvárnění.

Obr. 14: Masakr zobrazený v La Vall II. (zdroj: Rubio – Viñas – Santos 2019, 233).

V rámci výjevu jsou identifikovány ještě tři kozy, buďto jako zvíře symbolicky se vážící k souboji či jako označení místa, kde událost proběhla (Rubio – Viñas – Santos 2019, 232–233).

Na zmíněných malbách se vždy vyskytuje minimálně 10 účastníků, známé jsou však i konfrontace mezi menšími skupinkami. Příkladem je scéna v **Roure en Morella la Vella** (obr. 15), kde probíhá dynamický souboj mezi osmi lukostřelci (Guilaine – Zammit 2005, 110).

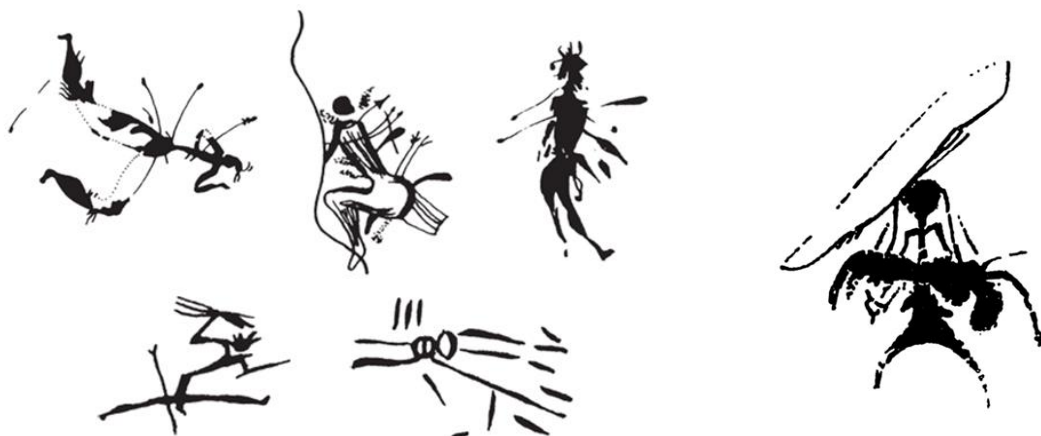
Obr. 15: Souboj lukostřelců v Roure en Morella la Vella (zdroj: Guilaine – Zammit 2005, 110).

Za účasti menšího množství lidí se odehrávají i popravky. Ty ve většině případů zachycují menší skupinu lukostřelců, která stojí nedaleko ležícího jedince, jehož tělo bylo několikrát zasaženo šípy. Ukázkou takové malby lze nalézt v **Mola Remigia** (obr. 16, 17), kde menší skupina osob stojí v oslavném gestu nedaleko zasaženého těla (Risch – Meller 2017, 375; Guilaine – Zammit 2005, 113).

Obr. 16 a 17: Poprava jedince – Mola Remigia (zdroj: Guilaine – Zammit 2005, 114).

Samostatně, v rámci poprav či menších konfrontací, se objevují mrtví či zranění jedinci, vždy zasažení několika projektily a nacházející se ve vzpřímené či ležící poloze (obr. 18). Na lokalitě **Cingle de la Mola Remigia** je dokonce zobrazen jedinec nesoucí zraněné tělo (obr. 18; Nash 2005, 82; Guilaine – Zammit 2005, 111–112). Stejně jako u paleolitických vyobrazení zraněných jedinců (viz. Ikonografie lovců-sběračů), ani zde není u samotných jedinců poskytnut kontext naznačující co vedlo k zásahu jedince. Jak již bylo zmíněno G. Nashem (Nash 2005, 82) žádný z panelů zachycující početné bitvy dvou skupin válečníků nezobrazuje zraněné či zabitě jedince. Naskytuje se zde tedy možnost, zda vyobrazené rozsáhlejší souboje neprobíhají pouze na symbolické úrovni.

Obr. 18: Zasažení jedinci projektily (zdroj: Guilaine – Zammit 2005, 112–113).

Kromě formy násilí lze z maleb vyčíst i řadu dalších cenných informací. Autoři maleb se u mnohých scén snažily o zobrazení rozdílů mezi proti sobě stojícími skupinami, a to prostřednictvím oděvů a doplňků (patrné na obr. 12), chování či množství přítomných. Postřehnout lze i variabilitu podoby luku. V rámci skupinových konfrontací se objevují jedinci

nápadní svou velikostí, prominentním postavením v rámci skupiny či výraznější pokrývkou hlavy (obr. 19). Ti mohou představovat vůdce skupiny nebo válečníky s odlišným statusem či

Obr. 19: Pochod válečníků na skalním panelu v Cingle de la Mola Remigia (zdroj: Guilaine – Zammit 2005, 105).

Diferenciace je patrná i ve způsobu zobrazení mužů a žen. Téměř úplná absence žen v násilných či loveckých scénách poukazuje na rozdělení aktivit na základě pohlaví, kdy lov velké zvěře a válčení byly čistě mužskou záležitostí (López-Montalvo 2018b, 91). Kromě biologických pohlavních znaků lze muže a ženy rozeznat i podle charakteristických atributů, kterými jsou luk a šípy pro muže, košíky a hůlky zase pro ženy. I u některých výjevů zobrazujících ženy byla navržena možnost, že spíše než o tematiku plodnosti, se jedná o násilnou scénu, konkrétně únos. Tento předpoklad je založen na poloze paží, která naznačuje jejich svázání na zády či hlavou (obr. 20; Utrilla – Bea 2015, 140). Tato hypotéza však byla zpochybněna, jelikož se stejná poloha rukou objevuje i ve scénách, které s násilnou tematikou spojovat nelze (López-Montalvo 2018b, 96).

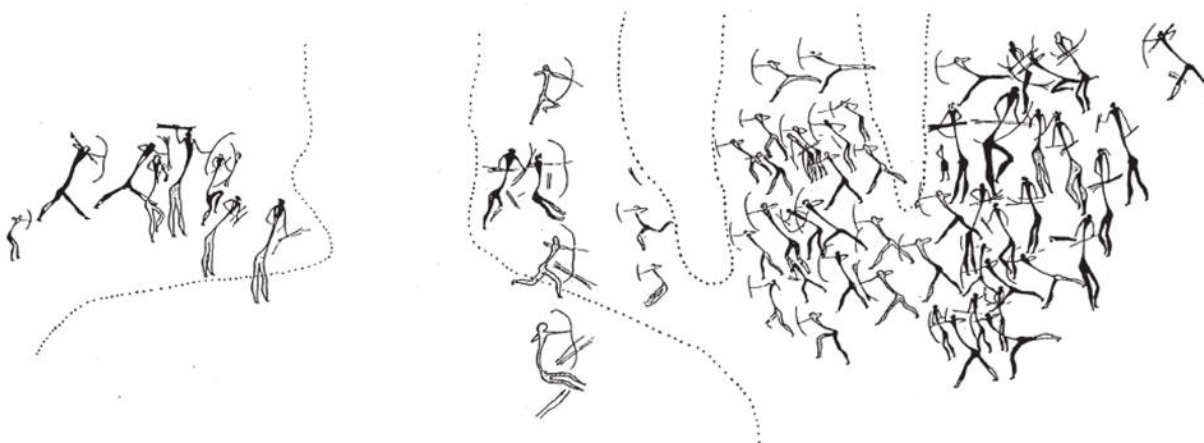
hodností. Stejně tak semknuté skupiny jedinců v rámci skupinových konfrontací je možné považovat za náznak organizace bojovníků a taktiky vedení boje (López-Montalvo 2015, 319; López-Montalvo 2018b, 91).

Obr. 20: Vyobrazení ženy se svázanými rukama – Covetes del Puntal (zdroj: López-Montalvo 2018b, 98).

Z hlediska vyobrazených zbraní se většině případů jedná o luk a šípy, s Cestomatic horizontem přichází použití předmětu interpretovaného jako bumerang. Několik scén napovídá o uplatnění předmětu připomínající dýku, na identifikaci konkrétní zbraně jsou však motivy příliš schematické (López-Montalvo 2015, 319). Lukostřelci jsou vyobrazeni v loveckých i násilných scénách, což poukazuje na efektivitu a preferenci luku při obou aktivitách (Nash 2005, 82).

Jedním z klíčových aspektů poskytující informace o komplexitě a sociální organizaci je množství jedinců ve skupinových scénách. Velikost skupiny dosahuje v některých případech až ke 40 přítomným mužům, v případě **Cueva del Civil** se jedná až o 60 válečníků (obr. 21; Risch – Meller 2017, 379). Pokud se k tomuto počtu přičtou ještě ženy, děti a starší členové komunity, výsledné množství se pohybuje mezi 28 až 100 jedinci. To z demografického hlediska odpovídá

Obr. 21: Válečná scéna v Cueva del Civil (zdroj: Guilaine – Zammit 2005, 109).

spíše období konce neolitu až eneolitu na Pyrenejském poloostrově, což souhlasí s předpokládaným datováním. Pro dřívější období jsou takové počty nepravděpodobné, pomíneme-li možnost několika spojených jednotek (Risch – Meller 2017, 379; Guilaine – Zammit 2005, 116). Nelze však vyloučit ani možnost dodatečného přidání dalších postav (López – Montalvo et al. 2017, 21). Je však otázkou, do jaké míry odpovídají malby tehdejší realitě, a proto by v takto konkrétních závěrech měly být brány s rezervou.

Ve vztahu k interpretaci některých válečných scén byla navržena možnost, že spíše než znázornění skutečné události, se jedná o válečnické tance či symbolická vyobrazení pro zajištění úspěšnosti v budoucích bojích. Interpretace malby jako tance válečníků byla navržena například pro lokalitu **Cueva del Civil**, kde je skupina přítomných rozdělena do dvojic, vždy

čelící či napodobující gesta oponenta (Jordá 1975, 168–170). Tyto interpretace jsou však spíše odmítány, a to z důvodu přítomnosti zabitých jedinců. Navíc, šípy jsou opatřené letkami, což podporuje jejich přesnost, a tudíž zvyšuje pravděpodobnost zásahu cíle (Risch – Meller 2017, 377).

7 Eneolit

7.1 Kosterní prameny

Evropa s příchodem 4. a 3. tisíciletí procházela značnými změnami a pohřební zvyky se staly podstatně rozmanitějšími a s tím i kontexty, z nichž jsou skelety s traumaty získávány. Zatímco v některých oblastech pohřební tradice navazují na dřívější praktiky (např. Balkán), v jiných částech se objevují jiné způsoby pohřbení těl (Borić 2013, 939). Zejména v severozápadní Evropě konstruovaly zemědělské komunity komorové hrobky jako součást širší monumentální tradice. Mrtvá těla se ukládala do plochých hrobů, do jam často situovaných v prostorách sídlišť, dlouhých mohyl a různorodých megalitických hrobek. I nadále se skelety objevují v prostorách ohrazení či v jeskyních, které taktéž sloužily ke kolektivnímu ukládání těl.

Během 5. tisíciletí BC se ve Francii a na Pyrenejském poloostrově objevují megalitické komorové hrobky, stejně tak jako ve 4. tisíciletí BC v Británii. Nalézt je můžeme i v severní Evropě ve spojení s kulturou s nálevkovitými poháry (Fowler et al. 2015, 813–818). Hrobky byly využívány různými způsoby v závislosti na regionu, stejně tak jako se lišily i v počtech uložených jedinců. Zatímco některé byly určeny pro jednoho či několik málo jedinců, jiné sloužily k hromadnému ukládání těl. Odlišná je i délka využívání hrobek k pohřbívání, v některých případech totiž docházelo k ukládání těl až po dobu 1000 let (Guilaine – Zammit 2005, 124, 150). Nevýhodou kolektivních pohřbů v megalitických hrobkách je časté narušování původního uložení těl v podobě různých přesunů či odstraňování kostí k uvolnění místa. V důsledku toho dochází k postupné ztrátě informací, a to například právě ohledně násilných úmrtí (Liesau 2014, 13). Týká se to zejména projektilů, které jsou v hrobkách často přítomny ve vyšších počtech, avšak zda představují hrobovou výbavu nebo příčinu smrti jedinců, není jisté (Guilaine – Zammit 2005, 134).

Ve středoevropském eneolitu existovaly současně různé pohřební praktiky a pohřební ritus byl značně rozmanitý. Známý jsou ploché kostrové hroby, dlouhé mohyly, často se však objevují i nekompletní skelety v jeskyních, v prostorách sídlišť či ohrazených areálů, a to zejména v michelsberské kultuře (Hofmann – Orschiedt 2015; Wahl 1999, 92). Nálezy lidských kostí v severní Evropě pochází ze zmíněných megalitických hrobek, dále z ohrazení, dlouhých mohyl, sídlišť či bažin (Sjögren 2015). Během 3. tisíciletí se na evropském kontinentě rozšířily dvě po sobě následující kultury, a to kultura se šňůrovou keramikou a kultura se zvoncovitými poháry, s nimiž přichází i určitý stupeň uniformity v materiální kultuře (Turek 2013, 74).

Francie

Zatímco v neolitu ve Francii jsou traumata na skeletu pozorovány jen málokdy, v eneolitu je tomu naopak (Beyneix 2012, 209). Jedním z kontextů, kde se lidské ostatky nacházejí jsou kruhové jámy na sídlištích. Ty mohou obsahovat různé počty jedinců reprezentovaných celými skelety či pouze izolovanými kostmi (Chenal et al. 2015, 1313). Taková situace se nacházela na lokalitě **Bergheim** (Francie), kde byla uložena koncentrace lidských ostatků v kruhové jámě. Spodní vrstvu zde tvořilo 7 paží se stále artikulovanými loketními klouby. Na povrchu pažních kostí jsou patrné stopy po odstranění paže od zbytku těla, na kostech předloktí zase po odřezávání distálního dílu končetiny. Tuto koncentraci překrývaly ostatky dalších sedmi jedinců uložených chaotickým způsobem, kteří zde byli uloženi zároveň s horními končetinami nebo po velmi krátkém časovém úseku. Nacházel se mezi nimi muž, jehož levá horní končetina byla taktéž amputována a který utrpěl několik lebečních traumat, která velice pravděpodobně přispěla k jeho smrti. Zbýlých šest koster nenese patrné doklady násilí. Přítomnost vyššího počtu jedinců a prokazatelně amputovaných končetin je vysvětlováno dvěma způsoby: výkon trestu na části komunity nebo důsledek válečných aktivit. Ačkoliv první možnost nelze vyloučit, druhá interpretace se zdá být pravděpodobnější. Paže mohly být získány jako trofeje, při mučení či po smrti jako forma zneuctění mrtvých (Chenal et al. 2015, 1314–1327).

Podobný nález byl učiněn na i na další francouzské lokalitě **Achenheim**, která představuje ohrazené sídliště s vysokým počtem zásobních jam. V jedné z nich se našla skupinka 6 mužů (5 dospělých, 1 nedospělý) a 4 levé horní končetiny. Všechna těla byla uložena v jeden okamžik a bez viditelné péče. Patrné jsou smrtelné zásahy na lebečních kostech, ale i pánvi, hrudníku a pažích. Izolované končetiny se našly v asociaci s kompletními těly a do jámy byly uloženy

taktéž ještě v čerstvém stavu. Situace, stejně jako v případě Bergheimu, je interpretována jako důsledek násilného konfliktu, během něhož bylo získáno i několik trofejí v podobě paží (Chenal – Lefranc 2017, 10–11).

Ostatky se objevují i ve výše zmíněných megalitických hrobkách. Je to například hypogeum v **Roaix**, které obsahovalo pozůstatky přibližně 200 jedinců uložených v 4 až 5 vrstvách. Z důvodu neúplného zachování je však předpokládán původní počet osob o něco vyšší. Na základě uspořádání koster se zdá, že jejich ukládání a přeskupování probíhalo během dvou fází. V mezičase zde bylo uloženo minimálně 34 těl během krátkého časového úseku, u nichž je pravděpodobná stejná příčina smrti. Nález tří projektilů zapíchnutých v kostech tří jedinců tak předkládá možnost násilného konfliktu (Guilaine – Zammit 2005, 147–148). Příkladem je i lokalita **Les Châtelliers du Vieil-Auzay** se třemi hrobkami, z nichž každá obsahovala mladého a dospívajícího muže. Všichni na svém skeletu nesli dvě a více traumat v podobě tupých zranění a zásahů šipkami, které se pro ně staly nejspíše fatálními (Birocheau et al. 1999, 388–390). Je to i lokalita **L'Aumède**, se dvěma zasaženými jedinci projektily (Cordier 1990, 465; Guilaine – Zammit 2005, 245). Dále to mohou být hrobky **Le Crespin** a **Le Capitaine**, v obou případech s jediným skeletem zasaženým projektilem (Guilaine – Zammit 2005, 243).

Zranění jedinci byly ukládány i do prostorů jeskyň, které taktéž mohly sloužit jako hrobky. Je to například jeskyně **Les Cascades de Creissels**, kde se v souboru 79 jedinců podařilo identifikovat 6 jedinců s frakturami či zásahy projektilem (Baldet 1965, 664–666). Jako další příklady lze zmínit jeskyni **Suquet-Coucolières**, kde byli 4 jedinci zasaženi projektily (Guilaine – Zammit 2005, 243), jeskyni **Treilles** (Balsan – Costantini 1972, 240–242; Dias-Meirinho 2011, 571–573) či **Grotte de la Lave** (Cordier 1990, 468), kde se v obou případech našly 3 jedinci opět s šipkami zabodnutými v kostech. Můžeme jmenovat i **Les Caires** (Cordier 1990, 467), **Sot de la Lavogne** (Fages – Courtaud 2004, 2), **Rec de Los Balmos** (Cordier 1990, 466) a řadu dalších.

Pyrenejský poloostrov

Na Pyrenejském poloostrově nalezneme jedny z nejznámějších kolektivních hrobech. Je to například **San Juan ante Portam Latinam** (Španělsko). Jedná se o menší jeskyni, kde se nacházelo minimálně 338 těl uložených ve skrčené či polo – skrčené poloze. Zastoupeni jsou muži i ženy různých věkových kategorií, z hlediska pohlaví však podstatně dominují muži. Početně jsou zastoupeny i děti, které tvoří asi 60% celkového počtu jedinců. Společně s kostmi

se zde našlo i 61 projektilů, které byly do jeskyně uloženy velice pravděpodobně jako součást lidských těl v důsledku konfliktu, a nikoliv jako hrobová výbava. S jistotou je to potvrzeno ve 13 případech, vyšší číslo však potvrzuje blízké umístění některých šipek ve vztahu ke skeletu a častá absence distální části mnohých z projektilů. Kromě zásahů šípy se podařilo potvrdit i fraktury na lebkách a předloktí. Veškerá zranění se koncentrují pouze na kostech mužů a několika jedinců, u nichž se s jistotou nepodařilo pohlaví určit (Vegas, J. I. et al. 1999, 439–443; Vegas et al. 2012, 273, 279–298).

Ve vztahu s touto lokalitou je nutné zmínit nedaleko se nacházející **hypogeum Longar**. Zde byly nalezeny pozůstatky více než 100 jedinců, taktéž společně s množstvím šipek, které se ve 4 případech našly zabodnuté přímo v kostech (Armendariz – Irigarai – Etxeberria 1994, 215–219). I v jeskyni **Las Yurditas II** se našlo několik koster z patrnými stopami násilí. V koncentraci pomíchaných kostí náležících minimálně 90 osobám se nacházelo 5 skeletů, které nesou zhojené fraktury na kraniálním i postkraniálním skeletu. Zároveň bylo v jeskyni přítomno i 17 šipek, u nichž opět nelze vyloučit, že se původně nacházeli v tělech jedinců (Fernández-Crespo 2017, 78–80).

Na lokalitě **Cerro de la Cabeza** spočívalo v jámě 6 jedinců, kteří po uložení byli překryti vrstvou kamenů. Celkem 4 skelety zasáhl projektil, v případě dospělého muže je patrné i tupé trauma na temenní, čelní a loketní kosti. Tato zranění jsou však zhojená, na rozdíl od zásahu šipkou (García – González 2012, 102–105).

Ačkoliv jsou traumata způsobená projektily objevují poměrně často, nacházejí se i tupá traumata, zejména na lebkách. Nalezeny byly na lokalitě **Gruta dos Ossos**, kde 5 z 26 jedinců neslo zhojená lebeční traumata (Oosterbeek – Tomé 2012, 310). Je to například i dolmen v **Ansião** obsahující 37 jedinců, z nichž 7 neslo zhojená traumata na různých částech lebky nebo 4 jedinci nesoucí traumata z jeskyně **Algar do Bom Santo**. Dalšími příklady zraněných nalezených v kolektivních pohřbech v Portugalsku jsou **Poço Velho, Pragança, Monte Canelas I, Lugar do Canto** a řada dalších (Silva 2012, 320–335).

Ve vztahu k nálezům projektilů lze zmínit i několik lokalit z kontextu kultury se zvoncovitými poháry. Do megalitické hrobky **Costa de Can Martorell** bylo uloženo minimálně 161 osob, mezi nimiž se s několika fragmenty keramiky nacházelo i 68 projektilů. Více než 80% z nich není kompletní z důvodu nárazu do tvrdého povrchu a proto nejspíše nepředstavují hrobovou

výbavu. Ačkoliv je lokalita označována za doklad kolektivního konfliktu, žádný skelet zásah šípem nepotvrzuje (Márquez et al. 2009, 324). Méně než 10 km od této lokality se nachází dvě megalitické hrobky **Can Gol I** a **Can Gol II**, pro které je předpokládán totožný scénář (Soriano et al. 2015, 158–169).

Velká Británie

Z Anglie pochází řada jedinců s traumaty především z dlouhých mohyl. Z lokality **Dinnington** byly získány kosterní ostatky 2 žen a mužů s lebečními traumaty, která se smrtelnými stala pouze v případě jednoho muže a ženy (Schulting 2012, 228). Skelety s traumaty poskytla i dlouhá mohyla ve **West Tump**, kde 2 osoby nesly zhojená zranění na temenní kosti (Schulting – Wysocki 2005, 114). Podobná situace pochází i z mohyly **Fussell's Lodge**, kde 3 lebky nesou zhojené léze na temenní kosti (Schulting – Wysocki 2005, 118–119). Zmínit lze i muže s projektilem v pánvi uloženého v mohyle **Wayland's Smithy** (Whittle et al. 2007, 105, 107) či dospělého jedince s šípkou v obratli z lokality **Tulloch of Assery B** ve Skotsku (Corcoran 1966, 44).

Megalitické hrobka **Coldrum** poskytla tři dospělé jedince s traumaty na čelních kostech (Schulting – Wysocki 2005, 113), dále jsou lebeční fraktury pozorovány i u dvou jedinců z hrobky **Belas Knap** (Schulting – Wysocki 2005, 111–113).

Z ohrazených areálů jsou známí jedinci z **Hambledon Hill** (viz. kapitola Ohrazení v eneolitu) a ze **Staines**, kde se našel dospělý muž s 5 lebečními traumaty, z nichž 4 se staly fatálními (Schulting – Wysocki 2005, 117–118).

Střední Evropa

Značný přínos do debat o konfliktech v době kamenné vnesl nález na lokalitě **Eulau** (Německo). Odhalena zde byla skupinka 4 hrobů, z nichž 2 obsahovaly 4 jedince, jeden 3 jedince a poslední pouze 2. Přítomni byli muži, ženy a děti, z nichž 5 z celkových 13 neslo jasné doklady násilné smrti. V každém z hrobů je alespoň jeden skelet s perimortem zraněním a je tak pravděpodobné, že stejná příčina vedla ke smrti i u ostatních osob. Identifikovat se podařilo traumata na lebce, na předloktí i na obratli, v němž se nacházel projektil (Meyer et al. 2009, 413–418). Způsob uložení společně s analýzou DNA potvrdily příbuznost jedinců (Haak et al. 2008, 18227–18230). Jako velice pravděpodobná se jeví možnost překvapivého útoku, během něhož byla zabita část zdejší komunity. Podstatným rozdílem oproti dalším lokalitám

obdobného charakteru je pečlivé uložení těl do hrobů společně s několika artefakty. To zároveň potvrzuje, že nebyla zabita celá sociální jednotka a že zůstal naživu někdo, kdo zemřel s respektem pohřbil (Meyer et al. 2009, 418–422).

V jistých aspektech podobná situace se našla i na lokalitě **Koszyce** (Polsko). Bohatě vybavený hrob obsahoval 15 jedinců různého pohlaví i věku, které provázely keramické nádoby, 7 seker, kostěné náhrdelníky a další ozdoby a nástroje. Osteologické analýze bylo podrobeno 14 dochovaných lebek, které nesly 36 nezhojených traumat. Zásahy na postkraniálním skeletu se podařilo identifikovat pouze v jednom případě. Všechna zranění pravděpodobně způsobily stejné předměty, a to s největší pravděpodobností kamenné sekery (Konopka et al. 2016, 70–78). Genetická analýza navíc odhalila, že jsou v hrobě uloženy 4 nukleární rodiny se vzájemnými vazbami, které respektovala i poloha zemřelých (Schroeder et al. 2019, 3). Absence obranných zranění či zásahů na postkraniálním skeletu nepodporuje přímý souboj tváří v tvář. Zároveň situaci chaotického souboje, například při překvapivém nájezdu, neodpovídá ani distribuce ran na lebce, u nichž není patrná superpozice, kterou lze v takovém případě předpokládat. Takové uspořádání mohlo vzniknout jen v případě, že jedinci nebyly schopni pohybu, a proto je možné, že traumata vznikla až po smrti. Badatelé tak byla navržena možnost rituálního zabití či poprava zajatců (Konopka et al. 2016, 79–83; Schroeder et al. 2019, 4–5).

Vícenásobný pohřeb byl objeven i nedaleko vesnice **Handschuhsheim** (Německo). Skládal se z ostatků 5 jedinců různých věkových kategorií a obou pohlaví, kteří se v jámě ocitli ve stejný moment. Celkem 4 skelety, náležící 3 mužům a 1 ženě, nesly smrtelné fraktury lebečních kostí. U jednoho z mužů byl zaznamenán zásah i do pažní kosti. Skupina tak mohla představovat rodinu či část komunity, která se stala cílem násilného útoku a po němž je další jedinci uložili do prostoru jámy (Wahl – Höhn 1988, 125–150, 170–172).

Na lokalitě **Schonstedt** (Německo) se nacházelo 64 jedinců uložených do tzv. domu mrtvých. Lebky dvou jedinců mužského pohlaví nesly traumata bez stop zhojení. Zároveň se tyto jedinci nacházeli v natažené poloze, na rozdíl od ostatních těl, která spočívala ve skrčené pozici (Bach – Bach 1972, 103). Další dva muže uložené do společného hrobu na lokalitě **Bavenstedt** zasáhly projektily a nejspíše způsobily i jejich smrt (Schutkowski – Schultz – Holzgraefe 1996, 179–183).

Na území České republiky se objevují především ojedinělé příklady jedinců nesoucích násilí, a to zejména z mladoeneolitických kultur se šňůrovou keramikou a zvoncovitými poháry. Větší počet jedinců byl nalezen na pohřebišti ve **Vikleticích**, kde minimálně 4 jedinci nesou patrné zranění na skeletu (Shbat – Růžičková – Herlová 2009, 208).

Balkán

Přesuneme-li se jižněji, koncentrace kostí byla nalezena v jámě na lokalitě **Potočani** (Chorvatsko). Zde se nacházelo minimálně 41 jedinců obou pohlaví a různých věkových kategorií. Chaotické uspořádání jedinců, kteří se v jámě ocitli patrně v jeden moment, společně s absencí milodarů naznačuje, že skupina utrpěla smrt v důsledku násilné konfrontace. Potvrzuje to i celkem 13 lebek, které odhalily 28 smrtelných zásahů v podobě tupých traumat, bodných ran a řezů. Naopak postkraniální skelet nejevil žádné doklady násilí (Jankovic et al. 2017, 132–139). Taktéž se u většiny přítomných nepodařilo potvrdit příbuzenství s nikým dalším ve skupině. Proto se oběťmi útoku staly spíše náhodní příslušníci komunity složené z množství rodin (Novak et al. 2021). Izotopové analýzy navíc odhalily nedostatečnou výživu v období předcházející této události. Nouze o potravu tak mohla být jedním z faktorů, proč k násilí došlo (McClure et al. 2020, 510–515).

Východní Evropa

Na území východní Evropy poskytuje vyšší počet zraněných osob především jeskyně **Verteba**. Minimální počet jedinců je odhadován na 36, lebky jsou alespoň částečně k dispozici u 25 z nich. Lebeční trauma se podařilo zachytit u 11 žen a mužů. Pouze dvě fraktury nesou stopy zhojení, ostatní byly způsobeny přibližně v době smrti. Značná část z ran je koncentrována v posteriorní části lebky a naznačuje tak zabití z rituálních důvodů, případně možnost překvapivého přepadení, kdy jedinci byli zasaženi při pokusu o útěk (Madden et al. 2018, 2–6).

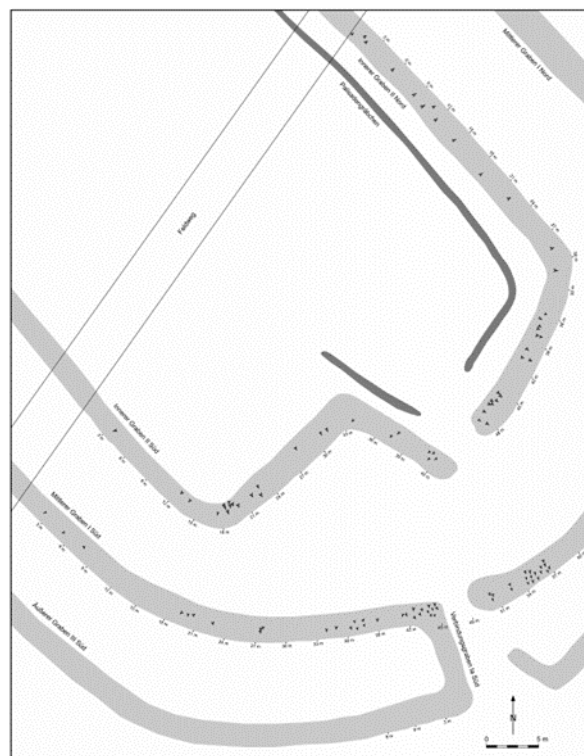
7.2 Ohrazení

Ačkoliv se již v neolitu objevovala některá ohrazení na prominentních polohách, využívány začaly být především až v eneolitu. Výběr polohy pro ohrazený areál se tak zdál být ovlivněn strategickými výhodami vyvýšeného místa, které zvyšovalo efektivitu obranného systému.

Na základě topografické polohy je přisuzována defenzivní funkce některým ohrazením kultury s nálevkovitými poháry. Ohrazené lokality jsou často situovány na ostrožnách či kopcích a zároveň je pozorováno i znásobení se počtu fortifikačních prvků (Vencel 1983, 286; Šmíd 2017, 47). To je patrné například u ohrazení v **Döläuer Heide** (Německo), které je tvořeno 6 příkopy a valy společně s palisádou (Christensen 2004, 146).

Situování některých lokalit na vyvýšených místech vede k přisouzení defenzivní funkce i některým michelsberským ohrazením. (Kreuz et al. 2014, 74). Lokality byly obklopeny palisádou z mohutných kůlů a až 5 příkopy samostatně či v kombinaci. Obrannou funkci ohrazení mohou podporovat i některé možné defenzivní prvky nalezené například na lokalitě **Urmitz** (Německo), kde u vstupů do vnitřního ohrazení byly nalezeny konstrukce potencionálně zvyšující obranyschopnost lokality (Christensen 2004, 145). Defenzivní charakter lokalit však nepodporuje například příliš velká rozloha nebo časté přerušování příkopů přítomné například u zmíněné lokality Urmitz (Boelicke 1978, 158). Zmiňovány jsou i nálezy kosterních ostatků nesoucí stopy násilí v areálech ohrazení. Příkladem může být lebka dospělého muže z lokality **Bruchsal Aue**, která nesla celkem 5 defektů. Přítomnost těchto zraněných jedinců však spíše než s případným konfliktem na lokalitě souvisí s využíváním ohrazení k pohřbívání zemřelých (Wahl 1999, 97).

Jako další střeoevropský příklad lze uvést lokalitu **Altheim** (Německo) z altheimské kultury. Lokalitu obklopovala palisáda společně se třemi příkopy, které obsahovaly lidské a zvířecí kosti,

Obr. 22: Distribuce projektilů na lokalitě Altheim (Saile 2013, 231).

keramiku a velké množství šipek, které se koncentrovaly ve vnitřním a středním příkopu. Dále byl na lokalitě doložen i požár, který společně s počtem projektilů naznačuje možnost potencionální násilné epizody (obr. 22; Saile 2013, 227–229).

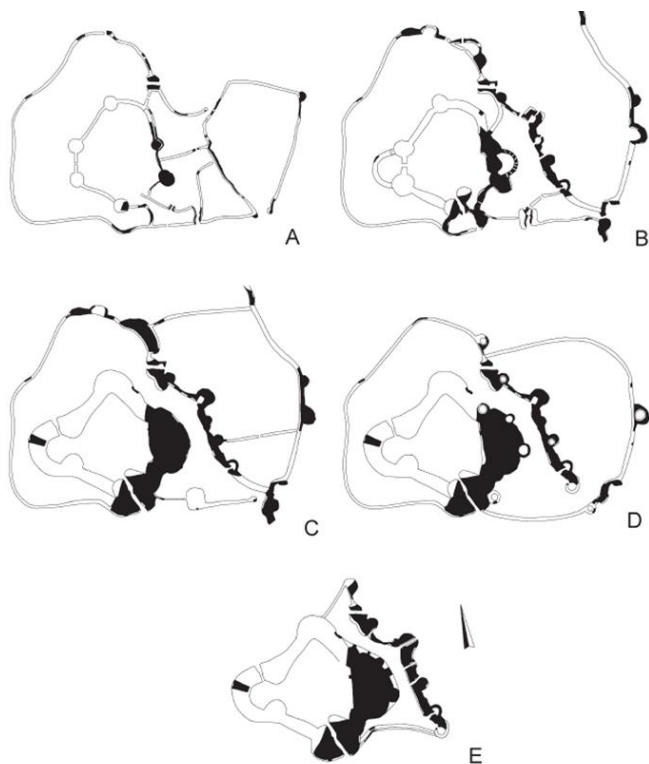
Pyrenejský poloostrov

Během 4. a 3. tisíciletí docházelo na Pyrenejském poloostrově k poměrně intenzivní výstavbě ohrazení. Nejstarší fortifikace se objevují v Portugalsku a na JZ poloostrova v období 3250–2900 BC. Stejně jako osídlení, i fortifikované areály se objevují v návaznosti na hustě osídlené oblasti s klíčovými soutoky řek či pozemními komunikacemi (Monks 1997, 13–14). Kromě dominujících kamenných fortifikací se na Pyrenejském poloostrově uplatňují i příkopová ohrazení (Kunst 2006, 93).

U fortifikovaných areálů se setkáváme s liniemi zdí z kamene či nepálených cihel, které zahrnují válcovité či podkovovité věže, jejichž prostor byl často využíván ke každodenním aktivitám. Přítomny bývají i bastiony či opevněné brány. Většina lokalit zahrnuje zdi ohraničující pouze část areálu (např. akropoli) nebo se obranné prvky omezují pouze na místa, která nejsou přirozeně chráněna (Monks 1997, 13–14). Taktéž ve většině případů došlo k výstavbě defenzivních struktur na místech bez dokladů o předešlém využívání. Pouze v některých případech (lokalita Leceia) je k dispozici dostatek materiálu potvrzujícího starší fáze obývání (Goncalves – Sousa – Costeira 2013, 61).

Zmíněné struktury ohrazovaly lokality různého rozsahu. Známá jsou poměrně rozsáhlá fortifikovaná osídlení (např. Marroquíes Bajos, Zambujal, Los Millares, Leceia), která jsou považována za centrální místa pro určitý region, nachází se zpravidla v úrodných oblastech a jsou situována nedaleko dálkových komunikací. Jejich stavební podoba zahrnuje několik linií zdí doplněné o věže či bastiony. Předpokládá se, že tyto rozsáhlé areály stojí na vrcholu hierarchie sídelních jednotek. Sociální diference mezi lidmi obývající tato centra je patrná například v konstrukci či výbavě hrobů. Většina ohrazení však představuje menší areály poskytující zázemí maximálně 200 jedincům (Lull et al. 2015a, 160–161; Kunst 2006, 91, 93; Cardoso 2008, 54). Jejich doba fungování bývá kratší než u rozsáhlejších lokalit a ani opevnění nebývá tak komplexní. Je to například opevněná zemědělská osada Cerro do Castelo de Santa Justa, která je situována na ostrožně obehnané dvěma, případně třemi liniemi zdí do tvaru elipsy doplněné věžemi (Goncalves – Sousa – Costeira 2013, 68). Interpretace eneolitických

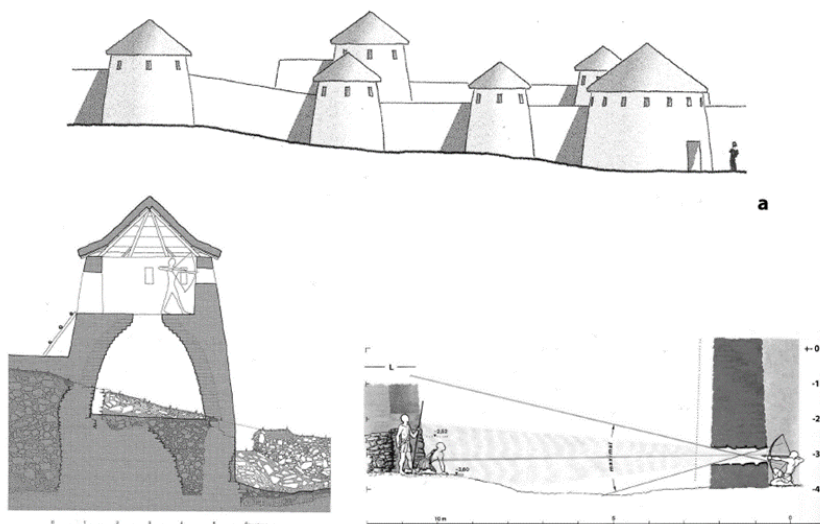
zděných opevnění se zpravidla ubírá dvěma směry. Jedna strana se kloní k představě o významných monumentech krajiny s čistě symbolickou úlohou, druhá v nich spatřuje fortifikace bránící své obyvatele před hrozícími útoky (Goncalves – Sousa – Costeira 2013, 77).

Obr. 23: Stavební fáze na lokalitě Zambujal (zdroj: Kunst 2006, 79).

Jednou z nejznámějších eneolitických fortifikací na Pyrenejském poloostrově je **Zambujal**. Obývání lokality lze rozdělit do 5 fází a během každé zde fungoval jiný defenzivní systém (obr. 23). Pro nejstarší fázi je charakteristický tzv. labyrintový systém tvořený několika nádvořímí vzniklými radiálně se rozbíhajícími zdmi z akropole. Tyto zdi byly v druhé fázi zničeny a fortifikace se tak skládala ze dvou zdí, vnitřní a vnější, které obíhaly kolem areálu. Na vnější zdi jsou patrné menší otvory, za pomoci kterých bylo možné bránit i špatně dosažitelná místa (obr. 24, Kunst 2006, 77 – 79; Liesau 2014, 22). V prostorách mezi vnější a vnitřní zdí se našla kumulace

kamenných šipek. Ty jsou zde přítomny ve všech fázích obývání a tvoří soubor o přibližně 1000 projektilů. Následně byl celý areál rozšířen o další část, přiléhající k vnější zdi. Taktéž došlo k zaplnění některých vstupů a prostou uvnitř vnějšího nádvoří kameny a hlínou. Výsledkem bylo vybudování platform, které poskytovaly strategickou polohu pro obránce. V návaznosti na tyto platformy byly v následující fázi přidány okrouhlé věže. Právě na konci

Obr. 24: Obranné prvky se střílnami na lokalitě Zambujal (zdroj: Liesau 2014, 21).

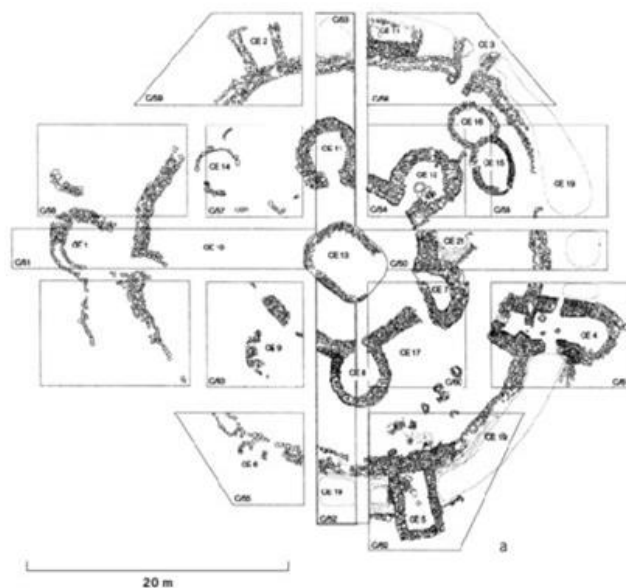
této fáze došlo k destrukci struktur, jejichž přebudování nastalo až v době bronzové (Kunst 2006, 77–79; Liesau 2014, 23).

Další známou lokalitou je **Los Millares** (obr. 25). Lokalita je tvořena zmíněným pohřebním areálem a osídlením obehnaným celkem 4 liniemi kamenných zdí, podél kterých se nacházel jeden, potenciálně dva příkopy. Aktivním prvkem obrany jsou věže rozmístěné v pravidelných intervalech, mezi které byly v pozdějších fázích umístěny bastiony. Ochranu

brány zajišťovaly dvě flankovací věže umístěné po stranách. Celý prostor je obklopen ještě systémem asi 13 menších pevností. Prostory mezi liniemi opevnění využívaly obyvatelé k různorodým aktivitám, jako je například metalurgie (Kunst 2006, 91; Gonzales et al. 2020, 31–36). V jedné z věží byl dokonce doložen výrobní prostor šipek, jak dokládá nález nádoby plné odštěpků a kumulace samotných projektilů (Liesau 2014, 23).

Britská ohrazení

Defenzivní charakter je přisuzován i některým britským ohrazením. Je to lokalita **Crickley Hill** představující ohrazení s osídlením o ploše asi 1 ha, jehož existence se klade do 3705–3395 BC. První fáze lokality zahrnovala neohrazené menší osídlení. Až později se hlavní sídelní aktivity přesunuly do vyvýšených poloh kopce, kde došlo k výstavbě ohrazení skládajícího se ze dvou, možná tří příkopů, valů a palisády. Vnější příkop přerušovalo celkem pět vstupů, vnitřní nejméně tři. Po opuštění lokality došlo k následnému znovuosídlení, které vedlo k transformaci ohrazení do podoby jediného masivního příkopu s valem a palisádami. V této fázi

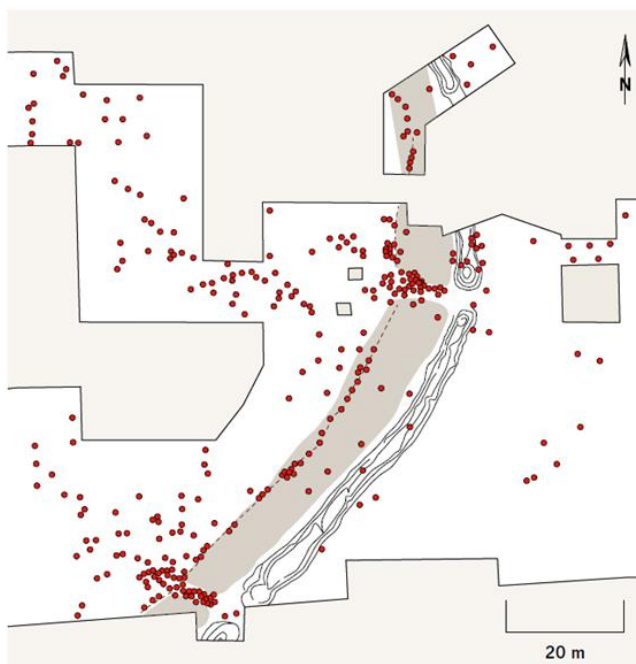
Obr. 25: Obranný systém v Los Millares – pevnost č. 1 (zdroj: Lull et al. 2015b, 372).

taktéž došlo k vyhoření opevnění i obytných jednotek (Heath 2017, 87–88; Lull et al. 2015a, 159). Pravděpodobnou souvislost s touto událostí má i nález více než 400 šipek, které se směrem do interiéru koncentrovaly v návaznosti na přístupové cesty, ale i příkop a palisádu (obr. 26). Asi dva tucty z nich prošly žářem (Lull et al. 2015a, 159; Whittle – Healy – Bayliss 2011, 460).

Příkladem je i lokalita **Hambleton Hill**, sestávající z areálu ohrazeného třemi

soustřednými valy a příkopy. Část kopce zaujímal ještě menší ohrazený Stepleton, které minimálně přechodně sloužilo jako obytný areál. Lokalita je

datována přibližně do období kolem 3 400 BC, samotná výstavba areálu však začala již dříve a velice pravděpodobně trvala až několik stovek let. Ohrazení však od svého počátku nemělo defenzivní funkci. Odehrávaly se zde pohřební a rituální aktivity, což potvrzují dvě dlouhé mohyly a lidské ostatky (zejména lebky) ukládané v intervalech společně keramikou či kamennými sekerami. První kroky modifikace byly realizovány ve fázi, kdy již celý areál nebyl využíván. Došlo k prohloubení příkopů a zvětšení plochy dřevěnou palisádou a valem (Mercer 1985, 94, 100). Jako defenzivní se jeví zejména vnitřní ohrazení Stepleton, jehož vchod chránila mohutná vstupní brána (Mercer – Healy 2008, 760). Obývání lokality narušil požár, který zasáhl vnější část opevnění. Z důvodu rozsahu požáru je tato událost interpretována jako nenáhodná a přisuzována je útoku na lokalitu. V sutinách spáleného opevnění spočívala těla dvou mladých mužů, z nichž jeden překrýval tělo novorozence. Muž měl navíc v oblasti hrudníku umístěný listovitý projektil, pravděpodobně zodpovědný za jeho smrt. Kromě těchto jedinců, kteří jsou dáváni do souvislosti s požárem, byli dále nalezeni ještě další dva jedinci mužského pohlaví, opět s projektily v hrudní oblasti (Neil et al. 2018, 189). Na rozdíl od Crickley Hill, se zde podařilo objevit jen 42 šipek, které se koncentrovaly v prostorách příkopu. Pokud bychom tak požár přisoudili napadení lokality, útočníci využili jiný způsob dobití areálu nežli

Obr. 26: Ohrazení Crickley Hill s vyznačenými nálezy projektilů (zdroj: Lull et al. 2015a, 158).

za pomoci projektilů (Mercer 1985, 101; Lull et al. 2015a, 159). Opětovné osídlení lokality po požáru potvrzují nálezy zvířecích kostí (Mercer – Healy 2008, 761).

Podobná situace je sledována i v **Hembury**, kde se v prostoru vnitřního a vnějších příkopů našly spálené vrstvy, v nichž se nacházela část projektilů (asi 80 až 120). Nelze však potvrdit, že vnější i vnitřní ohrazení podlehlo požáru během jediné události. Interpretaci o útoku zde značně zpochybňuje poloha projektilů, které byly nacházeny napříč lokalitou, nikoliv koncentrované na jednom či několika málo místech (Whittle – Healy – Bayliss 2011, 491, 718; Thorpe 2006, 147; Heath 2017, 96). Proto stejně jako v případě lokalit Crickley Hill a Hambledon Hill nelze vyloučit spojitost projektilů spíše s rituálními aktivitami (Oswald – Dyer – Barber 2001, 128).

Ve výše zmíněných případech požár nepředstavoval událost, která by se pro lokalitu stala definitivním koncem obývání. Opačná situace nastala na lokalitě **Carn Brea**, kde prostor ohrazený mohutnými žulovými bloky a vnějším příkopem ukrýval více než 750 projektilů. Množství šipek se koncentrovalo v místě předpokládaného hlavního vstupu. Některé exempláře jsou navíc nekompletní a postrádají hrot, což naznačuje jejich použití (Oswald – Dyer – Barber 2001, 129; Heath 2017, 93–94; Thorpe 2006, 148).

Pozůstatky stejné povahy, tedy požár ve spojitosti s množstvím projektilů, jsou dále spojeny s lokalitami **Billown**, **Helman Tor** či **Thornhill**. Je to i případ pevnosti z doby železné zvané **Maiden Castle**, kde se v mladší době kamenné rozkládalo ohrazení, jehož výzkum opět poskytl poškozené projektily (Thorpe 2006, 148–149).

Kromě destrukce samotných fortifikačních struktur jsou pozorovány i případy, kdy jsou projektily a požár asociovány pouze s konkrétním obydlím. Představitelem je sídliště **Ballynagilly** v Irsku, kde došlo ke vzplanutí obydlí, v jehož interiéru a okolí se podařilo nalézt 6 projektilů. Obdobné příklady jsou známy i z dalších irských lokalit, jako je **Ballyharry** či **Islandmagee**, kde se ve spojitosti s požárem domu vyskytovalo 15 projektilů (Smyth 2006, 247; Thorpe 2006, 149).

Balkán

Nejen v západní, ale i v jihovýchodní Evropě docházelo k intenzivní výstavbě ohrazení. Na rozdíl od Pyrenejského poloostrova, zde byly budovány spíše linie zdí s vystupujícími

hranatými mohutnými bastiony. Tyto lokality nejspíše souvisí s prvními urbanizačními procesy (Lull et al. 2015a, 161).

Na území Bulharska je z období eneolitu známo několik požárem zasažených sídlišť. Jedná se například o tellová sídliště **Ovcharovo**, **Ruse**, **Poljanitsa III** a další. Osídlení v **Ruse** navíc poskytlo ostatky 70 lidí, z nichž většina podlehla smrti ve stejnou dobu. Pohřbeni byli po skupinách až 6 jedinců v prostorách mezi spálenými domy a na okraji osídlení. V některých případech je viditelná absence opatrnosti a péče při ukládání zemřelých. U jednoho z jedinců, kterého doprovázely ostatky 4 dětí a další dospělá osoba, byl zpozorován kruhovitý defekt na lebce (Ivanova 2006, 43–44; Heath 2017, 11).

Obdobná situace se nachází poblíž vesnice **Yunatsite**. Společně s pozůstatky požáru zde bylo nalezeno asi 30 jedinců různého věku a pohlaví bez řádného pohřbení. Dalších deset skeletů, tentokrát ledabyle pohřbených, podle všeho nese stopy násilné smrti (Ivanova 2006, 44). Kromě spálených domů byly nalezeny i pozůstatky možné věžové brány. Požár zasáhl i sídliště **Lumea Noua** v Rumusku, kde se podařilo identifikovat tři příkopy, z nichž dva byly hrotitého průřezu (Heath 2017, 12–14).

Již v neolitu byly opevněny některé strategické polohy na území Řecka, až v eneolitu však došlo k jejich rozšíření. Jak již bylo naznačeno v kapitole věnující se neolitickým ohrazením, tyto struktury sestávaly z kombinace příkopů, palisády, kamenných zdí, věží a opevněných vstupů, proto jim badatelé často přisuzovali defenzivní povahu.

Velice známou lokalitou je **Dimini**, která představuje menší areál obklopený až sedmi koncentrickými kamennými zdmi. Jejich kontinuitu přerušovalo několik úzkých vstupů s bránami a koridory vedoucími do interiéru, které by při napadení poskytovaly účinný prvek obrany areálu (Runnels et al. 2009, 174–175; Alušík 2015, 188–190). Zatímco někteří badatelé jsou přesvědčeni o defenzivní povaze lokality, navržena byla i možnost, že ohrazující struktury sloužily k organizaci vnitřního osídlení (Runnels et al. 2009, 175). Za defenzivní byla považována i lokalita **Makriyalos**, a to na základě přítomnosti dvou hrotitých příkopů širokých a hlubokých přibližně 4 m. Vnitřní příkop navíc provázely zdi z kamenů a nepálených cihel. Mezi obsahem vyplňující příkopy se nacházelo množství skeletů, které však nenesly stopy násilné smrti (Runnels et al. 2009, 173; Triantaphyllou 1999, 151). Proto je možné, že minimálně v určité fázi sloužila lokalita jako pohřební a rituální místo.

7.3 Zbraně

Období eneolitu je spojeno s prvními předměty, které lze označit jako specializované zbraně. Ačkoliv zbraně určené primárně k mezilidské konfrontaci mohly existovat již v dřívějších periodách, v eneolitu jsme poprvé schopni je rozeznat (Vencel 1979, 667; Schulting 2013, 26). Za nejstarší dochované specializované zbraně jsou považovány sekeromlaty. Četně se vyskytují během staršího a časného eneolitu, typické jsou ale zejména pro mladoeneolitickou kulturu se šňůrovou keramikou. Sekeromlaty však neplnily pouze funkci prostředku k boji, ale představovaly odznak statusu, prestiže a bojovnictví. Na rozdíl od seker s vybroušeným ostřím disponují sekeromlaty otupeným břitem. Svou funkcí tak mají blíže spíše k mlatům než sekerám z důvodu jejich otupeného břitu nevhodného pro dřevozpracovatelské činnosti. O nepravděpodobném využívání sekeromlatů k pracovním úkonům napovídá i výzdoba některých exemplářů, přítomná na některých sekeromlatech kultury s nálevkovitými poháry (Vencel 1979, 663; Zápotocký 1966, 174). Příkladem mohou být exempláře nalezené v okolí Halle (Německo), které jsou zdobeny rytou výzdobou napovídající o jejich nepravděpodobném profánním užití. Naznačuje to i velice malá velikost otvoru v poměru k celkové hmotnosti předmětu (Schunke 2013, 252, 254; Ickerodt 2004). Značnou hodnotu měly nejspíše i první zbraně vyrobené z mědi. Neobvyklý a vzácný materiál tak dodával předmětům prestiž a vyšší hodnotu v porovnání s kamennou produkcí (Lemercier 2009, 138). Doklad o jejich praktickém využívání měděných zbraní při konfliktech poskytla lokalita Potočani (Chorvatsko), kde mohla být některá z traumat způsobena měděnými sekerami (Jankovic et al. 2017, 138).

Za specializované zbraně jsou někdy označovány i měděné dýky kultury se zvoncovitými poháry či kulovité mlaty vyskytující se například v již zmíněné kultuře se šňůrovou keramikou (Biermann 2013, 241). Nadále však pokračuje využívání předmětů známých ze starších období, jako jsou sekery a luk s šípy, které zároveň plnily i funkci nástroje.

S prvními specializovanými zbraněmi se taktéž úzce pojí i otázka existence specializovaných válečníků (Schulting 2013, 20). V předchozích obdobích jsou doklady o existenci válečníků mizivé, a to nejspíše proto, že každý muž schopný boje zastával roli bojovníka zároveň s řadou dalších rolí (Schulting 2013, 25, 27). Až mladoeneolitické kultury poskytují větší vzhled do možné identity válečníků, především díky hrobovému inventáři. Jakmile je válečnictví ve společnosti institucionalizováno, jeho pozice ve společnosti je podstatně silnější. Identita válečníka tak bude v materiální kultuře podstatně viditelnější a může se projevat i do dalších sfér života,

a to především symbolicky. Proto důležitá role zbraní v pohřební výbavě či v rituálních kontextech nepřímo poukazuje na důležitost válečnictví (Vandkilde 2006, 402).

Artefakty ukládané do hrobů jsou obecně považovány za hlavní zdroj umožňující poznávání společenské struktury v minulosti. Je však nutné vzít v úvahu, že hrobová výbava může nést podstatně komplexnější informace. Není totiž jednoduchým a přímým odrazem sociální kategorie zemřelého, ale může odrážet i jeho vztah s pozůstalými (Sarauw 2007, 76–77). V některých případech tak mohly zbraně být osobním vlastnictvím zemřelého, v jiných případech jsou darem ostatních členů komunity.

7.3.1 Kultura se šňůrovou keramikou

Znalosti o zbraních kultury se šňůrovou keramikou pocházejí především z pohřebních kontextů. Hroby kultury se šňůrovou keramikou obsahují jedince ve skrčené poloze, ženy na levém boku s hlavou k východu, mužská těla naopak na pravém boku s hlavou směřující na západ. I hrobová výbava se lišila na základě pohlaví. Ženské kostry doprovázely například perforované zvířecí zuby, mušlové disky či keramické nádoby. S mužskými hroby je spojena zejména keramika a zbraně v podobě sekeromlatů, seker či mlatů (Turek 2013, 74).

Takto standardizovaná výbava hrobů naznačuje, že muži vybaveni sekeromlatem, kulovitým mlatem a někdy i plochou sekerou nejspíše reprezentovali ideální vzor mužství, který byl neodmyslitelně spojen s válečnictvím (Vandkilde 2006, 415). Poprvé se tak objevuje skupina mužů s ustáleným a sdíleným konceptem válečnictví (Vandkilde 2018, 86). Kulovité mlaty a sekeromlaty tak lze považovat za důležité symboly a odznaky moci, prestiže a bojovníků (Turek – Daneček 2001, 255). Význam zbraní naznačuje i poloha v hrobě, jelikož se často nacházejí před obličejem s koncem topůrka v ruce zemřelého. Muži jsou často doprovázeni i picím pohárem zdobeným šňůrou naznačujícím účast na společenských picích rituálech (Vandkilde 2006, 410). I přes to, že lze v pohřebních zvyklostech pozorovat značnou uniformitu, nemůžeme předpokládat, že artefakty ukládané do hrobů nesly identický význam napříč tak rozsáhlým územím. Jejich chápání a pojetí bylo velice pravděpodobně odlišné v každém regionu (Vandkilde 2006, 412).

Ačkoliv jsou zbraně spojovány výhradně s mužskými hroby, v některých případech byly přidány i do hrobu dítěte. V těchto případech zbraně jako nosiče společenského statusu neodrážejí realitu z důvodu velice krátkého života jedince. Zbraň tak v tomto ohledu byla zcela

symbolickým přídatkem. Protože všechny dětské pohřby chlapců neobsahují zbraně, lze předpokládat, že tato skupina může představovat v jistém ohledu sociálně zvýhodněné jedince. Nejspíše se jednalo o chlapce s výsadním postavením (např. prvorození synové) a mohli tak být budoucími dědici statusu svého otce či bohatství rodiny. Kromě toho mohou být miniatury v dětských hrobech považovány za hračku či amulet (Turek 2001; Wicke – Neubert 2013, 223; Vandkilde 2006, 415).

Příkladem může být lokalita **Trmice**, kde hrob společně s dalším dvojhrobem obsahoval dětské pohřby vybavené sekeromlaty (Cvrková – Koztecký – Brus 1991, 13). Další ukázkou může být i hrob v **Líbeznicích**, kde dětský skelet doprovázela bulava vyrobená z opuky (Turek 2011b). Dětské hroby vybavené sekeromlatem či kulovitým mlatem nebyly výjimkou ani na pohřebišti ve **Vikleticích** (Buchvaldek – Koutecký 1970, 224).

Miniatury sekeromlatů jsou nalézány i v dalších zemích. Ve střední části Švédska se zdají být spojeny s dětskými hroby a tvoří zde až 9% všech nálezů. Naopak v jižní části země jsou nacházeny především v mokřadech. Předměty menších rozměrů tak mohly být opatřeny spíše magickou, symbolickou či ochrannou funkcí. Navíc se zdají souviset v některých případech i s jedinci ženského pohlaví (Kufel-Diakowska – Skuła 2015, 48–51).

Škála surovin využívaných na produkci broušené industrie se s kulturou se šňůrovou keramikou začala podstatně rozšiřovat. Kromě materiálů využívaných již v předchozích období (např. serpentinit, diorit, amfibolit, svor), se objevují i bazaltické horniny, droba, gabra, porfyr, andezit, dacit, dolerit a další. K výrobě sekeromlatů a kulovitých mlatů však byly využívány i podstatně méně odolnější horniny, jako je pískovec, prachovec, vápenec či jílovec, které nejsou svými vlastnostmi ideální pro výrobu artefaktů využívaných k pracovním činnostem (Turek 2011a, 391; Turek – Daneček 2001, 255). Proti tomu svědčí i častá absence traseologických stop na povrchu sekeromlatů či jejich úhel ostří (Vencl 1970, 231–232). Příkladem sekeromlatů a bulav vyrobených z neodolných materiálů jsou exempláře nalezené ve **Vikleticích** (Buchvaldek – Koutecký 1970), dále mlat z bílé měkké horniny nalezený v **Tušimicích** (Neustupný 1965, 394, 398) a další (tab. 3). Jmenovat lze i některé ojedinělé nálezy mimo hrobové kontexty jako je vápencová bulava z **Kralup nad Vltavou** (Buchvaldek et al. 1997, 142) či pískovcový sekeromlat českého typu z **Mohelnice** (Vlastivědné muzeum v Šumperku, inv. č. A 51096).

Můžeme předpokládat, že lidé disponovali velice dobrými znalostmi o vlastnostech surovin a volba materiálu, který nebyl běžně využíván k produkci kamenných nástrojů/zbraní, měla jistě své opodstatnění. Mohly tak představovat společensko – symbolické odznaky bojovnictví, které sloužily jen jako symbol, nebyly prakticky využívány a nošeny byly jen při určitých příležitostech. Jak bylo navrženo E. Neustupným (Neustupný 1998, 28), jejich využití mohlo spočívat i v určité formě boje, kdy nedocházelo k takovému zacházení s předmětem, při němž by došlo k jeho poškození. Využívané tak mohly být například při rituálních soubojích, kde nebyla zapotřebí jejich plná funkčnost. Navržena byla dále možnost, že se jedná o předměty ukládané do hrobů jako náhrada skutečných protějšků, případně mohly reflektovat i nižší status pohřbeného jedince (Turek – Daneček 2001, 255; Turek 2017, 540).

Lokalita	Číslo jedince/hrob	Místo uložení	Pohlaví	Věk	Zbraň	Materiál	Zdroj
Praha Jinonice	4	hrob	-	Adultus – Maturus	sekeromlat	vápenec	Buchvaldek – Kovářík 1993, 126
Praha Jinonice	19	hrob	muž	Adultus – Maturus	sekeromlat	vápenec	Buchvaldek – Kovářík 1993, 129
Praha Jinonice	23	hrob	-	-	fasetovaný sekeromlat	vápenec	Buchvaldek – Kovářík 1993, 130
Praha Jinonice	35	hrob	-	Adultus II – Maturus I	bulava	vápenec	Buchvaldek – Kovářík 1993, 133–134
Praha Jinonice	36	hrob	-	Adultus I – Adultus II	sekeromlat	vápenec	Buchvaldek – Kovářík 1993, 134
Praha Jinonice	38	hrob	-	Adultus I – Adultus II	sekeromlat	vápenec	Buchvaldek – Kovářík 1993, 135
Praha Jinonice	40	hrob	-	-	sekeromlat	vápenec	Buchvaldek – Kovářík 1993, 135
Praha Jinonice	48	hrob	-	-	sekeromlat	vápenec	Buchvaldek – Havel – Kovářík 1993, 165
Praha Kobylišy	-	hrob	-	-	sekeromlat	jílovec	Buchvaldek et al. 1997, 129
Páleč	1	hrob	muž	Adultus II – Maturus I	bulava	vápenec	Buchvaldek et al. 1997, 136
Třebošice	IV/21	hrob	-	-	sekeromlat českého typu	pískovec	Buchvaldek – Koutecký 1970, 224, 235, 268
Vikletice	58/1964	hrob	dítě	Juvenis	sekeromlat	jílovitý vápenec	Buchvaldek – Koutecký

							1970, 224, 235, 268
Vikletice	61/1964	hrob	-	-	bulava	jílovitý vápenec	Buchvaldek – Koutecký 1970, 225, 235, 259
Vikletice	5/1963	hrob	muž	Adultus I	bulava	vápenec	Buchvaldek – Koutecký 1970, 225, 235, 260
Vikletice	104/1964	hrob	-	-	bulava	jílovitý vápenec	Buchvaldek – Koutecký 1970, 225, 235, 260
Vikletice	13/1964	hrob	dítě	Infans III – Juvenis	bulava	vápenec	Buchvaldek – Koutecký 1970, 225, 235, 266

Tab. 3: Jedinci pohřbení se zbraněmi z měkkých materiálů.

Válečníci v kultuře se šňůrovou keramikou?

Existence zbraní speciálně určených k boji a patrný důraz na identitu válečníka v pohřebním inventáři vede k otázce, zda k násilí docházelo často a jaká byla jeho podoba. Zároveň je otázkou i to, zda mlaty a sekeromlaty, které v prostředí kultury se šňůrovou keramikou zaujímají významnou pozici, byly hlavními zbraněmi používanými k boji. Válečníci si tak do boje mohli nést i jiné zbraně než jsou tyto dvě (Vandkilde 2006, 413). Například na lokalitě Tollense datované do doby bronzové byly při konfliktech nadále některými bojovníky využívány i dřevěné palice a hole (Jantzen et al. 2011, 422–423).

K nahlédnutí do válečných praktik tak umožnilo 43 jedinců z lokalit kultury se šňůrovou keramikou, jejichž kosti nesly patrná traumata. Zahrnuty byly lokality z České republiky (10 jedinců), pro rozšíření souboru pak i situace z území Německa (32 jedinců) a 1 nález z Polska. Zastoupeni jsou jedinci především z jednotlivých hrobů, dále i z několika dvojhrobů a trojhrobů. V případě lokality Eulau byly zahrnuty i dva hroby obsahující 4 jedince.

Traumata	Muži (počet jedinců/počet traumat)	Ženy (počet jedinců/počet traumat)	Děti (počet jedinců/počet traumat)	Celkem
Smrtelná	6/10	5/7	2/3	13/20
Zhojená	20/29	5/6	-	25/35
Nejasné přežití	2/2	2/2	1/1	5/5
Celkový počet	28/41	12/15	3/4	43/60

Tab. 4: Přežitá a smrtelná traumata u jedinců kultury se šňůrovou keramikou.

Kost	Počet traumat	%
Čelní	7	27
Temenní	11	42
Přelom čelní/temenní	2	8
Týlní	3	11,5
Lebka	3	11,5
Celkem	26	

Kost/část těla	Počet traumat	%
Pažní	2	15
Loketní	3	23
Vřetenní	4	31
Ruka	5	23
Hrudník	1	8
Celkem	15	

Tab. 5: Distribuce traumat u mužů kultury se šňůrovou keramikou.

Pozornost byla věnována hlavně mužským jedincům, s nimiž je válečnictví spojováno. V souboru tak bylo zastoupeno 28 mužů, kteří nesli smrtelná i zhojená traumata (tab. 4). Zranění byla přítomna na jedincích různých věkových kategorií, s nejvyšší koncentrací u dospělých a starších dospělých jedinců. Traumata na lebce jsou značně početnější než zásahy postkranialního skeletu a koncentrují se spíše v přední a horní části lebky, bez preference jedné strany. Postkranialní skelet byl zasažen pouze ve své horní polovině, konkrétně na kostech horních končetin, v jednom případě na hrudníku (tab. 5). Pokud tak přijmeme předpoklad, že se jedná o důsledky násilných sporů, tento vzorec traumat odpovídá spíše čelním střetům, které zjevně velice často nezpůsobily smrt jedinců. Zatímco v počtech smrtelných zranění není mezi muži a ženami velký rozdíl (tab. 4), v souboru je přítomno podstatně více mužů se zhojenými zásahy. Celkem 20 mužů nese 29 přežitých traumat, 20 na lebce a 9 na postkranialním skeletu (6 z nich na lokalitě Eulau). Poměr mezi zasaženými ženami a muži však není statisticky signifikantní ($p=0,729$), a to ani v případě výrazněji zastoupených zhojených traumat ($p=0,778$).

Z hlediska použitých zbraní, pouze u 2 žen a 1 muže z celkových 43 jedinců bylo zaznamenáno trauma způsobené projektilem. Další ostrá traumata jsou zaznamenána u tří mužů z Brandýsku, Řepčína a Braunsbedra a jednoho dítěte z Vikletic. V ostatních případech se jedná o traumata způsobená tupou silou. Tato zranění tak mohla být způsobena sekeromlaty či kulovitými mlaty, stejně tak ale i dalšími předměty způsobujícími drtivé fraktury. Každopádně můžeme konstatovat, že preferovaným způsobem konfrontace byl boj zblízka za použití tupých předmětů. Primárním cílem pravděpodobně nebylo protivníka zabít, jak naznačuje převaha zhojených traumat u mužů. Vážná a smrtelná zranění se však i přesto objevit mohla. Konfrontace tak mohly nabývat podobu regulovaných soubojů a rituálních zápasů. To dále

naznačuje i lokalizace traumat, která se výhradně omezují na horní polovinu těla. Lebeční zranění se navíc soustředí spíše v přední části, často byla totiž zasažena kost čelní a temenní, což může naznačovat přímé čelní střety.

Jako logický se zdá být předpoklad, že právě muži pohřbení se zbraněmi byli válečníky, což je vystavovalo rizikům boje a na jejich skeletu lze očekávat případné následky v podobě traumat. To se však na souboru jedinců nepodařilo potvrdit a jedinci s traumaty na kostech, minimálně v České republice, se nezdají korespondovat s jedinci uloženými se zbraněmi. Výjimku tvoří pouze jedinec z lokality Čachovice (Neústupný – Smrž 1989, 320; Shbat 2013, 121), který byl pohřben s kamenným sekeromlatem a zároveň během svého života utrpěl trauma na pravé temenní kosti. Žádný další jedinec nesoucí trauma na skeletu však nebyl pohřben společně se zbraní. Je tak možné, že nejen některé zbraně, ale i status válečníka byl spíše symbolický. Muži tak nemuseli představovat válečníky aktivně se účastnící smrtelných soubojů, případně byly konfrontace realizované takovou formou, během které nedocházelo ke zraněním příliš často.

7.3.2 Kultura se zvoncovitými poháry

Odlišné ukládání jedinců na základě genderu pokračovalo i v kultuře se zvoncovitými poháry. Jedinci byli opět ukládáni ve skrčené poloze, ženy na pravém bohu s hlavou k jihu, muži zase na levém boku s hlavou k severu (Turek 2013, 74). Kamenné sekery a sekeromlaty zmizely z pohřebních souborů a jejich místo v mužských hrobech převzal tzv. lukostřelecký balíček. Muži tak byli doprovázeni šípkami, nátepními destičkami a měděnými dýkami (Ryan – Desideri – Besse 2018, 97). Stejně tak jako v předchozím období je i v mužských hrobech této kultury dáván důraz na idealizovanou mužskou identitu úzce spojenou s určitými zbraněmi symbolizujícími jakýsi druh válečnictví. Jako příkladný hrob válečníka lze označit hrob dospělého muže nalezeného v **Apfelstädtu** (Německo). Hrob obsahoval muže s nátepní destičkou na předloktí a pěti pazourkovými šípkami. U pasu byla umístěna pazourková čepel nejspíše sloužící jako nůž, který byl původně upevněn na opasku. Přítomnost luku v době pohřbu naznačuje pozice paží. Kromě zbraní hrob zahrnoval i dva zvoncovité poháry a dva prsteny z elektronu. Muž během života navíc utrpěl několik fraktur patrných na levé holenní kosti, hrudní části páteře a nosních kostech (Küßner 2015, 201–202).

Nejpočetněji nalézanou součástí lukostřeleckého balíčku jsou pazourkové šípky. Často jich je v hrobě přítomno hned několik, někdy v takové koncentraci, která naznačuje přítomnost

toulce v době pohřbu (Clément 2020, 7). Zároveň byl v hrobě velice pravděpodobně v době pohřbu zastoupen i luk, který se však s ohledem na organický materiál nedochoval.

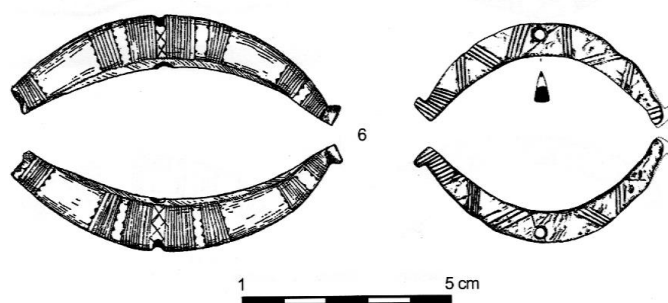
Další nezbytnou součástí vybavení lukostřelce jsou nátepní destičky. Jedná se o pečlivě vybroušené obdélné kamenné destičky se dvěma či více otvory umístěnými na kratších stranách, které slouží k ochraně zápěstí před zpětným nárazem tětivy (Wallis 2014, 411; Turek 2015, 29). Ochranu zápěstí lze předpokládat i u ostatních společností využívajících luk a šípy, ty však na jejich výrobu nejspíše používaly organické materiály, a proto se nedochovaly.

Je však možné, že ochrana zápěstí nebyla hlavním účelem těchto předmětů, ale jejich význam mohl pramenit z celkové důležitosti lukostřelby ve společnosti (Fokkens – Achterkamp – Kuijpers 2008, 124). Kamenné nátepní destičky tak mohly být symbolické a cenné osobní předměty, což jen podporuje nepřilíš praktická volba materiálu k jejich výrobě. Nátepní destičky z organických materiálů by disponovaly větší lehkostí, při poškození by se snáze vyrobily nové a taktéž by umožnily lepší pohyblivost a manipulaci s předloktím (Ryan – Desideri – Besse 2018, 106). Je tak možné, že kamenné nátepní destičky představovaly nejspíše prestižní verzi běžného artefaktu (Turek 2015, 30). I materiál zde mohl mít význam, například po estetické stránce. Nátepní destičky jsou často zhotoveny spíše ze světlých materiálů, v ojedinělých případech jsou vyrobeny z červeného psamitu (Turek 2015, 34–36). Neobvyklý a luxusní kousek byl nalezen na portugalské lokalitě Agua Branca, kde byl exemplář zhotoven dokonce ze zlata (Turek 2007, 16). Jako určitý symbol lukostřelectví nejspíše sloužily i lukovité závěsky (obr. 27). Ty se taktéž nachází ve spojení s mužskými hroby a lukostřeleckým balíčkem (Růžičková 2009; Turek 2015, 30).

Ke vztahu k pohřebním kontextům v Británii byla navržena možnost,

že nátepní destičky sloužily spíše jako vybavení k sokolnictví. K tomuto názoru vedly nálezy koster sokolů či jejich částí v hrobových

kontextech, stejně tak jako nálezy nátepních destiček na vnější straně předloktí (Wallis 2014, 414–415). To se však ukázalo jako nepravděpodobné z důvodu křehkosti materiálu destiček,

Obr. 27: Lukovité závěsky z lokalit Želešice a Šlapanice (zdroj: Růžičková 2009, 64).

jejich příliš malé velikosti a nedostatku důkazů pro sokolnickou výbavu celkově (Wallis 2014, 421).

Ačkoliv jsou nátepní destičky v hrobech zpravidla umístěny u předloktí, někdy se nachází na jeho vnější, nikoli vnitřní straně. I když jejich poloha mohla být ovlivněna postdepozičními procesy, část z nich je nalézána v takové poloze, kdy by plnila spíše dekorativní nežli praktickou funkci (Fokkens – Achterkamp – Kuijpers 2008, 117; Turek 2015, 37). Minimálně u některých exemplářů je tak možné, že je muži nosili spíše na vnější straně a byly tak viditelné pro ostatní. V případě potřeby je pak mohl lukostřelec otočit na stranu vnitřní. Praktické využití některých destiček vylučují i jejich proporce. Některé exempláře nalezené ve Španělsku jsou až 20 cm dlouhé, naopak některé kusy z Lucemburska měří pouhých 5 cm (Fokkens – Achterkamp – Kuijpers 2008, 117).

Další součástí pohřební výbavy jsou měděné dýky. Objevují se i dýky z pazourku, a to zejména ve Velké Británii, Porýní či Dánsku (Lemercier 2009, 133; Sarauw 2007). Z důvodu menších rozměrů některých měděných dýk a volby materiálu k jejich výrobě, jsou považovány za nepraktické k boji, a proto mohly sloužit k jiným účelům či jejich funkce byla spíše symbolická (Lemercier 2009, 139; Turek 2007, 15). Zdá se však, že minimálně v případě nouze k zabití využívány byly, jak potvrzuje nález na lokalitě Pas de Joulié (Francie), kde se v obratli jedince našlo ostří měděné dýky (Constantini 1967, 747). Symbolická funkce je v některých případech připisována i pazourkovým dýkám, zejména exemplářům nabývajících extrémních rozměrů, jejich ostří je velice náchylné na jakýkoliv úder (Sarauw 2007, 74).

Častá přítomnost zbraní v hrobech mužských jedinců tak naznačuje jejich významnost ve společnosti. Jelikož lze luk s šípy, stejně tak jako dýky, efektivně využít i při lovu, vyvstala otázka, zda lov nepředstavoval významnou a důležitou součást života dané společnosti. Na základě skladby kostí různých zvířecích druhů se však tuto možnost nepodařilo potvrdit. Ačkoliv jsou regiony, kde se zdá být lov o něco intenzivnější než v předchozích obdobích, podíl lovných zvířat není zdaleka tak výrazný, abychom mohli mluvit o lovu jako aktivitě speciálního významu. Přítomny nejsou ani další doklady o výsadním postavení lovu a lovců ve společnosti (Soriano et al. 2015, 169; Lemercier 2009, 136–137).

Druhou sférou využití těchto předmětů je válečnictví jako součást idealizované mužské identity zprostředkované prostřednictvím specifického souboru artefaktů. Ne všichni muži

však byli doprovázeni lukostřeleckou výbavou. Je tak otázkou, jaký je rozdíl mezi muži doprovázenými kompletní výbrojí a těmi, kteří byli uloženi pouze s dýkou či šipkami (Sarauw 2007, 77). Při analýze výbavy hrobů na pohřebištích kultury se zvoncovitými poháry v Čechách a na Moravě se objevila patrná kombinace některých součástí výbavy. Ačkoliv se nátepní destičky objevovaly v hrobech společně s projektily, častěji je doprovázely měděné dýky. Projektily se zároveň častěji vyskytovaly ve spojení se zvířecími kostmi. Proto je možné, že projektily a nátepní destičky měly odlišnou roli ve společnosti (Olivík 2013). Zatímco luk s šípy mohl představovat nástroj používaný k válčení, nátepní destičky a dýky mohly symbolizovat a podporovat ideu válečnictví a mužství.

Zároveň tyto odlišnosti patrné v hrobové výbavě mohou reflektovat odlišnosti i mezi válečníky a případně poukazovat na existenci různých hodností (Sarauw 2007, 78). Zbraně se totiž nezdají být vázány jednoduše na určité pohlaví a věk. To, že tyto předměty nebyly přítomny v hrobě každého muže zároveň značí, že všichni k těmto předmětům nejspíše neměli přístup. Jejich omezení pouze na elitní vrstvu nepodporuje jejich poměrně častý výskyt v hrobech mužů a neprokázaná vazba pouze na bohatě vybavené hroby (Lemercier 2009, 135).

Symbolickou úlohu standardizované výbavy potvrzuje i analýza 27 jedinců z českých pohřebišť této kultury, z nichž 10 představovalo potencionální lukostřelce na základě hrobové výbavy. Z těchto 10 byly pouze 4 antropologicky klasifikovány jako případní lukostřelci, a to na základě pozorování kostí horních končetin. Polovina souboru však byla nedostatečně zachovalá pro antropologické vyhodnocení (Ryan – Desideri – Besse 2018, 108–116).

Válčení jako výsadně mužskou záležitost narušují i některé nálezy pohřbů žen doprovázených typicky mužskými artefakty (Turek 2007, 17). Například na lokalitě Šlapanice byl v hrobě č. 12 nalezen skelet vybavený nátepní destičkou. Tělo spočívalo na pravém boku, z čehož lze usuzovat, že se pravděpodobně jedná o ženu (Dvořák – Hájek 1990, 10).

Válečníci v kultuře se zvoncovitými poháry?

Stejně tak jako u kultury se šňůrovou keramikou, i v kultuře se zvoncovitými poháry je patrný důraz na zbraně v pohřebním ritu. Taktéž bylo přistoupeno ke shromáždění souboru jedinců s traumaty na kostech za účelem nahlédnutí do válčení v této kultuře. V porovnání s předchozí kulturou se šňůrovou keramikou byl nyní zachycen o více než polovinu menší počet zraněných jedinců. Z území České republiky pochází pouze jeden nález, a to skelet muže z Radovesic.

Celkem bylo shromážděno 16 jedinců, z nichž pouze 9 bylo přisouzeno mužskému pohlaví (tab. 6).

Opět byla zasažena lebka i postkraniální skelet zhojenými i smrtelnými zásahy. Podstatný rozdíl je však pozorován v použití zbraní, které tyto rány způsobily (tab. 7). U celkových 16 osob jsou ostrá traumata od projektilů patrná u 6, což je o poznání vyšší než u kultury se šňůrovou keramikou (3 z 43 jedinců). Z porovnání počtů tupých zranění, ostrých traumat a zásahů projektilů této kultury s počty zaznamenanými u kultury se šňůrovou keramikou vyplývá statisticky významný rozdíl ($p=0,010$). Zbraně, které hrály podstatnou roli ve společnosti a představovaly významné odznaky moci, prestiže a bojovníků tak byly velice pravděpodobně důležité i při mezilidských konfliktech. Kromě zbraní, na které tyto kultury dávaly důraz byly při konfliktech využívány nadále i ostatní zbraně, i když podstatně méně.

Traumata	Muži (počet jedinců/počet traumat)	Děti/dospívající (počet jedinců/počet traumat)	Neurčené pohlaví (počet jedinců/počet traumat)
Smrtelná	4/4	-	4/4
Zhojená	4/7	-	2/4
Nejasné přežití	1/1	1/1	-
Celkem	9/12	1/1	6/8

Tab. 6: Přežitá a smrtelná traumata u jedinců kultury se zvoncovitými poháry.

	Tupé trauma	Trauma od projektilu	Další ostrá traumata
Lebka	10	1	1
Postkraniální skelet	3	5	1
Celkem	13	6	2

Tab. 7: Distribuce zranění u mužů kultury se zvoncovitými poháry.

7.4 Ikonografie

Zatímco pro levantské umění jsou typické skupinové a dynamické scény různorodého charakteru, v eneolitu se ikonografie ubírá zcela jiným směrem. Objevují se stély představující kamenné desky, balvany, menhiry či větší bloky kamene, které se na evropském kontinentě objevují přibližně od poloviny 4. do konce 3. tisíciletí. Jejich tvorba probíhala na Ukrajině, v Itálii a Alpách, v jižní Francii a Pyrenejském poloostrově. Příklady jsou známy však i z Německa,

Maďarska, Bulharska či Malty. Jejich velikost se pohybuje od několika desítek centimetrů až po 2 m, což je z hlediska rozměrů činí v porovnání se staršími uměleckými díly poměrně unikátní (Robb 2009, 168–169). Na jejich výrobu byl obvykle upřednostněn kámen místního původu, a to především pískovce, vápence, žula či břidlice (Robb 2009, 169; Zidda 2018, 297).

Datování stél je často založeno na pohřebních kontextech, v jejichž blízkosti byly zpravidla situovány. Konkrétně se pojí se skříňkovými, chodbovými a galeriovými hroby či komorovými hrobkami. Umístěny mohou být v interiéru, průchodu či vchodu (Vierzig 2020, 10). Často se objevují uspořádané v řadách či do kruhu, a to zejména na místech ceremoniálního charakteru, jak naznačují nálezy prestižních artefaktů z keramiky, kamene, kosti či kovu. Často jsou přítomny i pozůstatky po ohni (Marretta 2014, 54; Harris – Hofmann 2014, 266; Vierzig 2020, 20). Na lokalitách Cemmo a Aosta (Itálie) byly dokonce nalezeny stopy po orbě pod stélami a navršenými kameny (Vierzig 2020, 20).

Mnoho ze stél je však získáno mimo jejich původní kontext, což jejich datování činí podstatně složitější. Podstatným vodítkem pro chronologické zařazení jsou ale i samotné motivy zobrazené na stélách (Vierzig 2020, 2; Harris – Hofmann 2014, 26).

Otázkou je i funkce stél, která se nejspíše lišila v různých oblastech výskytu. Na Ukrajině, v Bulharsku a Rumunsku se zdá, že sloužily především k označení hrobů. V jižní Itálii se vážou na rituální místa, podobné je tomu i na Korsice a Sardinii. Jejich spojení s původním užitím stěžuje již zmíněné časté vytržení z originálního prostředí. Například stély známé z oblasti Lunigiana v Itálii se zdají být umísťovány v otevřené krajině, možná v návaznosti na cesty. Jejich souvislost s pohřebními areály zde není prokázána, avšak jejich původní kontext je znám pouze v minimu případech (Robb 2009, 171).

Obr. 27: Stéla s obličejem (zdroj: Vierzig 2020, 3).

Co stély zobrazují?

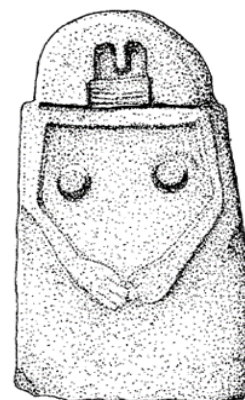
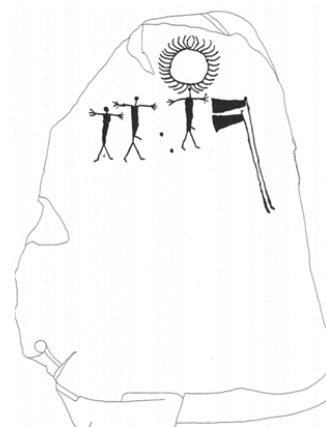
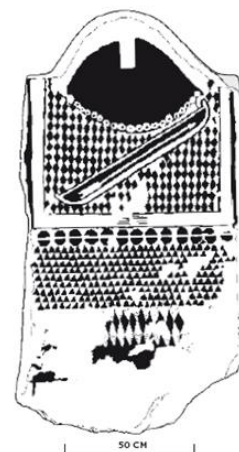
Stély jsou obvykle opatřeny rytinami antropomorfních motivů, jsou však známy i stély s geometrickými útvary či divokou zvěří (Robb 2009, 168; Marretta 2014, 55). Antropomorfní stély vyobrazují lidské postavy značně stylizovaně, staticky a abstraktně. Například výraz obličeje či končetiny jsou často velice zjednodušené. V některých regionech (hlavně Provence a severní oblast Černého moře) nesou stély i stopy po užití barev (Vierzig 2020, 2–3).

Obličejové části jsou často zredukovány na znázornění nosu a obočí do tvaru písmene T nebo U (obr. 27; Pedrotti 1995, 264; Vierzig 2020, 2). Ústa chybí ve většině případů, stejně tak jako dolní končetiny, jejichž vyobrazení je omezeno na region jižní Francie a Černého moře (Vierzig 2020, 2–3). Tělo bylo členěno na dvě části: hlavu a torzo, které odděluje prostá linie či náhrdelník. Pokud je přítomný opasek, vyčleněna je ještě spodní část těla (Robb 2009, 174). Některé stély jsou taktéž pokryty geometrickými vzory, které nejspíše reprezentují oděv (obr. 28a; Corboud 2009b, 7). Způsob, jakým jsou postavy na stélách zobrazeny, neposkytuje žádné informace například o pohybu či gestech. Taktéž neposkytují žádný prostor pro vyjádření individuality zobrazeného jedince a z hlediska zobrazovaných motivů se zdají být poměrně uniformní, ačkoliv lze menší rozdíly do určité míry spatřovat v každém regionu (Robb 2009, 174; Harris – Hofmann 204, 277).

Standartně nese každá stéla vyobrazení pouze jedné osoby, výjimku tvoří některé stély v oblasti Valcamonica – Vatelina, na kterých se objevují i několik jedinců (obr. 28c; Fossati 2015, 866).

Ženské a mužské artefakty

Na antropomorfních stélách jsou přítomny atributy, které umožňují určit pohlaví zobrazeného jedince. Stély, na nichž se nachází vyobrazení zbraní jsou interpretovány jako mužské. Nejčastěji se lze setkat s dýkami, pozornosti však neunikly ani sekery, v menší míře pak

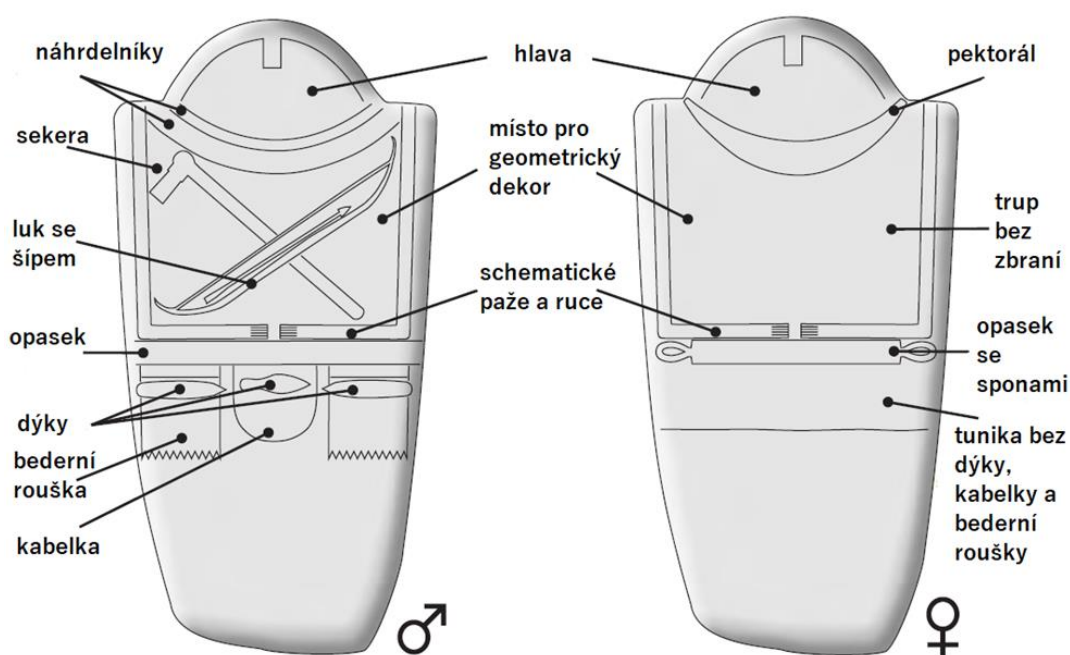
Obr. 28: Ukázky různých stél (seshora):

- a) Stéla s geometrickým vzorem nejspíše prezentující oděv (Corboud 2009a);
- b) Ženská stéla (zdroj: Robb 2009, 169);
- c) Stéla s více jedinci (zdroj: Vierzig 2020, 5).

mlaty či luk a šípy (obr. 29). Například na lokalitě Petit-Chasseur se na mužských stélách objevuje i rouška či kabelka u opasku (Corboud 2009b, 7). Realistický způsob zobrazení předmětů často umožňuje jejich ztotožnění s reálnými protějšky, na území Itálie jsou to například dýky typu Remedello (Vierzig 2020, 5; Fossati 2015, 864).

Na některých stélách se nachází i více zbraní najednou (klidně i odlišných typů) soustředících se do několika koncentrací. Zobrazují tak mnohem větší množství zbraní než válečník ve skutečnosti potřebuje. Zvláštní je, že tato početná výbava bojovníků na stélách nekoresponduje s výbavou v hrobech. V oblastech, kde se tyto stély s množstvím zbraním objevují, nejsou žádné hroby s početnou výbavou známy. Na druhou stranu v oblasti Černého moře, kde jsou hroby bohatě vybaveny, není znám tento druh stél. Význam zbraní je zdůrazněn nejen vyšším počtem, ale i tím, že v některých případech zbraně nahrazují určité části lidského těla (např. dýky namísto paže; Vierzig 2020, 8–9).

Ženské pohlaví obvykle indikuje přítomnost šperků a prsou (obr. 28b). Jsou to zejména náhrdelníky, náramky, hřebeny, diadémy, náušnice nebo opasky. Zejména náhrdelníky však nelze připisovat pouze ženám, jelikož řada stél nesoucí tento prvek nenaznačuje další atributy, podle nichž lze pohlaví jednoznačně určit (Vierzig 2020, 6; Fossati 2015, 866). U stél bez typických pohlavních znaků (zejména jsou-li menší velikosti) byla navržena možnost, že reprezentují nedospělé jedince (Robb 2009, 175).

Obr. 29: Mužská a ženská stéla (zdroj: Corboud 2009b, 8).

Interpretace stél

Nejasné je, koho stély reprezentují. Upřednostňována je hypotéza, že se jedná o podobizny jedinců s důležitou rolí v komunitě nebo vysokým společenským statutem (Corboud 2009b, 5). Významné postavení jednotlivce naznačuje i množství energie a práce investované do výroby stély, ale i zobrazované měděné předměty, které v této době tvořily prestižní inovace (Vierzig 2020, 4; Corboud 2009a, 71). Naznačovalo by to tak i zvyšující se nerovnosti v postavení jedinců, jelikož vyobrazení se dostalo určitě jen výjimečným osobám (Vierzig 2020, 19). Stély by tak tvořily prostředek kolektivní paměti a způsob uchování si vzpomínek na zobrazené jedince (Corboud 2009b, 5).

Druhá varianta považuje zobrazení jedince za bohy, zejména v případě stél, které nejsou spojeny s pohřebním kontextem (Vierzig 2020, 19; Marretta 2014, 57). Upřednostňována je však spíše první předložená možnost.

Kromě stél jsou z eneolitu známy i skalní malby. Je to například vyobrazení na panelu v **Boscattelle** (2900-2500 BC), kde je znázorněno 10 dýk společně s jednou sekerou a čepelí. Tento panel, stejně tak jako stély, zdůrazňuje významnou roli zbraní v kontextu mužských symbolů v eneolitu (Gavaldo – Sansoni 2012, 88).

8 Traumata v době kamenné

Kosterní materiál je označován jako hlavní pramen poskytující vhled do násilných praktik dané společnosti a byl tak využit k nahlédnutí do násilí v době kamenné. Informace o traumatech na kostech a informace s nimi spojené byly získány z publikovaných studií, které se dané problematice věnují.

Do vytvořené databáze byly vkládány data zahrnující název lokality, stát, v němž se lokalita nachází a označení jedince či struktury, v níž byl jedinec uložen. V případě, že se podařilo získat data o kulturním zařazení lokality či její absolutní dataci, taktéž byla informace zahrnuta. Zmíněn byl dále i kontext, v němž byly ostatky nalezeny. U kosterních pozůstatků byla dále věnována pozornost pohlaví jedince a jeho stáří. Z důvodu různorodě publikovaných informací o věku jedinců bylo za účelem sjednocení věku pracováno s následujícími věkovými kategoriemi: infans I (0 – 0,5 roku), infans II (0,6 – 6 let), infans III (7–13 let), juvenis (14–19 let), adultus I (20–30 let), adultus II (30–40 let), maturus I (40–50 let), maturus II (50–60 let) a senilis (60 let a více).

Dále bylo zaznamenáno konkrétní umístění traumatu na kosti a případně druh traumatu. V případě, že se léze nacházela na pomezí dvou kostí, byla ke každé z kostí započítána pouze polovina. Primárně byla pozornost soustředěna na jedince s traumaty na lebce a na předloktích, u nichž je vyšší pravděpodobnost, že jsou výsledkem mezilidského násilí. K zaznamenání zásahů na postkraniálním skeletu bylo přistoupeno v případě, kdy byl skelet zasažen projektilem či se traumata vyskytovala v kontextu, který poskytoval doklady o případném násilném původu zranění (např. uložení s dalšími zraněnými jedinci, přítomnost dalších traumat na kostech apod.). Pozornost byla věnována i počtu traumat na každém jedinci či strana, na které se trauma nacházelo. Kromě traumat způsobených perimortem byla zaznamenávána i traumata získaná během života jedince, jelikož taktéž mohou vypovídat o násilných událostech, které jedinec zažil. Zásahy způsobené postmortem nebyly brány v potaz.

Jako značný problém při vytváření databáze se ukázala odlišná chronologie období neolitu a eneolitu napříč evropským územím, které podstatně ztížilo rozdělení lokalit do těchto dvou období. Ohled tak byl brán na kulturní zařazení, dataci či kontext nálezu. Při vytváření databáze se jako limitující projevila i odlišná míra poskytnutých detailů týkajících se paleopatologických aspektů kosterního materiálu. Tento problém se projevil především u lokalit Ofnet, Asparn-

Schletz a Schöneck-Kilianstädten, kde nebylo možné propojit konkrétní jedince s umístěním a počtem traumat.

Zároveň je nutné upozornit na to, že závěry vyvozené z nashromážděného souboru jedinců jsou platné pro tento soubor a s ohledem na objevování a publikování stále nových archeologických situací je možné, že v budoucnu dojde ke změně dat a zde vyvozených závěrů, což platí zejména v případě paleolitu a mezolitu, které poskytly jen statisticky malé soubory.

8.1 Lovci-sběrači

Období paleolitu a mezolitu trpí poměrně nedostatečným množstvím kvalitně dochovaného kosterního materiálu. Zejména ve starším a středním paleolitu se ostatky nenachází příliš často a mnohdy nejsou dostatečně zachovalé pro paleopatologické zhodnocení. Situace se zlepšuje v mladém paleolitu, kdy dochází již k výjimečnému pohřbívání jedinců. Výraznější nárůst hrobů je však patrný hlavně v mezolitu. V souboru tak převažují lokality s jedním či několika málo jedinci, objevují se však lokality i s vyšším počtem osob.

8.1.1 Paleolit

Z období paleolitu se podařilo shromáždit soubor tvořící 53 jedinců různého pohlaví a věku. Kromě evropských lokalit byl brán ohled i na několik lokalit nacházejících se mimo evropský prostor pro získání většího souboru a komplexnější představy o násilí u paleolitických lovců-sběračů.

Kontext nálezů ostatků s traumaty je variabilní, což není pro období paleolitu nijak překvapivé. Ze starého a středního paleolitu pochází kosterní materiál především z jeskyní, v mladém a pozdním paleolitu se přidávají již hrobové kontexty nebo sídliště.

Nejvyšší počet jedinců s traumaty pochází ze súdánské lokality Jebel Sahaba (celkem 14 jedinců). Za ní se drží jeskyně Sima de Los Huesos, která poskytla 10 jedinců. Další početnější lokalitou je i jeskyně Krapina s 8 jedinci. Tyto lokality tak tvoří více než polovinu všech jedinců v souboru (32 z celkových 53). Zbylé situace přispěly ostatky náležící pouze jedné či několika málo osobám.

Pohlavní a věkové složení souboru

U celkových 53 jedinců jsou muži zastoupeni 12 jedinci, ženy 8 jedinci a děti 9 jedinci. U zbylých 24 osob se pohlaví nepodařilo určit (tab. 8). Nejčastěji zastoupenou věkovou kategorií nesoucí

stopy násilí na kostech jsou dospělí jedinci staří mezi 20 až 40 lety. Početný je bohužel i soubor jedinců, jejichž věk se nepodařilo objasnit.

Věková kategorie	Muži	Ženy	Děti	Neurčení	Celkem
Infans II (0,5 -6 let)	-	-	1	-	1
Infans III – Juvenis (7–19 let)	-	-	1	-	1
Juvenis (14–19 let)	-	-	4	-	4
Adultus I (20–30 let)	2	-	-	2	4
Adultus I – II (20–40 let)	7	9	-	9	25
Adultus II – Maturus I (30–50 let)	7	-	-	-	7
Maturus II (50-60 let)	1	-	-	-	1
Neurčení	1	3	3	13	20
Celkem	18	12	9	24	63 (100%)

Tab. 8: Počty jedinců v rámci věkových kategorií.

Na kosterním materiálu se podařilo zachytit smrtelná i přežitá traumata (tab. 9). Zhojených zásahů je na kostech podstatně více a rozdíl mezi fatálními a přežitými zraněními se ještě více prohloubí, odebereme-li ze souboru jedince z mimoevropské lokality Jebel Sahaba (tab. 10). Ta jako jediná představuje lokalitu, u níž je zvažována možnost kolektivního smrtelného konfliktu. V takovém případě klesnou počty jedinců se smrtelnými traumaty na pouhých několik případů, žena dokonce nebyla zasažena ani jedna. Zhojená zranění tak za těchto podmínek zastupují 84% zranění z celého souboru. U mužů a pohlavně nespécifikovaných jedinců se objevovala mnohočetná poranění, zejména v případě zhojených traumat. Zcela jedinečným je v tomto ohledu jedinec pocházející z lokality Sima de Los Huesos, který na lebce nese 12 zhojených zásahů.

Traumata	Muži (počet jedinců/traumat)	Ženy (počet jedinců/traumat)	Děti (počet jedinců/traumat)	Neurčení jedinci	Celkem
Smrtelná	5/6	7/7	4/4	3/4	19/21
Zhojená	7/12	1/1	5/5	18/34	31/52
Nejasné přežití	-	-	-	3/4	3/4
Celkem	12/18	8/8	9/9	24/42	53/77

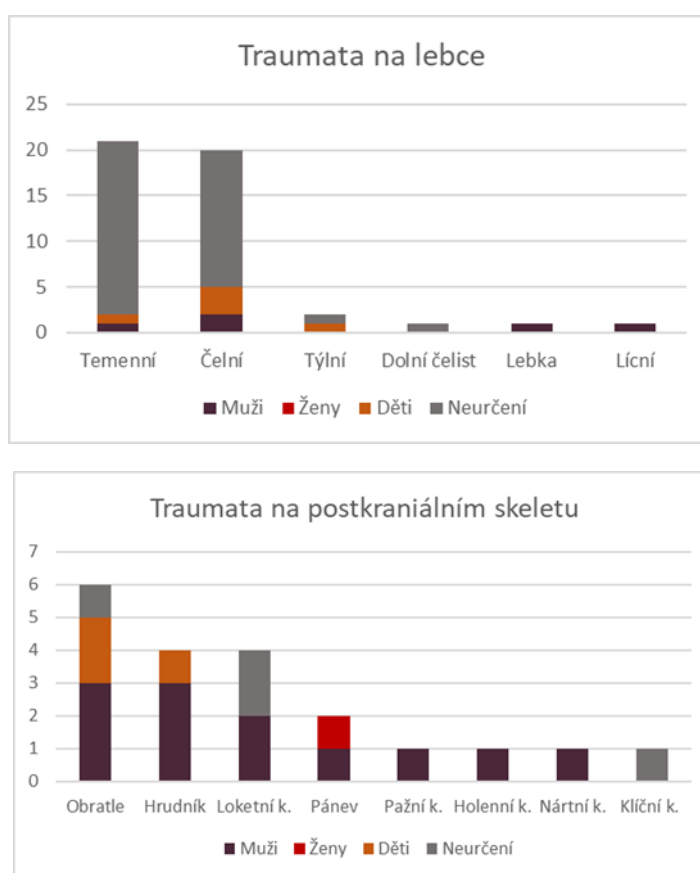
Tab. 9: Pohlavní zastoupení jedinců s traumaty.

Traumata	Muži (počet jedinců/traumat)	Ženy (počet jedinců/traumat)	Děti (počet jedinců/traumat)	Neurčení jedinci	Celkem
Smrtná	2/2	-	1/1	3/4	6/7
Zhojená	7/12	1/1	5/5	18/34	31/52
Nejasné přežití	-	-	-	2/3	2/3
Celkem	9/14	1/1	6/6	23/41	39/62

Tab. 10: Počty traumat u jedinců bez lokality Jebel Sahaba.

Umístění traumat

Traumata se nacházela na lebce i na postkraniálním skeletu (obr. 30). Nejčastěji byly zasaženy kosti temenní, které představují velkou část lebeční klenby, což je zároveň činí i nejpravděpodobnější místo zásahu jak při násilí mířeném na lebku, tak i při různých pádech a nehodách. Temenní kost je těsně následována kostí čelní, která byla zasažena u 20 jedinců. Umístění lézí v tomto místě je zpravidla přisuzováno soubojům, kdy dochází ke konfrontaci oponentů tváří v tvář, avšak jiné příčiny zde rozhodně nemohou být opomenuty. Život v paleolitu sebou nesl zajisté řadu rizik, při nichž mohlo dojít k takovýmto zraněním. Ostatní lebeční kosti byly zasaženy minimálně. Traumata dále nesly kosti horních i dolních končetin, stejně tak jako střed těla, a to především obratle a oblast hrudníku.

Obr. 30: Zastoupení traumat na kraniálním a postkraniálním skeletu.

Způsob přičinění traumat

Jak bylo naznačeno v předešlých kapitolách, repertoár předmětů paleolitických lovců-sběračů využitelných k páčání násilí nebyl příliš široký. Traumata poukazují na nejčastější využití tupých předmětů, kterými mohly být různé dřevěné kyje, palice či pouhý kámen (tab. 11). Zároveň zde musíme počítat s možností, že tupá traumata vyústila v důsledku nehody, zejména jedná-li se o postkraniální skelet.

S podstatně menší pravděpodobností nechtěného přičinění traumatu lze počítat u zásahů šipkami a různými hroty (např. hrot oštěpu), kterými bylo zasaženo celkem 33% jedinců. Značnou část (82%) ze souboru jedinců zasaženého projektily tvoří ostatky z Jebel Sahaba, kde projektily byly hlavní a jedinou zbraní použitou k zabíjení. Nejméně početná byly další druhy traumat tvořící pouhých 5%. Objevují se v podobě různých zářezů na kostech, které mohly být způsobeny taktéž projektily, které se v těchto případech nedochovaly v asociaci se zasaženým kosterním elementem. Přisoudit je však můžeme i například čepelkám nožů, a to například u dvou jedinců z lokality Krapina, kde jeden byl podroben možnému skalpování, druhý nejspíše podstoupil amputaci ruky.

Druh traumat	Muži (počet jedinců/ traumat)	Ženy (počet jedinců/ traumat)	Děti (počet jedinců/ traumat)	Neurčení (počet jedinců/ traumat)	Celkem
Tupá traumata	5/10	-	5/5	21/40	31/54
Projektily	4/5	8/8	4/4	1/1	18/19
Další traumata	2/2	-	-	2/2	4/4

Tab. 11: Druhy způsobených traumat.

Kontext násilí v paleolitu

Častá přítomnost zhojených traumat může jednak poukazovat na konflikty, jejíž hlavním účelem nebylo zabít jedince, avšak osobně se domnívám, že se jedná spíše o doklad nehod v důsledku rizik, který sebou život v paleolitu nesl (např. lov velké zvěře). Jestliže však k násilí docházelo, nejspíše se omezovalo pouze na ojedinělé střety mezi jednotlivci, případně menšími skupinkami.

Existuje řada etnografických analogií dokládající přítomnost válečných praktik u lovců-sběračů například v podobě různých přepadení a nájezdů na osídlení, pro paleolitické populace v Evropě se tuto možnost však nedaří příliš potvrdit. Ačkoliv absence pramenů dokládající válčení automaticky neznamená jeho absenci v tehdejší živé společnosti (zvláště s ohledem na sporadické množství pramenů), současné množství lokalit a ostatků tuto možnost nenaznačuje. Proto spíše než hledání globální sjednocující příčiny traumat se zdá být lepší posoudit každý případ a lokalitu jako individuální situaci s vlastními a jedinečnými podmínkami.

V kontextu ostatních lokalit se jako zcela ojedinělá zdá být situace pocházejících z pozdně paleolitické lokality Jebel Sahaba. Ta poskytuje vyšší počet jedinců, kteří prokazatelně utrpěli smrtelné zásahy na kostech a tvoří většinu nezhojených traumat z celého souboru (71%). V těchto případech jsou tak zcela na místě úvahy o skupinovém konfliktu, potvrzeném množstvím ostatků a fatálním dopadem aplikovaného násilí. V současnosti se však jedná pro toto období o zcela ojedinělý případ a jestliže k válčení docházelo, byla to nejspíše ojedinělá událost odehrávající pouze na lokálním měřítku.

8.1.2 Mezolit

Pronásledující období mezolitu se podařilo nashromáždit 86 jedinců různého věku a obou pohlaví, kteří pocházející z celkem 25 lokalit. Většina ostatků byla získána z hrobů obsahující jednoho, případně několik jedinců. V několika případech pochází skelety z prostředí jeskyní nebo specifických kontextů jako jsou uložena těla v mokřadech na dánské lokalitě Kanaljorden. Tato lokalita zahrnovala 9 jedinců a tvoří tak společně s jeskyní Ofnet (cca. 12 jedinců) a lokalitou Schela Cladovei (6 jedinců) situace, které poskytly vyšší počet osob. Početnější je i lokalita Nataruk zahrnující 10 jedinců, která zároveň představuje jedinou mimoevropskou situaci, která byla brána v potaz. Zbylé situace zahrnují jednoho či několik málo jedinců.

Věková kategorie	Nedospělí jedinci
Infans II (0, 5–6 let)	2
Infans II – III (0,5 – 13 let)	7
Infans III (7–13 let)	1
Infans III – Juvenis (7–19 let)	1
Juvenis (14–19 let)	1
Celkem	12

Tab. 11: Početní zastoupení nedospělých jedinců.

Věková kategorie	Muži	Ženy	Neurčení	Celkem
Juvenis – Adultus I (14–30 let)	1	1	-	2
Adultus I (20–30 let)	8	3	-	11
Adultus I – II (20–40 let)	15	9	3	27
Adultus II (30–40 let)	3	2	-	5
Adultus II – Maturus I (30–50 let)	6	2	-	8
Maturus I (40–50 let)	1	-	-	1
Maturus I – II (40–60 let)	2	2	-	2
Maturus II (50–60 let)	2	-	-	2
Maturus – Senilis (40–60+)	1	-	-	1
Senilis (60+ let)	4	-	-	4
Neurčení	6	-	3	11
Celkem	49	19	6	74

Tab. 12: Počty dospělých jedinců v rámci věkových kategorií.

Pohlavní a věkové složení souboru

Z celkových 86 jedinců tvoří muži skupinu 49 osob, ženy reprezentuje 19 jedinců a děti 12 jedinců. Zbýlých 6 jednotlivců nebylo možné pohlavně klasifikovat. U nedospělých jedinců převažují jedinci do 13 let, kteří jsou výrazně zastoupeni na lokalitě Ofnet (tab. 11). V rámci věkových kategorií dospělých osob dominují jedinci staří mezi 20 až 40 lety, více je přítomno i mladších, stejně tak jako starších dospělých (tab. 12).

Traumata	Muži (počet jedinců/traumat)	Ženy (počet jedinců/traumat)	Děti (počet jedinců/traumat)	Neurčení jedinci	Ofnet (počet jedinců/traumat)	Celkem traumat
Smrtelná	18/26	7/12	2/2	3/3	-/34	73
Zhojená	22/30	9/14	-	1/2	-	50
Nejasné přežití	6/10	-	-	2/2	-	12
Celkem traumat	66	26	2	7	34	139

Tab. 13: Pohlavní zastoupení jedinců s traumaty.

Výraznější rozdíl je i v pohlavním zastoupení, jelikož žen je o poznání méně než mužů. Tento rozdíl je patrný i v ohledu na celkové počty traumat u obou pohlaví (tab. 13). Muži jsou častými nositeli vícečetných zásahů, tedy celkem 37% mužských jedinců nese minimálně jeden zásah. Obvykle se jedná o více zhojených ran, které se na skeletu nahromadily během jedincova života. Vícečetná poranění, která vyústily ve smrt se objevují jen ve 3 případech, u 4 jedinců byla prokázána kombinace zhojených defektů a fatálních traumat. Jestliže se podíváme na početní zastoupení smrtelných a zhojených traumat v mezolitu zjistíme, že o 9% více jedinců

bylo zasaženo smrtelnými traumaty, která tvoří necelou polovinu souboru. Fatálními zásahy byli zasaženi především muži, v porovnání se ženami se však nejedná o žádný dramatický rozdíl. Pro zjištění, jak moc je tento výsledek aplikovatelný obecně pro mezolitické lokality, byly odebrány dvě lokality Ofnet a Nataruk (tab. 14). Ty totiž tvoří jediné mezolitické situace, u nichž je zvažována možnost kolektivního smrtelného násilí v jeden časový moment. Za těchto podmínek začnou převažovat traumata zhojená, a to především u mužů. U žen dojde k podstatnému snížení fatálních zásahů, k výraznému úbytku dojde i u dětí. Nedospělí jedinci tak byly smrtelně zasaženi pouze ve dvou případech, zhojená traumata nenesl ani jeden. Zdá se tak, že ženy i děti byly cílem násilnosti jen ve výjimečných případech.

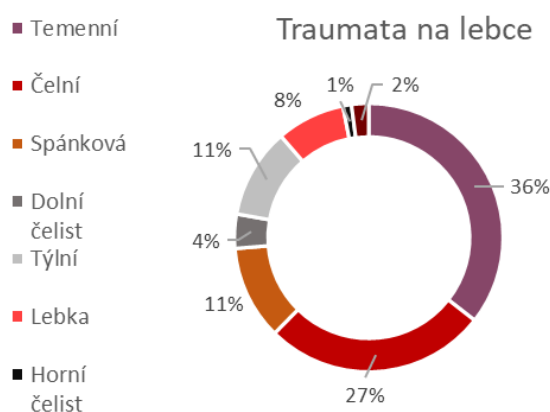
Traumata	Muži (počet jedinců/traumat)	Ženy (počet jedinců/traumat)	Děti (počet jedinců/traumat)	Neurčení jedinci	Celkem traumat
Smrtelná	12/16	3/3	2/2	3/3	24
Zhojená	23/29	9/14	-	1/2	45
Nejasné přežití	6/10	-	-	2/2	12
Celkem	55	17	2	7	81

Tab. 14: Pohlavní zastoupení jedinců s traumaty bez lokality Ofnet a Nataruk.

Umístění traumat

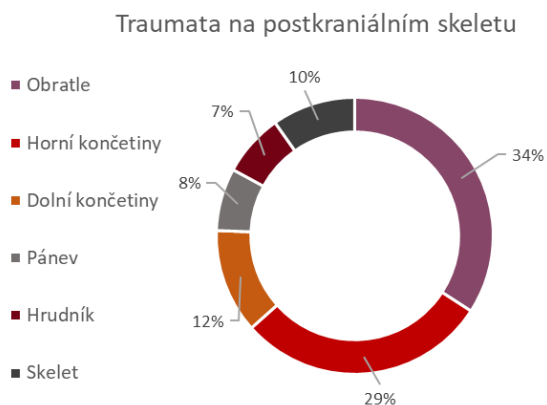
Zranění se koncentrovala na lebečních kostech i na postkraniálním skeletu (obr. 31 a 32).

Lebka nesla celkově 105 zásahů, zbytek skeletu byl zasažen 41krát. Nejčastějším terčem se staly kosti temenní, a to u mužů i žen, které dohromady nesou 34 zásahů. Početně je zastoupena i kost čelní, která byla zasažena celkem 26krát. Zranění týlní kosti bylo identifikováno v 10 případech, částečně byla týlní kost zasažena i u jedné další osoby. V tomto ohledu je důležité zmínit, že uvedených 10

Obr. 31: Umístění traumat na lebce.

osob pochází výhradně z jeskyně Ofnet. Zbylé kosti lebky nejsou nijak výrazně zastoupeny. Z postkraniálního skeletu dominují v počtu zásahů obratle a kosti horních končetin, ostatní části skeletu byly zasaženy jen v několika málo případech.

Obr. 32: Umístění traumát na postkraniálním skeletu.

Způsob přičinění traumát

Traumata jednoznačně ukazují na preferenci používání předmětů tupého charakteru (77%, tab. 15). I při odebrání lokality Ofnet, která poskytla vysoký počet tupých traumát, tato zranění značně převažují. Kromě dřevěných kyjů a palic tak tyto zásahy mohly být způsobeny i kamennými sekerami. Ty byly velice pravděpodobně využity právě k usmrcení jedinců z jeskyně Ofnet. Tupými zraněními byli zasaženi nejvíce muži, a to dvakrát více než ženy. Podstatně méně jedinců zasáhly projektily, které tvoří 13% všech traumát. Oběti zásahů představují opět především muži, ženy s dětmi byly zasaženy dohromady jen ve 3 případech. Na některých místech pravděpodobně hrál luk s šípy při páchání násilí důležitější roli než jinde. Jsou to ukrajinská pohřebiště Voloshkoe a Vasylijevka, kde 4 ze 6 jedinců nesoucí traumata byli zasaženi právě projektilem. Jeden muž dokonce nesl 4 zásahy. Podobný trend je viděn i na lokalitě Schela Cladovei, kde polovina ze 6 jedinců taktéž nesla zásahy projektily. Podstatně méně jsou v souboru zastoupeny další druhy traumát. Mezi ně můžeme zahrnout ženu z

Druh traumát	Muži (počet traumát)	Ženy (počet traumát)	Děti (počet traumát)	Neurčení (počet traumát)	Ofnet (počet traumát)	Celkem
Tupá traumata	44	21	1	4	38	108
Projektily	14	1	1	2	-	18
Další ostrá traumata	8	4	-	1	-	13
Celkem	66	26	2	7	34	139

Tab. 15: Druhy traumát u mužů, žen, dětí a neurčených jedinců (lokalita Ofnet vydělena zvlášť z důvodu nedostatku informací k propojení konkrétních jedinců a konkrétních traumát).

lokality Vedbæk-Bøgebakken, která zemřela v důsledku zabodnutí kostěného hrotu do hrdla, dále je to muž pocházející ze Skateholm I, která na lebce nese zářezy, nejspíše způsobené v

důsledku skalpování. Jsou to i 2 jedinci z lokality Voloshkoe, kteří byli pravděpodobně podrobeni amputaci ruky, v druhém případě celého předloktí. Tyto řezy tak mohly být opět způsobeny například čepelkami nožů, případně projektily, které se nedochovaly ve spojení se zasaženou kostí.

Násilí v mezolitu

V literatuře je období mezolitu někdy v oblasti míry násilí pozorované na kostech označováno jako zlomové. Ačkoliv byl pro období mezolitu získán vyšší počet jedinců, nárůst počtu traumat není oproti období paleolitu nijak statisticky signifikantní ($p=0,6357$). Tento výsledek však může být ovlivněn zahrnutím i mimoevropských situací, které měly vliv na velikost souboru, stejně tak jako větším počtem zachovaného kosterního materiálu v podstatně lepším stavu. Výrazná změna nebyla zaznamenána ani v ohledu četnosti traumat způsobených tupou silou a projektily. Ačkoliv je v mezolitu zastoupeno více osob zraněných projektily, jejich relativní frekvence ve srovnání s početností tupých traumat není nijak vyšší, než v období paleolitu ($p=0,1512$).

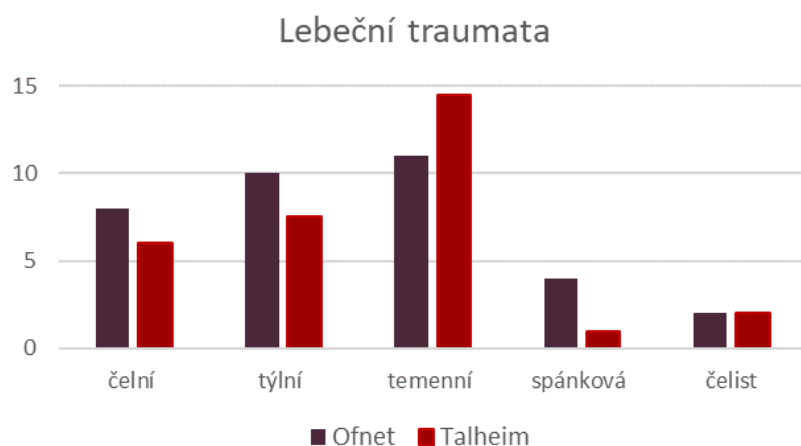
Zatímco počty zhojených traumat se v porovnání obou období téměř rovnají, statisticky významný je rozdíl v počtu smrtelných traumat ($p=0,0000342$), což může být důsledek zahrnutí jediné anomální lokality Ofnet.

Jedním z kontextů, kde se nacházeli jedinci nesoucí traumata, jsou pohřby v rámci pohřebních areálů. I přes to, že z jednotlivých pohřbů lze jen těžko posoudit, zda se jedná o důsledek nehody či mezilidského sporu, případně konfliktu většího měřítka, minimálně na některých pohřebištích se však zdá, že bylo násilí častější než jinde. Jedná se především o lokality Skateholm se 7 zraněnými jedinci a Schela Cladovei s dalšími 6 skelety. Zatímco ve Skateholmu byly zasažené osoby, vyjma jednoho mladého jedince, výhradně mužského pohlaví, na lokalitě Schela Cladovei nesli traumata muži i ženy. Vyšší počet traumat se na této lokalitě jeví i v porovnání s ostatními pohřebišti nacházející se v oblasti rumunských Železných vrat. Pokud by jedinci z těchto lokalit byli zabití v důsledku organizovaného skupinového konfliktu, jednalo se spíše o časově a geograficky omezenou epizodu násilí.

Vyšší počet osob byl nalezen i v dánském Kanaljorden, kde se však těla, na rozdíl od výše zmíněných situací, nacházela uložena na specifické podvodní kamenné struktuře. Jak svědčí i přítomnost zvířecích kostí a lidských hlav napíchaných na dřevěných kůlech, nejspíše se

jednalo o speciální, rituální uložení. Zároveň zde byli přítomni pouze dospělí jedinci obou pohlaví, s převažujícími zásahy na lebečních kostech. Zatímco týlní kost zde nebyla zasažena ani jednou, traumata na ženských lebkách se koncentrují v posteriorní části lebky, mužské naopak spíše v horní a přední oblasti. Tento vzorec zpravidla odpovídá odlišnému chování jedinců při souboji. Muži jsou obvykle aktivními účastníky střetu, ženy se naopak snaží uprchnout a jsou tak k útočníkům otočeni zadní částí těla, kde se následně nachází i traumata.

Rituální uložení a stejnou distribuci ran sdílí i lokalita Ofnet. Zde se zdají být traumata v anteriorní části lebky vázána na jedince mužského pohlaví, naopak zranění u žen se koncentrují především v posteriorní části. Nápadná je zde početná koncentrace zásahů na týlních kostech, jelikož žádná z dalších lokalit lovců-sběračů neobsahuje takto výrazný počet traumat na této kosti. Za celé období paleolitu se jedná pouze o 3 jedince, v mezolitu se jedná o jediného muže s lézí umístěnou na pomezí temenní a týlní kosti. Ačkoliv někteří badatelé vidí smrt jedinců v jeskyni Ofnet v důsledku meziskupinové konfrontace jako nepříliš pravděpodobnou, tento fakt svědčí o opaku. Jisté podobnosti v distribuci ran lze spatřovat u jedinců z jeskyni Ofnet a masového hrobu v Talheimu (obr. 33).

Obr. 33: Porovnání počtu traumat na jednotlivých lebečních kostech u lokalit Ofnet a Talheim.

Ofnet a Nataruk (případně lokalita Kanaljorden) se tak zdají být jediné, které velice pravděpodobně dokládají existenci skupinových konfliktů, i když bylo s ostatky na obou lokalitách zacházeno zcela jiným způsobem. Jedinci na lokalitě Nataruk byli po násilné smrti ponecháni na zemském povrchu na okraji laguny v různorodých polohách bez stop jakéhokoliv pohřbu. To je velice odlišný způsob zacházení s těly v porovnání se situací v jeskyni Ofnet, kde byly lebky zabitých jedinců odděleny od zbytku těl a pečlivě uloženy ceremoniálním

způsobem. Zároveň lze v Nataruku pozorovat větší variabilitu v distribuci traumat a způsobu jejich přičinění, nejspíše v důsledku přítomnosti celých skeletů, o což je situace v Ofnet ochuzena.

Tyto dvě lokality zároveň poskytují 70% zraněných žen, které tak byly účastníky násilných konfrontací s fatálním dopadem jen zřídka. Většina zranění, která ženy utrpěly byla zhojená a mohly být způsobeny nehodami, případně domácím násilím. Tomu odpovídá i charakter traumat (značně převažují tupá zranění), stejně tak jako i jejich umístění. Kromě lebky se totiž traumata u žen početněji vyskytovaly na předloktí, které oběti často používají při sebeobraně.

8.2 Neolit

Pro období neolitu se podařilo shromáždit celkem 225 jedinců nesoucí traumata na kostech, kteří byli nalezeni na 42 lokalitách různého charakteru. Nejvyšší počet jedinců (přibližně 70%) poskytly situace, kde prokazatelně došlo ke skupinovému úmrtí a mezi něž patří několik masových hrobů a dvě příkopová ohrazení. Kromě těchto lokalit jsou v souboru zastoupeni i jedinci pocházející z jeskyní, sídlišť či plochých kostrových pohřebišť. V porovnání s předchozím obdobím je tak přítomno podstatně více případů, s nimiž jsou spojeny doklady o skupinových konfrontacích.

Pohlavní a věkové zastoupení souboru

Z celkových 225 osob jsou muži reprezentováni 88 jedinci a tvoří tak opět nejpočetnější soubor. Ženy jsou zastoupeny 49krát, děti 40krát. Početný je i soubor jedinců, u nichž se pohlavní příslušnost nepodařila stanovit a kterých je přítomno celkem 48. Mezi nedospělými jedinci dominují osoby staré do 6 let (tab. 16), které jsou početněji zastoupeny na lokalitě Schöneck-Kilianstädten, více je přítomno i jedinců starých mezi 7 a 13 lety. V rámci dospělých osob značně převažuje věková kategorie Adultus I a II, tedy dospělí jedinci v rozpětí 20 až 40 let, a to jak u mužů, tak u žen (tab. 17). Četněji jsou zastoupeni i starší dospělí muži.

Věková kategorie	Počet jedinců
Infans I (0 – 0,5 let)	1
Infans II (0,5 – 6 let)	15
Infans II – III (0, 5–13 let)	4
Infans III (7–13 let)	13
Juvenis (14–19 let)	7
Celkem	40

Tab. 16: Věkové kategorie nedospělých jedinců v neolitu.

Věková kategorie	Muži	Ženy	Neurčení	Celkem
Juvenis – Adultus I (14–30 let)	-	1	1	2
Adultus I (20–30 let)	17	7	1	25
Adultus I – II (20–40 let)	18	13	7	38
Adultus I – Maturus II (20–60 let)	-	-	8	8
Adultus II (30–40 let)	17	13	-	30
Adultus II – Maturus I (30–50 let)	8	2	-	10
Maturus I (40–50 let)	11	3	-	14
Maturus I – II (40–60 let)	1	2	-	3
Maturus II (50–60 let)	4	3	-	7
Maturus II – Senilis (50–60+)	3	4	-	7
Senilis	2	-	-	2
Neurčeno	7	1	31	39
Celkem	88	49	48	185

Tab. 17: Věkové kategorie dospělých jedinců v neolitu.

Smrtelná i zhojená traumata se objevují u mužů, žen i dětí (tab. 18). Zatímco v předchozích obdobích převažovala přežitá traumata, v této době je pozorovaný podstatný nárůst smrtelných traumat, která se stávají dominantními. Zranění, která se stala fatálními, převažují u nedospělých i dospělých jedinců. Zejména u nedospělých jedinců a žen je rozdíl mezi přežitými a zhojenými traumaty velice výrazný. Tato náhlá převaha a nárůst smrtelných traumat je podstatně ovlivněna přítomností lokalit, na nichž došlo k úmrtí celých skupin. Pomineme-li však tyto situace a zaměříme se na nálezy jednotlivců mimo tyto kontexty, zjistíme, že zhojená traumata převládají nad fatálními stejně tak jako v předchozích obdobích.

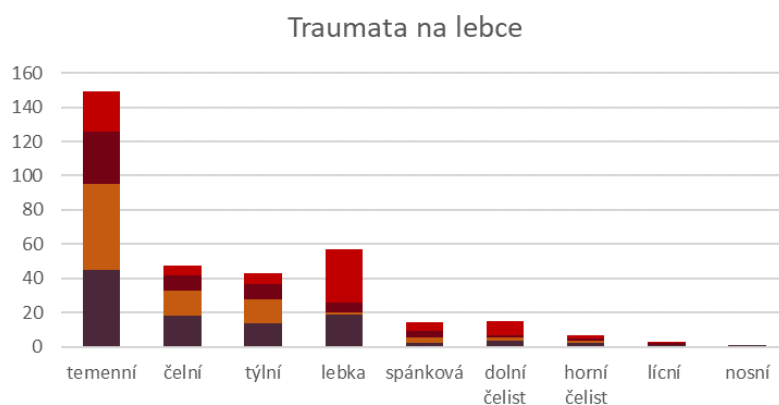
Trauma	Muži (počet jedinců/traumat)	Ženy (počet jedinců/traumat)	Děti (počet jedinců/traumat)	Neurčení (počet jedinců/traumat)	Celkem
Smrtelné	48/80	42/82	38/54	43/49	171/265
Zhojené	31/35	7/10	2/2	-	40/47
Nejasné přežití	9/15	-	-	5/6	14/21
Celkem	88/129	49/92	40/56	48/55	225/333*

Tab. 18: Početní zastoupení jedinců a traumat u mužů, žen i dětí. *jedná se o minimální počet jedinců a traumat.

Umístění traumat

Smrteľnými i zhojenými traumaty byly zasaženy lebeční kosti i postkraniaľní skelet (obr. 34 a 35). Lebka byla zasažena podstatně více a zásahy na lebečních kostech tak tvoří 78% všech traumat. Nejpočetněji zasaženou částí lebky u mužů, žen i dětí jsou kosti temenní, které nesou téměř polovinu (45 %) všech

zranění na lebce. Zejména u žen se v porovnání s ostatními kosterními elementy zdá být temenní kost výrazněji zastoupená. Další čteněji zasaženou částí lebky je kost čelní, stejně tak jako kost týlní, které byly u mužů, žen i dětí zasaženy téměř stejnou měrou.

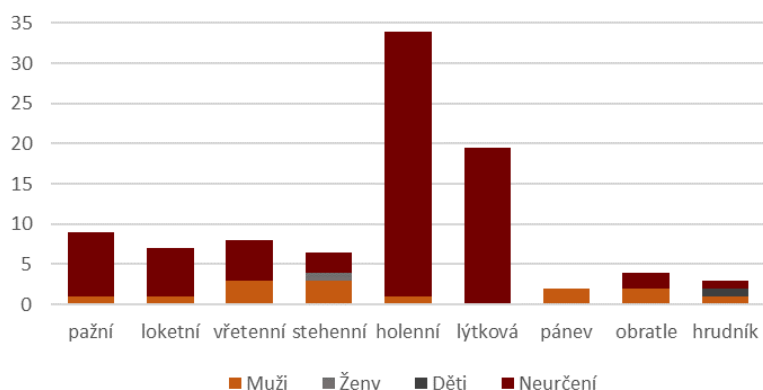

Obr. 34: Množství zásahů na jednotlivých lebečních kostech u mužů, žen, dětí a pohlavně neurčených jedinců.

Výrazná je však vazba zásahů týlních kostí na lokality, kde je předpokládáno úmrtí vyššího počtu jedinců v jeden časový moment. Celkově se traumata na týlních kostech objevují 43krát, z čehož pouze 4 zásahy se pochází z nálezů jednotlivců na pohřebištích či sídlištích.

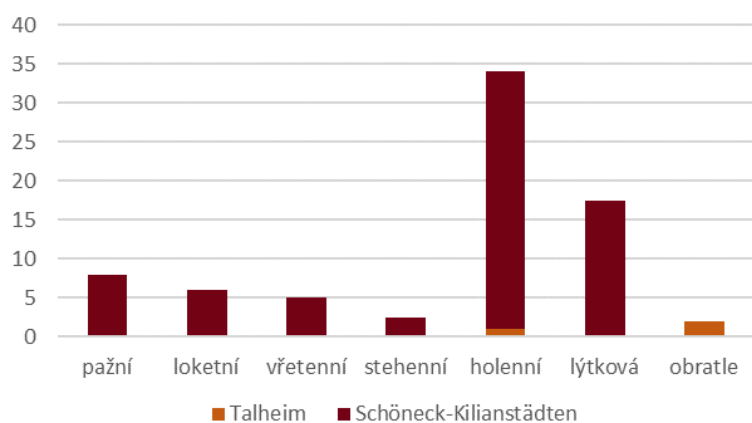
V počtu zásahů na postkraniaľním skeletu jednoznačně vyniká kost holenní, a to společně s kostí lýtkovou (obr. 35). Tento výsledek je výrazně ovlivněn lokalitou Schöneck-Kilianstädten, kde bylo nalezeno 94% těchto zasažených kostí. Zároveň z této lokality pochází i většina zásahů na kostech horních končetin. Pomineme-li tak ojedinělou situaci na zmíněné lokalitě, zdá se, že k zásahům mimo lebku docházelo jen málo. Nepatrné zastoupení traumat na postkraniaľním skeletu platí nejen obecně, ale i pro lokality, na nichž došlo k hromadným úmrtím (obr. 36). Kromě masového hrobu v Schöneck-Kilianstädten byla traumata zpozorována pouze na lokalitě Talheim, kde dva jedinci zasáhl projektil do obratle a další utrpěl frakturu holenní kosti.

Trauma na postkraniálním skeletu

Obr. 35: Množství traumat na jednotlivých kostech postkraniálního skeletu u mužů, žen, dětí a nepohlavně určených jedinců.

Traumata na postkraniálním skeletu

Obr. 36: Množství traumat na jednotlivých kostech postkraniálního skeletu u masových hrobů: Talheim, Schöneck-Kilianstädten, Halberstadt, Els Trocs, Lumea Nouă 2005 a 2015.

Způsob přičinění traumat

S ohledem na charakter traumat si lze všimnout naprosté převahy zásahů tupého charakteru, které tvoří 95% všech zranění. Jako pravděpodobné předměty, které tyto léze způsobily, se nabízí ploché kamenné sekery a kopytovité klíny, jejichž použití při konfliktech je dobře známé z lokalit jako je Talheim či Asparn-Schletz. Zároveň nelze vyloučit použití dalších předmětů z organických materiálů jako jsou různé dřevěné palice a kyje. Každopádně je patrné, že preferovaným způsobem usmrcení je prostřednictvím zbraní používané na boj zblízka. Projektily k těmto účelům byly využívány podstatně méně a jejich použití při skupinových konfrontacích se omezuje pouze na lokalitu Talheim a Els Trocs, odkud pochází přibližně polovina jedinců zasažených šípkami zastoupených v tomto souboru. Ostatní zásahy projektily náleží jednotlivcům na pohřebištích a sídlištích. Další traumata jsou zastoupena jen velice nepatrně. Omezují se pouze na nedospělého jedince z lokality Füzesabony-Gubakút, jehož

temenní kost nesla řezy způsobené perimortem, na muže z Vedrovic, jehož předloktí nese možné stopy po amputaci ruky a na jedince z lokality Oslonki, který nesl řezy na temenní kosti.

Druh traumat	Muži (počet jedinců/traumat)	Ženy (počet jedinců/traumat)	Děti (počet jedinců/traumat)	Neurčení jedinci	Celkem
Tupé trauma	83/123	49/91	38/55	42/49	212/318
Projektily	5/5	1/1	1/1	6/6	13/13
Další traumata	2/2	-	1/1	-	3/3

Tab. 19: Početní zastoupení traumat způsobených tupou silou a projektily.

Násilí v neolitu

Období neolitu disponuje podstatně vyšším počtem jedinců s traumaty v porovnání se staršími periodami a je často spojováno s otázkou počátků kolektivního násilí v prvních zemědělských komunitách v Evropě. K této představě výrazně přispěly nálezy několika situací s masovým úmrtím jedinců s patrnými fatálními traumaty, které tak vytvořily výrazný předěl mezi předešlým mezolitem a neolitem. Kromě těchto několika lokalit se však násilí nezdá být nijak výrazněji rozšířeno v porovnání se starším obdobím. Nálezy jednotlivců tvoří menšinu souboru a míra smrtelných a zhojených traumat u těchto jedinců v porovnání s předchozím mezolitem je velice podobná. Taktéž se zde ženy a děti nesoucí trauma objevují jen zřídka.

Jasným a výrazným rozdílem oproti předešlým etapám je tak nárůst lokalit, kde se nalezení jedinci staly oběťmi meziskupinového násilí. Konkrétně se jedná o lokality Talheim, Schöneck-Kilianstädten, Asparn-Schletz, Els Trocs či Halberstadt. Tato možnost je zvažována i u dalších situací nalezených v Lumea Nouă či Ružindol – Borová, případně v Esztergályhorváti. Ačkoliv tyto situace nesou jisté spojitosti, každá z nich nese specifické aspekty, které v porovnání s ostatními činí každou lokalitu jedinečnou. Charakteristické je zastoupení jedinců různorodých věkových kategorií a obou pohlaví, kromě masového hrobu v Halberstatu, jsou téměř všichni přítomní mužského pohlaví. Taktéž se zdá, že při konfrontacích byla pozornost soustředěna výhradně na lebku. Je to velice pravděpodobně z toho důvodu, že při snaze o zabití protivníka je úder do hlavy nejspolehlivější způsob, jak tohoto cíle dosáhnout. Četné zásahy na dolních končetinách v masovém hrobě v Schöneck-Kilianstädten tak nejspíše nebyly

způsobeny přímo při konfliktu. Fraktury končetin tak mohly následovat například až po ochromení jedinců údery do hlavy a představovat prostředek specifických rituálních praktik.

Rituální jednání je spojeno s některými dalšími masovými hroby, které tak znejistilo interpretaci situace jako důsledek násilné konfrontace. Jedná se o lokalitu Esztergályhorváti, kde pouze dva muži z celkových 38 v hrobě nesou traumata. Zároveň jsou patrné i stopy ohně v horní vrstvě hrobu. Interpretaci lokality zde však výrazně znemožňuje špatné dochování kosterního materiálu. Stopy po požáru byly nalezeny i na lokalitě Lumea Nouă, která disponuje 4 masovými hroby, mezi nimiž vyniká celkovým počtem jedinců i množstvím traumat hrob objevený v roce 2005. Celkem 67% zde objevených jedinců má smrtelná traumata na lebkách a proto se zde, i navzdory přítomnosti milodarů a požáru, zdá být pravděpodobná možnost masakru.

Jak bylo naznačeno výše, již u mezolitických lokalit byl zpozorován výskyt traumat na týlních kostech téměř výhradně na lokalitách, kde došlo ke skupinovému úmrtí a v neolitu je tato koncentrace ještě nápadnější. Kromě 4 zásahů tak veškerá traumata na týlních kostech pochází ze zmíněných masových hrobů. Tento trend se nejspíše objevuje při překvapivém útoku, kdy se při nastalé chaotické situaci oběti ocitají zády k útočníkům. Mohlo k tomu docházet i v případě, kdy se jedinec nacházel v leže již omráčený některou z dalších ran. Tuto možnost podporuje i fakt, že více než v polovině případů jsou zásahy týlní kosti doprovázeny údery do dalších lebečních kostí.

Vyjma zmíněných masových hrobů se zdá být násilí časté i na některých dalších lokalitách. Jedná se například o řeckou jeskyni Alepotrypa, kde devět jedinců nese patrná zhojená traumata. Zmínit lze dále i lokalitu Oslonki, kde 8 jedinců nese přežitá zranění na lebce a kostech předloktí, další tři jedinci byli zasaženi smrtelně. Kromě jedné ženy a dítěte se jedná výhradně o muže, kteří tak mohli být opakovaně vystaveni násilným konfrontacím. V tomto případě tuto možnost podporují i doklady požáru nedaleké osady.

S ohledem na charakter traumat je patrné, že preferovaným způsobem konfrontace v neolitu byl boj zblízka. Luk s šípy byly zřejmě využívány jen výjimečně, například při snaze zranit unikajícího jedince. Standartně pohřbení jedinci nesoucí traumata se nezdají být zastoupeni častěji, než tomu bylo dříve. Naopak masové hroby značí přítomnost meziskupinových konfliktů, které v neolitu bezesporu probíhaly a často vyústily ve smrt značného počtu jedinců.

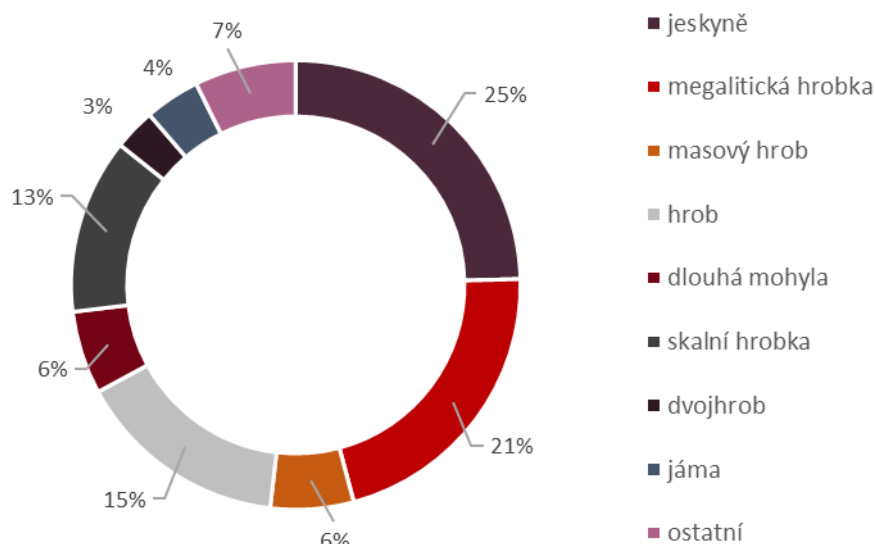
Zároveň je možné předpokládat, že tyto spory představují spíše vyústění dlouhodoběji probíhajících neshod mezi komunitami, jak dokládají etnografická data.

Kromě přímé meziskupinové konfrontace byla pro lokalitu Halberstadt navržena i možnost popravky zde přítomných jedinců, což se zdá jako možnost se značnou pravděpodobností s ohledem na koncentraci ran výhradně v posteriorní části lebky (kromě jednoho úderu do čelní kosti) u všech přítomných. Navíc zásah týlní kosti bývá častější u žen a dětí než u mužských jedinců.

8.3 Eneolit

Pro období eneolitu se podařilo nashromáždit celkových 316 jedinců obou pohlaví a různých věkových kategorií, kteří pocházejí ze 147 lokalit. Ostatky zraněných jedinců byly uloženy v různorodých kontextech, které odráží i variabilní pohřební zvyklosti napříč evropským územím v daném období (obr. 37). Nejvíce jedinců pochází z prostředí jeskyní, které mohly sloužit jako pohřební místo pro kolektivní ukládání ostatků. Jedinci často pochází i z megalitických či skalních hrobek, méně z masových hrobů, dlouhých mohyl či plochých hrobů. Podstatně menší množství pozůstatků pochází z jam či prostor sídlišť. Ostatní kontexty, jako například ohrazení, jsou zastoupeny jen několika případy.

Obr. 37: Zastoupení jedinců nesoucí traumata v různých kontextech.

Věkové a pohlavní složení souboru

Z celkových 316 jedinců tvoří muži skupinu o 143 osobách a jsou tak opět nejpočetněji zastoupenou složkou souboru a představují tak téměř polovinu (45%) všech jedinců. Ženy jsou reprezentovány celkem 45krát, nedospělých jedinců je přítomno 39. Početná je skupina pohlavně nespecifikovaných osob, které reprezentuje 89 případů (tab. 20). Mezi nedospělými jedinci početně převažuje kategorie Juvenis, která představuje 64% nedospělých osob. Ačkoliv je zde tato věková kategorie zahrnuta mezi nedospělé jedince, osoby tohoto stáří byly ve společnosti nejspíše vnímány již jako dospělé. Je tak možné, že vyšší počet jedinců tohoto stáří indikuje jejich zahrnutí mezi bojeschopné jedince společnosti, kteří se aktivně účastní násilných konfrontací. Další početnější skupinou jsou i děti do 6 let, ostatní věkové kategorie jsou však zastoupeny minimálně.

Zatímco v neolitu tvořily děti 18% souboru, v eneolitu se i

Věková kategorie	Počet jedinců
Infans I (0 – 0,5 let)	2
Infans I – II (0–6 let)	1
Infans II (0,5 – 6 let)	8
Infans III (7–13 let)	2
Infans III – Juvenis (7–19 let)	1
Juvenis (14–19 let)	24
Neurčeno	1
Celkem	39

Tab. 20: Věkové kategorie nedospělých jedinců v eneolitu.

Tab. 21: Věkové kategorie dospělých jedinců v eneolitu.

Věková kategorie	Muži	Ženy	Neurčení	Celkem
Juvenis – Adultus I (13–19 let)	1	3	-	4
Adultus I (20–30 let)	31	11	5	47
Adultus I – II (20–40 let)	46	18	36	100
Adultus II (30–40 let)	8	2	-	10
Adultus II – Maturus I (30–50 let)	8	-	-	8
Maturus I (40–50 let)	4	2	-	6
Maturus I – II (40–60 let)	14	2	-	16
Maturus II (50–60 let)	2	1	-	3
Maturus – Senilis (40–60+)	6	3	1	10
Senilis (60+)	5	-	-	5
Adultus I – Maturus II (20–60 let)	9	3	2	14
Neurčení	9	-	45	54
Celkem	143	45	89	277

navzdory vyššímu množství jedinců celkově snížil počet zraněných dětí o 6%.

V rámci věkových kategorií dospělých jedinců je jasná převaha skupiny osob starých mezi 20 a 40 lety, a to u mužů, žen i pohlavně neurčených jedinců. Četněji jsou zastoupeni i mladí dospělí do 30 let.

S ohledem na pohlavní složení souboru je patrná výrazná převaha mužů. V porovnání s předchozím neolitem se podíl mužů v souboru zvýšil o 6% (i když se nejedná o statisticky významný nárůst; $p=0,365$), zatímco podíl žen a dětí se v eneolitu snížil. Je to nejspíše důsledek menšího počtu situací, které lze v eneolitu označit jako masakr, při němž docházelo k zabíjení jedinců obou pohlaví a všech věkových skupin bez výjimky. Vyšší počet mužů v porovnání s ženami a dětmi tak naznačuje, že hlavními aktéry konfliktů se nyní stávají právě muži.

Mužská část souboru zároveň nese, stejně jako v předchozích obdobích, nejvyšší počet smrtelných i zhojených traumat (tab. 22). Kromě pohlavně neklasifikovaných jedinců jsou muži jediní, u nichž převažují přežitá zranění nad smrtelnými. V porovnání s mužskými jedinci v neolitu, kde byl trend zcela opačný, tak dochází k signifikantnímu nárůstu přežitých traumat ($p=0,0006$). Rozdíl mezi smrtelně zasaženými ženami a těmi, které zranění přežily, je nepatrný. Zároveň, pokud se opět ohlédneme na soubor žen v neolitu, dochází ke snížení smrtelných zásahů, na druhou stranu je navýšen počet přežitých traumat. Děti jsou smrtelně zasaženy přibližně stejnou měrou jako ženy a je tak u nich pozorovaná převaha smrtelných zásahů, která přetrvává z období neolitu. Zhojené zásahy jsou pozorovány jen na několika nedospělých osobách. Obecně se tak násilí v eneolitu stává méně smrtelným, ne však méně častým.

Trauma	Muži (počet jedinců/traumat)	Ženy (počet jedinců/traumat)	Děti (počet jedinců/traumat)	Neurčení (počet jedinců/traumat)	Celkem
Smrtelné	48/82	22/38	23/37	24/27	117/184
Zhojené	68/85	20/25	5/5	45/51	138/166
Smrtelné i zhojené	5/14	-	-	-	5/14
Nejasné přežití	22/25	3/3	11/11	20/20	56/59
Celkem	143/206	45/66	39/53	89/98	316/423

Tab. 22: Početní zastoupení jedinců a traumat u mužů, žen, dětí a pohlavně neurčených jedinců.

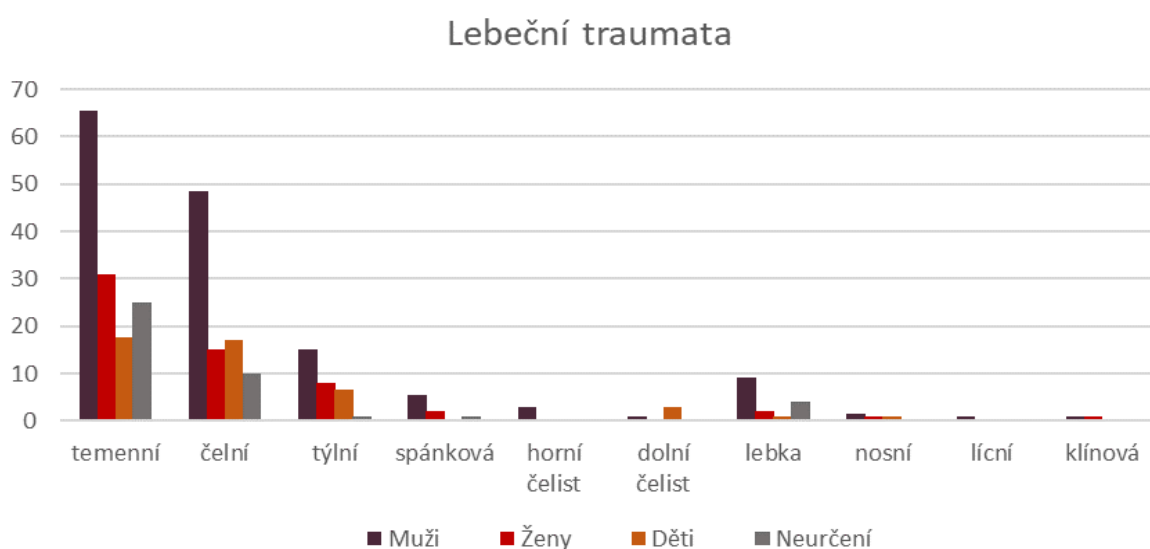
Z geografického hlediska se zdá být poměr smrtelných a zhojených relativně vyvážený (tab. 23). Pouze v oblasti Pyrenejského poloostrova převažují jedinci se zhojenými zraněními nad těmi, kteří utrpěli smrtelné zranění. V prostředí střední Evropy jsou jedinci se smrtelnými a přežitými traumaty víceméně vyrovnaní. Oproti středoevropskému neolitu je tak zaznamenáno o 29% méně jedinců s traumaty, zároveň došlo i k význačnému snížení počtu smrtelných traumat ($p=0,001$).

Trauma	Velká Británie	Střední Evropa	Francie	Pyrenejský poloostrov
Smrtelná	14/17	50/86	23/39	19/21
Zhojená	21/21	47/61	17/18	52/63
Nejasné přežití	2/2	6/6	23/23	25/28
Celkem	37/40	103/153	63/80	96/112

Tab. 23: Poměr smrtelných a přežitých traumat s ohledem na různé části Evropy.

Umístění traumat

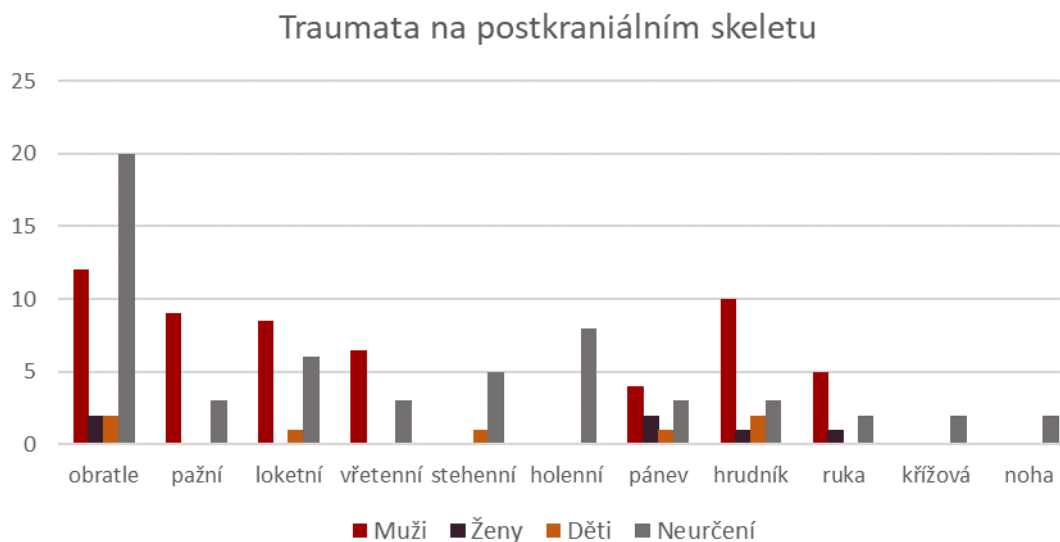
Traumata se koncentrovala opět především na lebečních kostech, zasažen byl však i postkranální skelet (obr. 38 a 39). Temenní kost se stala opět nejčastějším cílem úderů, a to u mužů, žen, dětí i pohlavně neurčených jedinců. Tvoří tak téměř polovinu všech zásahů na lebečních kostech (139krát; 47%). Četněji byla zasažena i kost čelní (90,5krát; 30%). O něco

Obr. 38: Počet zásahů na jednotlivých kostech lebky u mužů, žen, dětí a jedinců neurčeného pohlaví.

méně zásahů nese kost týlní, na níž se objevily zásahy asi ve 30 případech a představuje tak 10% všech zranění na lebce. Zároveň není pozorována nápadná vazba lézí na týlní kosti na jedince ženského pohlaví. Ostatní kosti jsou zastoupeny jen nepatrně.

Postkraniální skelet byl, stejně jako ve všech předchozích obdobích, zasažen méně než lebka

Obr. 39: Počet zásahů na postkraniálním skeletu u mužů, žen, dětí a neurčených jedinců.

(obr. 39). Nejvíce traumat se koncentrovalo na obratlích, které byly kromě dvou výjimek zasaženy výhradně projektily. Více traumat se soustředilo i v oblasti hrudníku, který byl opět zasažen především šipkami. Dále byly početněji zasaženy kosti paže, zbytek skeletu nesl jen nepatrné množství zranění. Zároveň 90% všech zásahů nesou muži a jedinci neurčeného pohlaví, postkraniální skelet žen a dětí tak byl zasažen jen v několika málo případech.

Způsob přičinění traumat

Traumata způsobené tupým předmětem jsou zastoupena nejspočetněji, čímž se eneolit nijak neliší od předešlých period. Spektrum zbraní, které tato zranění mohla způsobit se v eneolitu poměrně rozšiřuje, a kromě předmětů používaných již v předchozím období tak k těmto zásahům mohly být vyžívány například i sekeromlaty.

Kromě početně zastoupených tupých traumat však došlo i k intenzivnějšímu používání projektilů. Zatímco v neolitu způsobily projektily jen 4% traumat, v eneolitu toto číslo stoupl o 20%. Projektily jsou bohužel zasaženi především jedinci, které nebylo možné pohlavně určit, avšak podstatný nárůst je vidět i u mužů ($p=0.00017$). Preference projektilů při konfrontacích se nezdá být vázána jen na některé lokality, ale spíše na celé oblasti (tab. 25). Jedinců

zasažených projektily a pocházejících z Velké Británie či střední Evropy je v souboru zastoupeno jen několik, naopak na Pyrenejském poloostrově a ve Francii byly projektily při konfrontaci využívány častěji. Zejména ve Francii se zdá být při konfrontacích preferován luk s šípy, jelikož zásahů projektily je zde více než dvakrát tolik co tupých traumat.

Druh traumat	Muži (počet jedinců/traumat)	Ženy (počet jedinců/traumat)	Děti (počet jedinců/traumat)	Neurčení (počet jedinců/traumat)	Celkem
Tupé trauma	106/162	41/57	32/45	36/43	215/307
Projektil	37/39	2/2	7/7	53/53	99/101
Další ostrá traumata	5/5	5/7	1/1	2/2	13/15

Tab. 24: Počet traumat způsobených tupou silou a projektily u mužů, žen, dětí a pohlavně neurčených jedinců.

Druh traumatu	Velká Británie	Střední Evropa	Francie	Pyrenejský poloostrov
Tupé trauma	35	139	21	81
Projektil	5	8	54	30
Další ostrá traumata	-	6	5	1
Celkem	40	153	80	112

Tab. 25: Počet různých druhů traumat v odlišných oblastech Evropy.

Násilí v eneolitu

Jedinci zastoupeni v souboru odhalili několik specifíků a rozdílů oproti předchozímu období neolitu. Je patrné, že konflikty, kromě několika výjimek, nenabývaly tak masového charakteru jako tomu bylo dříve. To vyplývá již z poměru počtu jedinců a počtu lokalit, kde byli nalezeni. Zatímco v neolitu poskytl nižší počet lokalit vyšší množství ostatků, v eneolitu se tento poměr podstatně snižuje a převládají lokality, z nichž pochází jen několik málo jedinců. To však nemusí nutně znamenat, že bylo konfliktů méně, spíše naopak. Závažné konflikty v neolitu jsou totiž omezeny na několik dramatických epizod násilí, které vyústily v masakr, a kromě lokalit Lumea Noua a Els Trocs se tyto události omezují na střední Evropu. V eneolitu se tak zdají být násilné konfrontace více rovnoměrně rozšířeny a jedinci s traumaty se početněji objevují i v dalších

částech Evropy. Ačkoliv se ve střední Evropě nadále objevují masové hroby a doklady konfliktů (např. Koszyce, Eulau), v dalších částech Evropy mohou být tyto události méně patrné například z důvodu zacházení se zemřelými. U kolektivních hrodek, které jsou během eneolitu rozšířeny, může jednoduše dojít k zamaskování násilné události prostřednictvím manipulace s ostatky při ukládání dalších těl a celkové manipulace se skelety. Na druhou stranu tyto hrobky představují ideální místo pro uložení většího počtu jedinců, kteří se stali oběťmi konfliktu a několik archeologických situací, kde se objevuje vrstva jedinců s vyšším počtem traumat, na tuto možnost poukazuje.

Míra smrtelných traumat patrná na kostech jedinců zůstává na podobné úrovni jako v předchozím neolitu, avšak dochází k navýšení se počtu zhojených zranění, a to nejen v souboru celkově, ale především u mužů. Minimálně muži, a případně i ženy, se tak zdají být násilí vystavováni častěji s ohledem na míru smrtelných a zhojených traumat. Děti byly nadále součástí konfliktů spíše fatálního dopadu, stejně tak jako v neolitu, o čemž svědčí značná převaha smrtelných traumat. To může být ovlivněno vyšším zastoupením dětí již staršího věku, které se mohly, jak bylo naznačeno, již aktivně účastnit boje. Konfrontace s primárním cílem zabít jedince tak byly nadále realizovány, zároveň se však zdá, že ne všechny konflikty se pro jedince musely nutně stát smrtelnými, zejména v případě mužů.

Distribuce traumat se nijak výrazně neliší od předchozích období, jelikož byla zasažena především temenní, čelní a týlní kost. O něco vyšší je pozorována míra zasažení postkranálního skeletu, což je patrně ovlivněno častějším používáním projektilů, které ve většině případů zasáhnou kosti postkranálního skeletu. Preferovaným způsobem konfrontace se zdá být nadále přímý střet tváří v tvář projevující se tupými frakturami na kostech, v některých oblastech však luk s šípy nabyly na významu a jejich využívání při konfliktech je pozorováno častěji než jinde, čemuž jistě odpovídal i jiný způsob boje. Zejména ve Francii se zdá být při konfrontacích preferován luk s šípy, jelikož zásahů projektily je zde více než dvakrát tolik co tupých traumat.

9 Diskuse a shrnutí

Období paleolitu a mezolitu nedisponuje příliš velkým počtem dokladů, které by umožňovaly vzhled do případných válečných praktik lovečsko-sběračských populací. Ačkoliv konflikty byly bezesporu přítomné, jak dokládají nálezy skeletů, do jaké míry se však jednalo o organizované meziskupinové střety zůstává s ohledem na množství pramenů stále otázkou. Minimálně v období paleolitu se zdá, že spory probíhaly spíše mezi jednotlivými příslušníky stejné skupiny. Zcela výjimečná je v tomto ohledu situace na lokalitě Jebel Sahaba, kde lze uvažovat o jedné či několika epizodách násilí velice pravděpodobně realizovaných ze strany odlišné skupiny. Je tak možné, že právě tato lokalita představuje nejstarší doklad válčení.

Další epizodou, kterou lze přisoudit meziskupinovému násilí, je o něco mladší lokalita Nataruk, kde násilnou konfrontaci dokládají smrtelná traumata a absence jakékoliv péče o zemřelé. Doklad válečné epizody poskytuje i zcela odlišná mezolitická lokalita Ofnet. Zde je situace méně zřetelná než u předešlých případů, a to z důvodu nepřítomnosti postkranialního skeletu, ale především kvůli rituálnímu uložení lebek zemřelých. Smrtelné zásahy na lebečních kostech zde potvrzují násilnou smrt a jak ukazuje distribuce těchto traumat na lebce, je pravděpodobné, že tito jedinci zemřeli v důsledku masakru. Vysoký počet zde zastoupených dětí taktéž naznačuje možnost skupinového konfliktu, jelikož děti se oběťmi násilných činů jinak stávali jen výjimečně, zvláště v takovém množství. Zda tyto lebky od zbytku těla oddělily útočníci, přeživší či jiná skupina není jasné, každopádně ve všech případech měly osoby potřebu lebky uložit tímto specifickým způsobem. Lebám tak byl každopádně přisouzen speciální význam a takovéto rituální uložení bylo nejspíše formou jejich uctění. Zároveň je nutné zmínit, že ačkoliv jsou násilné konfrontace často spojovány spíše s neuctivým zacházením s těly zemřelých, takovéto rituální uložení nutně nevylučuje, že mu předcházelo bezpodmínečné a brutální zabití skupiny.

Zároveň lokalita Ofnet není jediným případem, kde byla podobná situace nalezena. Rituální uložení lebek s traumaty je patrné i na lokalitách Mannlefelden či Hohlenstein Stadel, kde lebky nesou smrtelné zásahy. Je tak možné, že tento specifický způsob uložení měl jisté spojitosti s násilnou smrtí jedinců.

Doklady válčení v evropských lovečsko-sběračských skupinách paleolitu a mezolitu tak lze označit přinejmenším za ojedinělé. Hlavním pramenem poskytující vzhled do válčení v tomto

období jsou kosterní materiály, kterých však není příliš. Ikonografie je omezena na několik schematických vyobrazení jedinců a zbraně používané při konfrontaci byly primárně určeny k jiným činnostem. I když tak ke konfliktům mezi odlišnými skupinami bezesporu docházelo, minimálně na základě archeologického materiálu se jednalo o sporadicky se vyskytující události. Je tak možné, že právě tyto situace lze označit jako první a nejstarší doklady válčení, zároveň je však nutné zmínit, že snaha o identifikaci původu válčení v těchto raných kontextech se automaticky nerovná předpokladu, že se válka od určitého bodu stává v různých prostředích všudypřítomnou. Je třeba tyto doklady brát jako možnost, že k válčení mohlo dojít v různých časoprostorových podmínkách, a to jakkoliv často či zřídka.

V neolitu je patrný nárůst pramenů, které epizody válčení potvrzují, opět se však jedná spíše o kosterní materiál, který tento vzhled umožňuje. Předměty využívané při násilí zůstávají nadále především pracovními nástroji, zároveň však plnily i roli zbraně, jak dokládají kosti zemřelých. Ani ohrazení neposkytují příliš přesvědčivých důkazů o jejich defenzivním využití a potřebě ochrany před hrozícím nebezpečím. Zároveň za současného stavu bádání nelze v neolitu spatřovat ani doklady o existenci specializovaných válečníků. V důsledku toho budou aktéry meziskupinových konfliktů a pachatelé masakrů obyčejní lidé, respektive muži, kteří při konfrontaci používají jim dostupné předměty. Role válečníka tak v neolitu byla jen jednou z rolí společně s řadou dalších, které museli muži zastávat.

Hlavním ikonografickým pramenem pro období neolitu umožňující vzhled do násilných praktik dané společnosti je levantské umění, jehož dosud poměrně nejasné chronologické zařazení činí problematické zobrazené výjevy spojovat s konkrétním obdobím. V práci bylo levantské umění zařazeno k neolitu, jelikož je s tímto obdobím v literatuře tradičně spojováno. Jeho datování do pozdějšího období eneolitu však umožňuje nejen rozsah radiokarbonových dat, ale i další indicie. Hlavní a téměř jedinou zbraní, která je na těchto scénách vyobrazována, je luk s šípy. Za předpokladu, že vyobrazení odrážejí živou skutečnost v dané době, by tak tato zobrazení mohla odpovídat spíše období eneolitu. V tomto období je totiž na kosterním materiálu z Pyrenejského poloostrova zaznamenán větší počet traumat způsobených právě projektily. Zároveň nelze vyloučit, že vyobrazení znázorňují spíše střety rituálního charakteru, v nichž luk s šípy představovaly hlavní využívané zbraně.

Traumata na kostech v neolitu poskytlo především několik masových hrobů. Ačkoliv je každá ze situací v jistých aspektech specifická a odlišná od ostatních, kumulace mrtvých jedinců jsou

ve všech případech přisuzovány meziskupinovým střetům. Stejně jako v mezolitu, i zde byly například u lokality Lumea Noua naznačeny jiné možnosti, než je masakr jedinců, a to z důvodu přítomnosti některých aspektů rituálního charakteru patrném na uložení jedinců v masovém hrobě. Minimálně v případě masového hrobu objeveného v roce 2005 však možnost masakru podporuje vysoký poměr jedinců se smrtelnými traumaty vůči celkovému počtu přítomných. Tuto možnost podporuje i distribuce traumat na lebce, která nenaznačuje jejich úzkou koncentraci na konkrétní kosti, která by mohla navrhovat i jiné způsoby smrti, jako je rituální zabíjení. Ačkoliv je počet fatálně zasažených jedinců nižší u ostatních masových hrobů na této lokalitě, možnost jejich původu v meziskupinových střetech by měla být taktéž zvažena.

Válčení v neolitu tak bylo bezesporu přítomné, i když se nejspíše nejednalo o intenzivní válčení napříč širokým územím. Propukalo spíše až v okamžiku, kdy nastala situace neměla jiné řešení než aplikace násilí. S ohledem na koncentraci několika masových hrobů kultury s lineární keramikou do přibližně stejného časového úseku a stejného území střední Evropy tak lze uvažovat o společném spouštěči těchto střetů, jako je literaturou zmiňované klima či změny v socioekonomické sféře kultury. Zatímco v současnosti jsou masové hroby v neolitu spojovány především s kulturou s lineární keramikou, je možné, že v budoucnu s přibývajícimi nálezy se tyto masové hroby stanou celkovou součástí neolitu, která není vázána pouze na jedinou kulturu, jak ukazuje třeba nedávný nález španělského masového hrobu v Els Trocs.

Období eneolitu disponuje větším množstvím pramenů, které vzhled do válečných praktik v dané společnosti umožňují. Silný důraz na zbraně v pohřebním kontextu a v ikonografii, stejně tak jako stavba opevnění v některých částech Evropy naznačují silný význam a přítomnost ideje válčení a válečníků v eneolitické společnosti.

Důraz na válečnictví je zprostředkován především zbraněmi, které jsou neoddělitelně spojeny s identitou mužů a válečníků. Jejich důležitost je naznačena nejen přítomností v pohřební výbavě kultur konce eneolitu, ale i v rámci ikonografických vyobrazení na stélách. Zatímco ve starším období neolitu byl válečníkem nejspíše každý muž schopný obrany a útoku, v eneolitu, jak dokládají archeologické prameny, nejspíše nebyl válečníkem každý. Status válečníka tak nebyl získáván automaticky každým mužem, ale byl vyhrazen pouze některým jedincům, kteří k jeho získání splňovali kritéria určené danou společností. Celkově je tak v eneolitu patrný důraz spíše na osobní kvality a jednotlivce, což naznačují i stély, které zobrazují pouze

jednotlivce speciálního významu. Ti jsou velice často opatřeni zbraněmi, což jen potvrzuje jejich úzkou vazbu na sociální status jedince.

Zbraně jsou zároveň propojeny i dalšími prameny souvisejícími s válčením ve společnosti. Nalézají se často v asociaci s ohrazenými areály, ať se jedná o rozsáhlé nálezy projektilů v příkopech některých lokalit či nálezy kamenné broušené industrie v prostředí těchto ohrazení.

Nálezy projektilů v prostorách ohrazení jsou registrovány na několika britských lokalitách, jmenovitě se jedná o Crickley Hill, Hambledon Hill, Hembury, Carn Brea a další. Velké počty nacházených šipek jsou uváděny jako podpůrný argument pro interpretaci těchto areálů jako fortifikace reagující na nebezpečí a jako doklad, že k útokům na těchto lokalitách docházelo. Pokud tato tvrzení však konfrontujeme s kosterním materiálem, zjistíme, že nejen že nebylo násilí v těchto oblastech příliš časté, ale projektily byly k zabíjení jedinců použity jen v několika málo případech. Stejně pozorování platí i pro ohrazení Altheim v Německu, kde vysoký počet projektilů taktéž nesouhlasí s mírou jejich využití při smrtelných konfliktech, jelikož střední Evropa se, stejně jako Británie, řadí k oblastem s nižším počtem skeletů zasažených touto zbraní. Jak již bylo navrženo některými badateli s ohledem na koncentraci projektilů spíše ve vnitřních částech ohrazení, projektily zde nejspíše byly spojeny s rituálními aktivitami na lokalitách.

Některé propracované ohrazující struktury známé například z Pyrenejského poloostrova bezesporu mohly sloužit k obraně lokality, jak naznačuje efektivita některých defenzivních prvků. S ohledem na vyšší využívání projektilů v této oblasti tak bezesporu tato ohrazení svou roli jako ochranné bariéry před nepřítelem splňovala. Připravenost na tento typ boje naznačují například i střílny ve vnější zdi na lokalitě Zambujal, které obráncům umožňují zasáhnout i mrtvé špatně dosažitelné body. Ať již byla ohrazení využívána k obraně či nikoliv, minimálně u některých z nich defenzivní charakter nelze popřít. Zda se útoky na tato ohrazení konaly či nikoliv, by pomohla objasnit například paleopatologická analýza kosterních pozůstatků populací pohřbených v okolí těchto lokalit, a to například v okolí některých španělských ohrazení, která jsou součástí hustě osídlených oblastí.

Většina areálů, u nichž podoba ohrazujících struktur nenaznačuje jejich primárně defenzivní funkci tak mohla sloužit spíše jako místa, kde docházelo k významným společenským aktivitám, v nichž zbraně hrály svou roli. Jednou z aktivit, která zde mohla být provozována,

jsou i rituální souboje. I když byly konfrontace v eneolitu o něco rozšířenější než v neolitu a jejich výskyt je pozorován v širší geografické rovině, násilí na kosterním materiálu se nezdá být tak rozšířeným jevem, jak lze na základě ostatních pramenů dávající důraz na válečnictví očekávat. Je tak na místě zvážit i další formy válčení, než jsou konfrontace s cílem zabít protivníka, jako je například právě rituální válečnictví, jehož spojitost s obdobím eneolitu již byla v literatuře naznačována.

Rituální válečnictví společně se zbraněmi a opevněnými areály by jen podporovala ideu válečnictví jako součást společenské a symbolické sféry daných společností. Rituální souboje, stejně tak jako zbraně a ohrazení, zprostředkovaly komunikaci mezi jednotlivci i skupinami lidí a umožňovaly mezi nimi vytvářet vazby. Paradoxně zbraně a ohrazení mají představovat prostředek a bariéru oddělující člověka od ostatních.

Jako příklad, jakým způsobem mohla sféra válečníků a rituální válečnictví probíhat, ilustrují praktiky některých kmenů na Nové Guineji (např. Yangoru Boiken, Abelam a další). Muži zde vytvářeli jednotky, jejichž účelem byla ochrana vesnice a případný útok na nepřátelské skupiny. Tyto jednotky z různých vesnic (zpravidla sousedních) mezi sebou vytvářely spojení za účelem navázání mírumilovných vztahů s nedalekými vesnicemi, které zároveň představovaly největší hrozbu. Válečné aktivity byly však pouze jedním z aspektů, které tyto aliance doprovázely. Nedílnou součástí spojení těchto obranných útvarů byly i ceremoniální aktivity v podobě oslav, hostin, výměny materiálů či událostí zahrnující zpěv, tanec a symbolické souboje jako prostředek substituce skutečného a smrtelného násilí. Zároveň jednou z forem projevení síly byla společná stavba rozsáhlé rituální architektury (Roscoe 2009, 96).

10 Závěr

Válečné praktiky v pravěku jsou opakujícím se tématem archeologické literatury, a ačkoliv je tématu věnovaná dostatečná pozornost, jeho diskuse nadále intenzivně pokračuje. Válečnictví totiž patří k aspektům lidské minulosti, které lze na základě archeologického materiálu obtížně zachytit, a to zejména v raných etapách.

Vhled do tématu válečnictví v této době poskytují především kosterní prameny, ty jsou však stejně jako ostatní prameny interpretovatelné různými způsoby. Zatímco v některých případech je kontext násilí téměř jednoznačný, v jiných případech je kontext, v němž k násilné události došlo, zcela mlhavý.

Ve společnosti lovců-sběračů je patrná přítomnost násilí a konfliktů, o rozsáhlých meziskupinových sporech však mluvit nelze. Válečné výboje tak představovaly pouze ojedinělé události, které se odehrávaly čistě na lokální úrovni. Zároveň je zde patrná vazba mezilidského násilí a rituální sféry, která se projevuje například specificky uloženými lebkami nesoucí smrtelné zásahy. Celkově umožňují vzhled do válčení v paleolitu a mezolitu především kosterní materiály, ostatních pramenů je v tomto období jen málo.

S příchodem zemědělského neolitu je patrné větší množství archeologických pramenů a zároveň i vyšší počet dokladů válčení. Poprvé jsou tak zachyceny masové hroby bezesporu svědčí o probíhajících střetech mezi skupinami, které v některých případech vyústily v masakr celé komunity. Kosterní materiál tak dokládá intenzivní konflikty odehrávající se na rozsáhlejší území. Zároveň však prameny neposkytují doklady o tom, abychom válčení mohly považovat za všudypřítomný aspekt života většiny lidí neolitické společnosti. Zatímco traumata na kostech dokládají fatální zásahy, ostatní prameny k tomuto tématu přispívají spíše méně. Předměty využívané jako zbraně sloužily zároveň i jako pracovní nástroje a většina ohrazení neposkytuje dostatek dokladů o jejich defenzivní funkci. Levantské umění zahrnuje řadu násilných scén, jeho datování do neolitu je však sporné.

V eneolitu nastává patrná změna v několika ohledech. Kosterní materiál jedinců poukazuje na jejich častější vystavení konfrontacím, stejně tak jako častější využívání projektilů v některých částech Evropy. Zároveň však kromě nadále praktikovaných meziskupinových sporů s fatálním dopadem lze v eneolitu uvažovat i o existenci rituálního válečnictví. Naznačuje to patrná spojitost mužských jedinců se zbraněmi a celkový důraz na identitu válečníka ve společnosti,

kteřá je patrná na stélách i v pohřebním ritu mladoeneolitických kultur. Eneolit dále přináší i první specializované zbraně a rozsáhlá opevnění, u nichž je patrný důraz na jejich defenzivní charakter. Zároveň však tyto prameny disponovaly i významnou společenskou a symbolickou rolí ve společnosti.

V současné době stále dochází k objevování a publikaci nových archeologických situací, které napomáhají zaplňovat šedé zóny ve znalostech o válčení v minulosti a zároveň umožňují pokládat si nové otázky. Každá objevená situace dokládající násilí je svým způsobem jedinečná, proto bude zajímavé sledovat, jaké poznatky budoucí výzkumy přinesou. Zajímavé by bylo rozšířit některé provedené studie na širší studovaný soubor či území. Jako příklad uvedu zmíněnou studii traseologických stop na neolitických kopytovitých klínech, která odhalila potenciální stopy po použití jako zbraně při mezilidském násilí. Jelikož je toto využití potvrzeno i kosterním materiálem, bylo by zajímavé zjistit, do jaké míry vlastně byly kopytovité klíny jako pracovní nástroje či zbraně využívány.

11 Resumé

Prehistoric warfare is a recurring theme in archaeological literature of several past decades and its existence, form and role in society is still a subject of ongoing debate. Warfare is one of the aspects of human past that are difficult to capture on the basis of archaeological material, especially in the early stages of the human past.

This thesis aims to provide an overview of the available sources that contribute to the knowledge of war practices of societies living in the Stone Age. Osteological material is the main source which provides an insight into the topic of warfare of that time, however, as with other sources, it can be interpreted in various ways. While in some cases the context of violence is almost clear, especially in the case of some of the mass graves, in other cases the context in which the violent event took place is completely vague.

Currently available sources for the period of European Palaeolithic and Mesolithic are very scarce. The presence of violence and conflict is evident in these times, but it is not possible to talk about extensive intergroup disputes. If there was any warfare happening, it was only in form of isolated events that took place purely at the local level. There is also a connection between interpersonal violence and the ritual sphere, which is manifested, for example, by specifically placed skulls carrying fatal trauma.

With the advent of the agricultural Neolithic, a larger number of archaeological sources is available and with it a higher number cases that can be possibly interpreted as a warfare. For the first time, mass graves are being captured, which undoubtedly testify to the ongoing clashes between groups, which in some cases resulted in the massacre of the entire community. The skeletal material thus documents intense conflicts taking place over a larger area. At the same time, however, the sources do not provide evidence allowing warfare to be considered as a ubiquitous aspect of most people's lives in Neolithic society.

There is a noticeable change in several aspects during the Eneolithic period. The skeletal material of individuals points to more frequent exposure to confrontations, as well as the more frequent use of projectiles in certain parts of Europe. Along the ongoing existence of disputes with fatal impact, the existence of ritual warfare should be also considered in the Chalcolithic. It is suggested by a connection between male individuals and first specialized weapons and an overall emphasis on the identity of the warrior in the society, which is also

attested by the stelae and the funerary rites of cultures of the late 3rd millennium. There are also extensive fortifications, which show a clear emphasis on their defensive nature, however most of the chalcolithic enclosed structures were provided with a rather symbolic and social meaning.

Another part of thesis is dedicated to the evaluation of a data set including skeletal material with traces of trauma which was obtained by research of the literature concerning this topic. The attention was paid to the sex and age of the individuals, the location of the trauma, the number of injuries and their survival. Also, few words were dedicated to the assessment and context of the violent actions in each period.

12 Zdroje

- Abbink, J. G. 1999: Violence, Ritual, and Reproduction: Culture and Context in Surma Dueling, *Ethnology* 38, 227–242.
- Ahlström, T. – Larsson, L. 2015: Der skalpierte Mann aus Grab 33 von Skateholm. In: H. Meller – M. Schefzik (eds.), *Krieg – eine archaologische spurensuche*, 105–106.
- Ahlström, T. 2008: An early example of scalping from the Mesolithic cemetery Skateholm, Sweden. In: J. Piek – T. Terberger (eds.), *Archäologie und Geschichte im Ostseeraum* 3, 59-66.
- Alarcon, R. et al. 2019: The Proximate Causes of Waorani Warfare, *Human Nature* 30, 247-271.
- Allen, B.J. 1976: Information Flow and Innovation Diffusion in the East Sepik District, Papua New Guinea. Canberra: Australian National University. Nepublikovaná Ph.D. práce.
- Almagor, U. 1979: Raiders and Elders: A Confrontation of Generations among the Dassanetch in Warfare among East African Herders, *Senri ethnological studies*, 119-143.
- Alt, K. W. et al. 2020a: A massacre of early Neolithic farmers in the high Pyrenees at Els Trocs, Spain, *Scientific Repots* 10, 1–10.
- Alt, K. W. et al. 2020b: A massacre of early Neolithic farmers in the high Pyrenees at Els Trocs, Spain. Supplementary Material, *Scientific Repots* 10, 1–21.
- Alušík, T. 2015: Community Interaction and (Intended) Land Use in Neolithic Greece: The Testimony of the Defensive Architecture. In: A. Sarris – E. Kalogiropoulou – T. Kalayci – L. Karimali (eds.), *Communities, Landscapes, and Interaction in Neolithic Greece*, 187–198.
- Amkreutz, L. 2010: All quiet on the northwestern front?"An overview and preliminary analysis of the past decade of LBK-research in the Netherlands. In: D. Gronenborn - J. Petrasch (eds), *Die Neolithisierung Mitteleuropas / The Spread of the Neolithic to Central Europe. International Symposium, Mainz 24 June - 26 June 2005*, 535-550.
- Andersen, S. H. 1985: Tybrind Vig – A Preliminary Report on a Submerged Ertebølle Settlement on the West Coast of Fyn, *Journal of Danish Archaeology* 4, 52-69.

- Angel, J. L. 1977: Human skeletons. In: J. E. Coleman (ed.), *Kephala: A Late Neolithic Settlement and Cemetery. Keos, results of excavations conducted by the University of Cincinnati under the auspices of the American School of Classical Studies at Athens Vol. 1*, 133–155.
- Arkush, E. N. – Stanish, Ch. 2005: Interpreting Conflict in the Ancient Andes Implications for the Archaeology of Warfare, *Current Anthropology* 46, 3-28.
- Armendariz, J. – Irigarai, S. – Etxeberria, F. 1994: New Evidence of Prehistoric Arrow Wounds in the Iberian Peninsula, *International Journal of Osteoarchaeology* 4, 215–222.
- Armit, I. 2006: Inside Kurtz's compound: headhunting and the human body in prehistoric Europe. In: M. Bonogofsky (ed.), *Skull Collection, Modification and Decoration*, 1–14.
- Armit, I. et al. 2006: Warfare and Violence in Prehistoric Europe: an Introduction, *Journal of Conflict Archaeology* 2(1), 1–11.
- Arsuaga, J. L. et al. 2014: Neandertal roots: Cranial and chronological evidence from Sima de los Huesos, *Science* 344, 1358–1363.
- Aufenanger, H. 1972: *The passing scene in North-east New Guinea (a documentation)*. St. Augustin: Anthropos Institute.
- Bagley, J. M. – Schumann, R. 2013: Materialized prestige. Remarks on the archaeological research of social distinction based on case studies of the late Hallstatt golden necklaces and early La Tène Maskenfibel. In: R. Karl - J. Leskovar (eds.), *Interpretierte Eisenzeiten. Fallstudien, Methoden, Theorie, Linz (Studien zur Kulturgeschichte von Oberösterreich 37)*, 123–136.
- Bach, A. – Bach, H. 1972: Anthropologische Analyse des Walternienburg/ Bernburger Kollektivgrabes von Schönstedt im Thüringer Becken, *Alt-Thüringen* 12, 59-107.
- Bachechi, L. – Fabbri, P. F. – Mallegni, F. 1997: An Arrow-Caused Lesion in a Late Upper Palaeolithic Human Pelvis, *Current Anthropology* 38, 135–140.
- Baldet, P. 1965: Paléopathologie de la grotte I des Cascades (Commune de Cretssels, Aveyron). In: G. Constantini, *La grotte I des Cascades, Commune de Creissels (Aveyron)*, 664–666.

Balsan, L. - Costantini, G. 1972: Étude archéologique et synthèse sur le Chalcolithique des Grands Causses – La grotte I des Treilles à Saint-Jean et Saint-Paul (Aveyron), *Gallia Préhistoire* 15-1, 229-250.

Barna, J. P. 2015: Socio-historical background of cultural changes in South-Western-Hungary as reflected by archaeological data during Post-LBK times, *Anthropologie* 53, 399-412.

Baxter, P. T. W. 1979: Boran Age-sets and Warfare, *Senri Ethnological Studies* 3, 69–95.

Bégouen, H. – Cugulières, H. – Miquel, H. 1922: Vertebre humaine traversee par une lame en quartzite, *Revue anthropologique* 32, 230-232.

Bentley, R. et al. 2008: Isotopic signatures and hereditary traits: Snapshot of a Neolithic community in Germany, *Antiquity* 82(316), 290-304.

Bentley, R. A. et al. 2012: Community differentiation and kinship among Europe's first farmers, *Proceedings of the National Academy of Sciences* 109/24, 9326–9330.

Berger, T.D. - Trinkaus, E., 1995: Patterns of trauma among the Neandertals, *Journal of Archaeological Science* 22, 841–852.

Beyneix, A. 2007: Réflexions sur les débuts de la guerre au Néolithique en Europe occidentale, *L'anthropologie* 111, 79–95.

Beyneix, A. 2012: Neolithic violence in France: an overview. In: R. J. Schulting – L. Fibiger (eds.), *Sticks, Stones, and Broken Bones: Neolithic Violence in a European Perspective*, 207–222.

Biermann, E. 2013: Gewalt und Aggression in Alt – und Mittelneolithikum. Keulenköpfe und Äxte als Indikator für Krieg, Prestige und Gruppenidentität. In: T. Link - H. Peter-Röcher (eds.), *Gewalt und Gesellschaft. Dimensionen der Gewalt in ur – und frühgeschichtlicher Zeit. Internationale Tagung an der Julius-Maximilians-Universität Würzburg, 14.–16. März 2013. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie* 259, 237–246.

Biermann, E. 2015: Keulenköpfe aus Stein – eine kleine Kulturgeschichte der Schlagfertigkeit. In: H. Meller - M. Schefzik (eds.), *Krieg – Eine archäologische Spurensuche. Begleitband zur Sonderausstellung im Landesmuseum für Vorgeschichte Halle (Saale) vom 6. November 2015 bis 22. Mai 2016. Halle*, 135–137.

- Birocheau, P. et al. 1999: Fossé et sépultures du Néolithique récent aux Châtelliers du Vieil-Auzay (Vendée); aspects structuraux et anthropologiques, *Bulletin de la Société préhistorique française* 96, 375–390.
- Bolzoni, G. 1985: Nuove osservazioni sulle incisioni della Grotta Addaura del Monte Pellegrino (Palermo), *Atti della Società Toscana di Scienze Naturali* 92, 321-329.
- Borić, D. 2013: Mortuary Practices, Bodies and Persons in the Neolithic and Early–Middle Copper Age of Southeast Europe. In: Ch. Fowler – I. Harding - D. Hofmann (eds.), *The Oxford Handbook of Neolithic Europe*, 927–958.
- Boroneant, A. et al. 2013: Death on the Danube: Late Mesolithic burials at Schela Cladovei, Romania. In: A. Comşa – C. Bonsall – L. Nikolova (eds.), *Facets of the Past: The Challenge of the Balkan Neo-Eneolithic*, 55–67.
- Boulestin, B. 1999: Approche taphonomique des restes humains. Le cas des Mésolithiques de la grotte des Perrats et le problème du cannibalisme en Préhistoire récente européenne. *British Archaeological Reports International Series* 776. Oxford: Archaeopress.
- Boulestin, B. 2017: Tiefenellern „Revisited“. Ergebnisse einer erneuten Bearbeitung des menschlichen Knochenensembles der Linearbandkeramik aus der Jungfernhöhle bei Tiefenellern (Lkr. Bamberg), *Bericht des Historischen Vereins Bamberg* 153, 7-36.
- Boulestin, B. - Henry-Gambier, D. 2012: Le carne mésolithique de l’abri du Mannlefelsen I à Oberlarg (Haut-Rhin): étude des modifications osseuses. In: B. Boulestin - D. Henry – Gambier (eds.), *Crânes trophées, crânes d’ancêtres et autres pratiques autour de la tête: problèmes d’interprétation en archéologie*. *BAR International Series* 2415, 77–88.
- Bowles, S. 2009: Did Warfare Among Ancestral Hunter-Gatherers Affect the Evolution of Human Social Behaviors? *Science* 324, 1293–1298.
- Brzobohatá, H. et al. 2017: A Case of sharp force trauma to the skull of female buried within a Neolithic rondel, Kolín (Czech Republic), *Collegium Antropologicum* 41(3), 297-303.
- Budano, P. 2019: The Addaura Cave: Dance and Rite in Mesolithic Sicily, *Open Archaeology* 5, 586–597.

Buchvaldek, M. – Koutecký, D. 1970: Vikletice, ein schnurkeramisches Gräberfeld. *Praehistorica III*. Praha: Univerzita Karlova.

Buchvaldek, M. - Kovářík, J. 1993: Pohřebiště se šňůrovou keramikou v Praze – Jinonicích, *Praehistorica XX*, 119–174.

Buchvaldek, M. - Havel, J. – Kovářík, J. 1993: Katalog šňůrové keramiky VI – Praha, *Praehistorica XX*, 151–205.

Buchvaldek, M. et al. 1997: Katalogy šňůrové keramiky v Čechách XI – XIV. Kladensko, Slánsko, Kralupsko a Praha – západ, *Praehistorica XXII*, 113–256.

Campbell, C. 1986: Images of War: A Problem in San Rock Art Research, *World Archaeology* 18, 255–268.

Carbonell, E. et al. 2010: Cultural cannibalism as a Paleoeconomic system in the European lower Pleistocene, *Current Anthropology* 51, 539–549.

Cardoso, J. L. 2008: The chalcolithic fortified site of Leceia (Oeiras, Portugal), *Verdolay* 11, 49–66.

Clément, N. 2020: The prestige of warriors: Bell Beaker archers' equipment in Central Europe, *Préhistoires Méditerranéennes* 8 [Online], 1–63.

Constantini, G. 1967: Chalcolithique et céramique à triangles hachurés des Grands, *Bulletin de la Société préhistorique française* LXIV, 743–754.

Coqueugniot, H. et al. 2014: Earliest Cranio-Encephalic Trauma from the Levantine Middle Palaeolithic: 3D Reappraisal of the Qafzeh 11 Skull, Consequences of Pediatric Brain Damage on Individual Life Condition and Social Care, *PLoS ONE* 9.7, 1–10 [cit. 13. 2. 2021]. Dostupné na: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0102822>.

Corboud, P. 2009a: La nécropole mégalithique de Sion, dolmens et stèles anthropomorphes. In: F. Mariéthoz (ed.). *Les saisons du Petit-Chasseur*. Sion: Association Sedunum nostrum 14, 60–75.

Corboud, P. 2009b: Les stèles anthropomorphes de la nécropole néolithique du Petit-Chasseur à Sion (Valais, Suisse), *Bulletin d'études préhistoriques et archéologiques alpines* 20, 1–89.

Corcoran, J. X. W. P., 1966: Excavation of three chambered cairns at Loch Calder, Caithness, *Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland* 98, 1-75.

Cordier, G. 1990: Blessures préhistoriques animales et humaines avec armes ou projectiles conservés, *BSPF* 87, 462–482.

Cunliff, B. 2001: *The Oxford Illustrated History of Prehistoric Europe*. Oxford: Oxford University Press.

Daković, G. 2014: War and Violence among Prehistoric Hunter-gatherers. In: T. Link - H. Peter-Röcher (eds.), *Gewalt und Gesellschaft. Dimensionen der Gewalt in ur – und frühgeschichtlicher Zeit*. Internationale Tagung an der Julius-Maximilians-Universität Würzburg, 14.–16. März 2013. *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie* 259, 287–297.

Dennel, R. W. 1985: The Hunter-Gatherer/Agricultural Frontier in Prehistoric Temperate Europe. In: S. W. Green – S. M. Perlaman (eds.), *The Archaeology of Frontiers and Boundaries*, 113–139.

Dias-Meirinho, M. H. 2011: *Des armes et des hommes: l'archerie à la transition néolithique-âge du bronze en Europe occidentale*. Thèse de doctorat en archéologie et préhistoire. Université Toulouse le Mirail — Toulouse II.

Domingo Sanz, I. 2015: LRA (Levantine Rock Art), *Expression* 8, 44–49.

Dominy, N. J. et al. 2018: New Guinea bone daggers were engineered to preserve social prestige, *Royal Society Open science* 5, 1–12.

Duering, A. – Wahl, J. 2014: A massacred village community? Agent-based modelling sheds new light on the demography of the Neolithic mass grave of Talheim, *Anthropologischer Anzeiger* 71, 447–468.

Dvořák, P. – Hájek, L. 1990: *Die Gräberfelder der Glockenbecherkultur bei Šlapanice (Bez. Brno-venkov)*. Katalog der Funde. Brno.

Dye, D. H. 2016: *Ancient Mississippian Trophy-Taking*. *Oxford Handbooks* [online; cit. 11. 2. 2021]. Dostupné na:

<https://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199935420.001.0001/oxfordhb-9780199935420-e-30>.

Dyer, M. - Fibiger, L. 2017: Understanding blunt force trauma and violence in Neolithic Europe: The first experiments using a skin-skull-brain model and the Thames Beater, *Antiquity* 91, 1515-1528.

Estabrook, V. H. – Frayer, D. W. 2014: Trauma in the Krapina Neandertals: violence in the Middle Paleolithic? In: C. Knüsel - M. J. Smith (eds.), *The Routledge Handbook of the Bioarchaeology of Human Conflict*, 67-89.

Estabrook, V. H. 2007: Is Trauma at Krapina like all other Neandertal Trauma? A Statistical Comparison of Trauma Patterns in Neandertal Skeletal Remains, *Periodicum Biologorum* 109(4), 393-400.

Estabrook, V. H. 2014: Violence and warfare in the European Mesolithic and Paleolithic. In: M. W. Allen - T. L. Jones (eds.), *Violence and Warfare Among Hunter-Gatherers*, 49-69.

Ewers, J. C. 1975: Intertribal Warfare as the Precursor of Indian-White Warfare on the Northern Great Plains, *The Western Historical Quarterly* 6, 397–410.

Fages, G. – Courtaud, P. 2004: Montbrun — Abri sépulcral du Sot de la Lavogne, *Archéologie de la France — Informations* [cit. 16.12.2020]. Dostupné na: <https://journals.openedition.org/adlfi/11900>.

Farruggia J.-P. 2002: Une crise majeure de la civilisation du Néolithique danubien des années 5100 avant notre èr. Amajor crises in the Danubian Neolithic at the end of the 6th millennium BC, *Archeologické rozhledy* 54, 44–98.

Fernández López, J. 2006: Las flechas en el Arte Levantino: aportaciones desde el análisis de los proyectiles del registro arqueológico del Riu de Les Coves (Alt Maestrat, Castelló), *Archivo de Prehistoria Levantina* XXVI, 101-159.

Fernández-Crespo T. 2017: New evidence of Early Chalcolithic interpersonal violence in the Middle Ebro Valley (Spain): Two arrowhead injuries from the Swallet of Las Yurdinas II, *International Journal of Osteoarchaeology* 27, 76–85.

- Fibiger, L. 2012: Investigating cranial trauma in the German Wartberg Culture. In: R. J. Schulting – L. Fibiger (eds.), *Sticks, Stones, and Broken Bones: Neolithic Violence in a European Perspective*, 175–190.
- Fokkens, H. – Achterkamp, Y. – Kuijpers, M. 2008: Bracers or Bracelets? About the Functionality and Meaning of Bell Beaker Wrist-guards, *Proceedings of the Prehistoric Society* 74, 109-140.
- Fossati, A. E. 2015: The Rock Art Tradition of Valcamonica–Valtellina During the Neolithic Period. In: Ch. Fowler – I. Harding – D. Hofmann, *The Oxford Handbook of Neolithic Europe*, 857–870.
- Fowler, C. et al. 2015: Chambered Tombs and Passage Graves of Western and Northern Europe. In: Ch. Fowler – I. Harding – D. Hofmann, *The Oxford Handbook of Neolithic Europe*, 813–838.
- Frayer, D. W. 1997: Ofnet: Evidence for a Mesolithic massacre. In: D. L. Martin - D. W. Frayer (eds.), *Troubled times: Violence and warfare in the past*, 181–216.
- Fry, D. P. – Söderberg, P. 2013: Lethal Aggression in Mobile Forager Bands and Implications for the Origins of War, *Science* 341, 270–272.
- Fry, D. P. 2007: *Beyond war: The human potential for peace*. Oxford: Oxford University Press.
- Galloway, A. et al. 1999: The Role of the Forensic Anthropologist in Trauma Analysis. In: A. Galloway (ed.), *Broken bones. Anthropological analysis of blunt force trauma*, 5–31.
- García Puchol, O. et al. 2004: El arte Levantino y el proceso de Neolitización en el arco mediterráneo peninsular: el contexto arqueológico y su significado, *Archivo de Prehistoria Levantina* XXV, 61–90.
- García, J. F. F. – González, A. B. 2012: Cuatro enterramientos calcolíticos en hoyo del Cerro de la Cabeza (Ávila), *Complutum* 23, 99-120.
- Gat, A. 1999: The Pattern of Fighting in Simple, Small-Scale, Prestate Societies, *Journal of Anthropological Research* 55, 563–583.
- Gat, A. 2006: *War in Human Civilization*. Oxford: Oxford University Press.

Gat, A. 2015: Proving communal warfare among hunter-gatherers: The Quasi-Rousseauan error, *Evolutionary Anthropology* 24, 111-126.

Gavaldo, S. – Sansoni, U. 2012: Rock Art in Valcamonica: the last four years of research and discoveries, *Adoranten* 2012, 87–92.

Gligor, M. – McLeod, K. 2014: Disarticulation as a Transylvanian Early Eneolithic Mortuary Practice? A Case Study from Alba Iulia-Lumea Nouă (Romania), *Annales Universitatis Apulensis* 18, 61–86.

Gligor, M. – McLeod, K. 2015: Disposal of the dead. Uncommon mortuary practices from Alba Iulia-Lumea Nouă 2003 excavation R. Kogălniceanu - M. Gligor - R. Curcă - S. Straton (eds.), „Homines, Funera, Astra 2”. Life beyond death in ancient times. Proceedings of the International Symposium on Funerary Anthropology. 23-26 September 2012, ‘1 Decembrie 1918’ University (Alba Iulia, Romania), 23–37.

Gligor, M. – Soficaru, A. D. – Fetcu, A. 2018: Cranial fractures in 2005 Early Eneolithic Multiple Burial from Alba Iulia – Lumea Noua (Romania), *Annales Universitatis Apulensis* 22/1, 27–76.

Glowacki, L. 2018: The cultural evolution of war rituals, *Behavioral and Brain Sciences* 41 [online; cit. 7.2.2021]. Dostupné na: <https://www.cambridge.org/core/journals/behavioral-and-brain-sciences/article/abs/cultural-evolution-of%20warrituals/849A78D8F53560AD5D00506F578CF871>

Golitko, M. – Keeley, L. H. 2007: Beating ploughshares back into swords: warfare in the Linearbandkeramik, *Antiquity* 81, 332–342.

Goncalves, V. – Sousa, A. – Costeira, C. 2013: Walls, gates and towers. Fortified settlements in the south and centre of Portugal: some notes about violence and walls in the 3rd millennium BCE, *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad de Granada* 23, 35-97.

Gonzales, F. M. et al. 2020: The chronology of the defensive systems at Los Millares (Santa Fe de Mondujar, Almería, Spain). In: D. Delfino et al. (eds.), *Late Prehistoric Fortifications in Europe: Defensivet Symbolic and Territorial Aspects from the Chalcolithic to the Iron Age*, 31–43.

Grøn, O. – Skaarup, J. 1991: Møllegabet II – A Submerged Mesolithic Site and a "Boat Burial" from Ærø, *Journal of Danish Archaeology* 10, 38–50.

Gronenborn, D. – Strien, H. C. 2005: Klima – und Kulturwandel während des Mitteleuropäischen Altneolithikums (58./57.-51./50. Jahrhundert v. Chr.). In: D. Gronenborn (ed.), *Klimaveränderungen und Kulturwandel in neolithischen Gesellschaften Mitteleuropas, 6700-2200 v. Chr.*, 131–150.

Gronenborn, D. 2007: Climate Change and Socio-Political Crises: Some Cases from Neolithic Central Europe, *Journal of Conflict Archaeology* 2, 13–32.

Guilaine, J. – Zammit, J. 2005: *The Origins of War: Violence in Prehistory*. Oxford: Blackwell Publishing.

Haak, W. et al. 2008: Ancient DNA, strontium isotopes, and osteological analyses shed light on social and kinship organization of the Later Stone Age, *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 105, 18226–18231.

Halbmayer, E. 2001: Socio-cosmological contexts and forms of violence: War, vendetta, duels and suicide among the Yukpa of North-Western Venezuela. In: B. Schmidt - I. Schröder (eds.), *The anthropology of violence and conflict*, 49–75.

Harris, S. – Hofmann, K. P. 2014: From Stones to Gendered Bodies: Regional Differences in the Production of the Body and Gender on the Copper Age Statue-Menhirs of Northern Italy and the Swiss Valais, *European Journal of Archaeology* 17, 264-285.

Heath, J. M. 2017: *Warfare in Neolithic Europe: An Archaeological and Anthropological Analysis*. Barnsley: Pen&Sword Archaeology.

Hirt, M. - Vorel, F. - Hejna, P. et al. 2018: *Velký výkladový slovník soudně lékařské terminologie*. Praha: Grada.

Hofmann, D. - Orschiedt, J. 2015: Mortuary Practices, Bodies, and Persons in Central Europe. In: Ch. Fowler – I. Harding - D. Hofmann (eds.), *The Oxford Handbook of Neolithic Europe*, 987–1004.

Chenal F. – Lefranc, P. 2017: Violence préhistorique à Achenheim, *Archéologia* 550, 10–11.

Chenal, F. et al. 2015: A farewell to arms: a deposit of human limbs and bodies at Bergheim, France, c. 4000 BC, *Antiquity* 89, 1313-1330.

Christensen, J. 2004: Warfare in the European Neolithic, *Acta Archaeologica* 75, 129–156.

Churchill, S. E. et al. 2009: Shanidar 3 Neandertal rib puncture wound and paleolithic weaponry, *Journal of Human Evolution* 57, 163–178.

Ickerodt, U. 2004: Der Fund eines Fundes – Das Fragment eines Salzmünder Prunkaxt in einer spätlatènezeitlichen Abfallgrube, *Archäologie in Sachsen Anhalt* 2, 30-38.

Indriati, E. – Antón, S.C. 2010: The calvaria of Sangiran 38, Sendangbusik, Sangiran Dome, Java, *HOMO – Journal of Comparative Human Biology* 61, 225–243.

Ivanova, M. 2006: Tells, Invasion Theories and Warfare in Fifth Millennium B.C. North-Eastern Bulgaria, *Journal of Conflict Archaeology* 2, 33–48.

Jakab, J. 1997: Analyza der menschlichen Skelettreste aus der Kreisgrabenanlage in Ružindol – Borová. In: V. Němejcová – Pavúková (ed.), *Kreisgrabenanlage der Lengyel – Kultur in Ružindol – Borová*, 193–218.

Jankauskas, R. 2012: Violence in the Stone Age from an eastern Baltic perspective. In: R. J. Schulting – L. Fibiger (eds.), *Sticks, Stones, and Broken Bones: Neolithic Violence in a European Perspective*, 35–50.

Jankovic, I. et al. 2017: Prehistoric massacre revealed. Perimortem cranial trauma from Potočani, Croatia, *Anthropologischer Anzeiger* 74, 131–141.

Jantzen, D. et al. 2011: A Bronze Age battlefield? Weapons and trauma in the Tollense Valley, north-eastern Germany, *Antiquity* 85, 417–433.

Johannesson, E. 2010: War And Peace: A Reassessment Of The Archaeological Traces Of Warfare, Inter-Personal Violence And Peace In The Material Record. In: S. Neil – B. Crerar (eds.), *Violence and Conflict in the Material Record. Archaeological Review from Cambridge Volume 25*, 13–28.

Jochim, M. 2000: The origins of agriculture in south-central Europe. In: T. Price (ed.), *Europe's First Farmers*, 183-196.

- Jordá, F. 1975: La sociedad en el arte rupestre levantino, *Saguntum* 11, 159-184.
- Judd, M. 2006: Jebel Sahaba Revisited, *Studies in African Archaeology* 9, 153–166.
- Keegan, J. 1993: *A History of Warfare*. New York: Vintage Books.
- Keeley, L. 1996: *War before Civilization: The Myth of the Peaceful Savage*. Oxford: Oxford University Press.
- Keeley, L. H. - Cahen, D. 1989: Early Neolithic Forts and Villages in NE Belgium: A Preliminary Report, *Journal of Field Archaeology* 16, 157–176.
- Keeley, L.H. - Fontana, M. - Quick, R. 2007: Baffles and bastions: the universal features of fortifications, *Journal of Archaeological Research* 15, 55–95.
- Keyser, J. D. 1977: Writing-On-Stone: Rock Art on the Northwestern Plains, *Canadian Journal of Archaeology* 1, 15–80.
- Keyser, J. D. 1979: The Plains Indian War Complex and the Rock Art of Writing-On-Stone, Alberta, Canada, *Journal of Field Archaeology* 6, 41–48.
- Kim, N. - Keeley, L. 2008: Social violence and war. In: D. Pearsall (ed.), *Encyclopedia of archaeology*, 2053–2064.
- Kissel, M. – Kim, N. C. 2019: The emergence of human warfare: Current perspectives, *American Journal of Physical Anthropology* 168 (67), 141-163.
- Köhler, A. – Lewis, J. 2002: Putting hunter-gatherer and farmer relations in perspective. In: S. Kent (ed.), *Ethnicity, hunter-gatherers, and the other*, 276-307.
- Kokkinidou, D. - Nikolaidou, M. 1999: Neolithic enclosures in Greek Macedonia: violent and non-violent aspects of territorial demarcation. In: A. F. Harding – J. Carman (eds.), *Ancient Warfare: Archaeological Perspectives*, 89–99.
- Konopka, T. et al. 2016: Evidence of interpersonal violence or a special funeral rite in the Neolithic multiple burial from Koszyce in southern Poland – a forensic analysis, *Anthropological Review* 79, 69–85.

- Krause, R. 1998: Die bandkeramischer Siedlungsgrabungen bei Vaihingen an der Enz, Kreis Ludwigsburg (Baden – Württemberg). Ein Vorbericht zu den Ausgrabungen von 1994–1997, *Berichte der Römisch – Germanischen Kommission* 79, 5–105.
- Krause, R. 2002: Grabenwerk, Siedlung, Gräberfeld: Die Ausgrabungen von 1994-1997 von Vaihingen an der Enz (Kr. Ludwigsburg, Baden-Württemberg), *Preistoria Alpina* 37, 109–124.
- Kremer, C. et al. 2008: Discrimination of Falls and Blows in Blunt Head Trauma: Systematic Study of the Hat Brim Line Rule in Relation to Skull Fractures, *Journal of Forensic Sciences*, 53(3), 716–719.
- Kreuz, A. et al. 2014: The Late Neolithic Michelsberg culture – just ramparts and ditches? A supraregional comparison of agricultural and environmental data, *Praehistorische Zeitschrift* 89, 72–115.
- Kufel-Diakowska B. - Skuła M. 2015: Life and afterlife of tools: Axes of the Corded Ware culture in morphofunctional analysis, *Sprawozdania Archeologiczne* 67, 57–65.
- Kunst, M. 2006: Zambujal and the enclosures of the Iberian Peninsula. In: A. Harding – S. Sievers – N. Venclová (eds.), *Enclosing the Past: inside and outside in prehistory*, 76–96.
- Küßner, M. 2015: Ein ranghoher Krieger – Das besondere Grab der Glockenbecherkultur von Apfelstädt. In: H. Meller - M. Schefzik (eds.), *Krieg – Eine archäologische Spurensuche. Begleitband zur Sonderausstellung im Landesmuseum für Vorgeschichte Halle (Saale) vom 6. November 2015 bis 22. Mai 2016. Halle*, 201-202.
- Leahy, M. J. 1991: *Explorations into Highland New Guinea, 1930-1935*. Tuscaloosa: University of Alabama Press.
- LeBlanc, S. – Register, K. 2003: *Constant Battles: The Myth of the Peaceful, Noble Savage*. New York: St. Martin's Press.
- LeBlanc, S. 2014: Forager Warfare and Our Evolutionary Past. In: M. W. Allen – T. L. Jones (eds.), *Violence and Warfare among Hunter-Gatherers*, 26–46.
- Lee, R.B. 1972: The intensification of social life among the !Kung Bushmen. In: B. Spooner (ed). *Population growth: Anthropological implications*, 343-350.

Lemerrier, O. 2009: Le guerrier dans l'Europe du 3e millénaire avant notre ère. L'arc et le poignard dans les sépultures individuelles campaniformes. In: L. Baray – M. Honneger – M. Dias – Meirinho (eds.), *L'armement et l'image du guerrier dans les sociétés anciennes: de l'objet à la tombe*, 121-165.

Lessa, A., - de Souza, S. M. F. M. 2006: Broken noses for the gods: Ritual battles in the Atacama Desert during the Tiwanaku period, *Memórias do Instituto Oswaldo Cruz*, Rio de Janeiro 101, 133–138.

Lidke, G. – Terberger T. 2015: Gewalt bei steinzeitlichen Wildbeutern? In: H. Meller - M. Schefzik (eds.), *Krieg – Eine archäologische Spurensuche. Begleitband zur Sonderausstellung im Landesmuseum für Vorgeschichte Halle (Saale) vom 6. November 2015 bis 22. Mai 2016*. Halle, 95–98.

Liesau, C. 2014: Indicios de violencia en yacimientos de la región de Madrid en el marco del Calcolítico peninsular, *Gladius* 34, 7–36.

Lillie, M.C. – Budd, C. 2011: The Mesolithic-Neolithic Transition in Eastern Europe: Integrating Stable Isotope Studies of Diet with Palaeopathology to Identify Subsistence Strategies and Economy. In: R. Pinhasi – J. T. Stock (eds.), *Human Bioarchaeology of the Transition to Agriculture*, 43–62.

Link, T. 2014: Gewaltphantasien? Kritische Bemerkungen zur Diskussion über Krieg und Krise am Ende der Bandkeramik. In: T. Link – H. Peter – Rocher (eds.), *Gewalt und Gesellschaft. Dimensionen der Gewalt in ur – und fruhgeschichtlicher Zeit. Internationale Tagung an der Julius Maximilians Universität Würzburg 14. – 16. März 2013*, Halle: Landesmuseum für Vorgeschichte, 271–286.

Lipson, M. et al. 2017: Parallel palaeogenomic transects reveal complex genetic history of early European farmers, *Nature* 551(7680), 368–372.

López – Montalvo, E. 2015: Violence in Neolithic Iberia: new readings of Levantine rock art, *Antiquity* 89, 309–327.

López – Montalvo, E. 2018a: Spanish Levantine rock art: a graphic trace of violence and warfare in the Iberian prehistory. In: M. Fernández – Götz – N. Roymans (eds.), *Conflict in*

Archaeology: Materialities of Collective Violence from Prehistory to Late Antiquity. *Themes in Contemporary Archaeology*, 23–33.

López-Montalvo, E. 2018b: War and Peace in Iberian Prehistory: The Chronology and Interpretation of the Depictions of Violence in Levantine Rock Art, *Quantitative Methods in the Humanities and Social Sciences*, 87–107.

López-Montalvo, E. et al. 2017: Identification of plant cells in black pigments of prehistoric Spanish Levantine rock art by means of a multi-analytical approach. A new method for social identity materialization using chaîne opératoire, *PLOS ONE* 12(2), 1–27.

Lorkiewicz, W. 2012: Skeletal trauma and violence among the early farmers of the North European Plain: evidence from Neolithic settlements of the Lengyel Culture in Kuyavia, north-central Poland. In: R. J. Schulting – L. Fibiger (eds.), *Sticks, Stones, and Broken Bones: Neolithic Violence in a European Perspective*, 51–76.

Lull, V. et al. 2015a: Befestigungen des 6.-3. Jahrtausend v. Chr. In: H. Meller - M. Schefzik (eds.), *Krieg – Eine archäologische Spurensuche. Begleitband zur Sonderausstellung im Landesmuseum für Vorgeschichte Halle (Saale) vom 6. November 2015 bis 22. Mai 2016*. Halle, 157–164.

Lull, V. et al. 2015b: Transition and Conflict at the end of the 3rd Millennium BC in South Iberia. In: R. Risch - H.W. Arz - R. Jung – H. Meller (eds.), *2200 BC: A Climatic Breakdown as a Cause for the Collapse of the Old World?*, 365–407.

Lundberg, C. - Gligor, M. 2015: Place of death and place of rest. Commingled human remains from Alba Iulia-Lumea Nouă 2015. Early Eneolithic funerary discovery, *Annales Universitatis Apulensis* 19 (2), 71–103.

Lüning, J. 1998: L'organisation régionale des habitats rubanés: Sites centraux et sites secondaires (groupements de sites), *Anthropologie et Préhistoire* 109, 163–185.

Macfarlan, S. J. et al. 2018: Bands of brothers and in-laws: Waorani warfare, marriage and alliance formation, *Proceedings of the Royal Society B*, 1–6.

Madden, G. et al. 2018: Violence at Verteaba Cave, Ukraine: New Insights into the Late Neolithic Intergroup Conflict, *International Journal of Osteoarchaeology* 28, 1–10.

Márquez, B. et al. 2009: Projectile points as signs of violence in collective burials during the 4th and the 3rd millennia cal. BC in the North-East of the Iberian Peninsula. In: L. Longo – N. Skakun (ed.), *Prehistoric Technology 40 Years Later: Functional Studies and the Russian Legacy*. Proceedings of the International Congress Verona (Italy), 20–23 April 2005. *British Archaeological Reports – International Series 1783*, 321–326.

Marretta, A. 2014: When it all begun – The Copper Age roots of Valcamonica rock art, *Adoranten 2014*, 52–67.

Masclans Latorre, A. - Bickle, P. - Hamon, C. 2021: Sexual Inequalities in the Early Neolithic? Exploring Relationships Between Sexes/Genders at the Cemetery of Vedrovice Using Use-Wear Analysis, Diet and Mobility, *Journal of Archaeological Method and Theory* 28, 232–273.

McClure, S. B. et al. 2020: Paleodiet and health in a mass burial population: the stable carbon and nitrogen isotopes from Potočani, a 6200-year-old massacre site in Croatia, *International Journal of Osteoarchaeology* 30, 507–518.

Meller, H. 2015: Krieg im europäischen Neolithikum. In: H. Meller - M. Schefzik (eds.), *Krieg – eine archäologische Spurensuche*. Begleitband zur Sonderausstellung im Landesmuseum für Vorgeschichte Halle (Saale) 6. November 2015 bis 22. Mai 2016, Halle: Landesmuseum für Vorgeschichte, 109-116.

Mensforth, R. P. 2007: Human trophy taking in eastern North America during the Archaic period: the relationship to warfare and social complexity. In: R. J. Chacon – D. H. Dye (eds.), *The taking and displaying of human body parts as trophies by Amerindians*, 222–277.

Mercer, R. – Healy, F. 2008: Hambledon Hill, Dorset, England. Excavation and survey of a Neolithic monument complex and its surrounding landscape. Swindon: English Heritage.

Mercer, R. J. 1985: A Neolithic Fortress and Funeral Center, *Scientific American* 252, 94-101.

Meyer, Ch. 2020: Early Massacres: Mass Violence in Neolithic Europe. In: G. Fagan - L. Fibiger, M. Hudson - M. Trundle (eds.), *The Cambridge World History of Violence*, 299-319.

Meyer, C. - Kürbis, O. - Alt, K. W. 2004: Das Massengrab von Wiederstedt, Ldkr. Mansfelder Land. Auswertung und Gedanken zur Deutung im Kontext der Linienbandkeramik, *Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte* 88, 31–66.

Meyer, Ch. et al. 2009: The Eulau eulogy: Bioarchaeological interpretation of lethal violence in Corded Ware multiple burials from Saxony-Anhalt, Germany, *Journal of Anthropological Archaeology*, 412–423.

Meyer, Ch. et al. 2015a: Das jüngst entdeckte Massengrab von Halberstadt. In: H. Meller - M. Schefzik (eds.), *Krieg – eine archäologische Spurensuche*, Halle: Landesmuseum für Vorgeschichte, 177–178.

Meyer, Ch. et al. 2015b: The massacre mass grave of Schöneck-Kilianstädten reveals new insights into collective violence in Early Neolithic Central Europe, *Proceedings of the National Academy of Sciences* 112 (36), 11217-11222.

Meyer, Ch. et al. 2018: Early Neolithic executions indicated by clustered cranial trauma in the mass grave of Halberstadt, *Nature Communications* 9, 1–11.

Mills, A. 2009: 'Akau Tau: Contextualising Tongan War-clubs, *The Journal of the Polynesian Society* 118, 7–45.

Milner, G. 2005: Nineteenth-Century Arrow Wounds and Perceptions of Prehistoric Warfare, *American Antiquity* 70, 144-156.

Mirazon Lahr, M. et al. 2016: Inter-group violence among early Holocene hunter-gatherers of West Turkana, Kenya, *Nature* 529, 394–398.

Mitchell, J. C. 1966: *The Yao Village. A Study in the Social Structure of a Nyasaland Tribe.* Manchester: Manchester University press.

Monks, S. J. 1997: Conflict and Competition in Spanish Prehistory: The Role of Warfare in Societal Development from the Late Fourth to Third Millenium BC, *Journal of Mediterranean Archaeology* 10, 3–32.

Moreno-Ibáñez, M. Á. et al. 2021: Was it an axe or an adze? A cranial trauma case study from the Late Neolithic – Chalcolithic site of Cova Foradada (Calafell, Spain), *International Journal of Paleopathology* 32, 23–30.

Narr, K. J. 1993: Gemetzel oder rituelle Tötung? Zum Bandkeramischen „Massengrab“ von Talheim. In: W. Krawietz - L. Pospíšil - S. Steinbrich (eds.), *Sprache, Symbole und*

Symbolverwendungen in Ethnologie, Kulturanthropologie, Religion und Recht, Berlin: Duncker & Humblot, 291–305.

Nash, G. 2005: Assessing rank and warfare-strategy in prehistoric hunter-gatherer society: a study of representational warrior figures in rock-art from the Spanish Levant, southeastern Spain. In: M. Parker Pearson - I. N. J. Thorpe (eds.), *Warfare, Violence and Slavery in Prehistory*. BAR International Series 1374, 75–86.

Nawata, K. 2019: A glorious warrior in war: Cross-cultural evidence of honor culture, social rewards for warriors and intergroup conflict, *Group Processes & Intergroup Relations*, 1–15.

Neil, S. et al. 2018: Isotopic evidence for landscape use and the role of causewayed enclosures during the earlier Neolithic in southern Britain, *Proceedings of the Prehistoric Society* 84, 185–205.

Neustupný, E. 1965: Hrob z Tušimic a některé problémy kultury se šňůrovou keramikou, *Památky archeologické* 56, 392–456.

Neustupný, E. – Smrž, Z. 1989: Čachovice – pohřebiště kultury se šňůrovou keramikou a zvoncovitých pohárů, *Památky archeologické* 80, 282–383.

Nikitin, A. G. et al. 2019: Interactions between earliest Linearbandkeramik farmers and central European hunter gatherers at the dawn of European Neolithization, *Scientific Reports* 9, 1–10.

Novak, M. - Janković, I. - Pavičić, D. T. 2017: An unusual prehistoric mass burial from Jagodnjak, eastern Croatia – a bioarchaeological approach. 19th Annual Conference of the British Association for Biological Anthropology and Osteoarchaeology, 44.

Novak, M. et al. 2021: Genome-wide analysis of nearly all the victims of a 6200 year old massacre, *PLoS ONE* 16(3), 1–14 [cit. 9. 11. 2020]. Dostupné na: <https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0247332>.

O'Donnabhain, B. – Tesorieri, M. 2014: 'Bioarchaeology' In: A. Lynch (ed), *Poulnabrone: An Early Neolithic Portal Tomb in Ireland*, 61–86.

Okamura, M. – Siew, Y. Y. 2013: An Osteological Study of Trophy Heads: Unveiling the Headhunting Practice in Borneo, *International Journal of Osteoarchaeology* 23, 685–697.

Olivík, J. 2013: Warrior Image in the Second Half of the Third Millenium B.C. - Artifact and Spatial Analysis of Archery Equipment in Burial Rites of the Bell Beaker Culture in Bohemia and Moravia. European Associations of Archaeologists, 19th annual meeting, Pilsen.

Oosterbeek, L. – Tomé, T. 2012: Evidence of traumatic skeletal injuries in the collective burial caves of the Nabão Valley, central Portugal. In: R. J. Schulting – L. Fibiger (eds.), *Sticks, Stones, and Broken Bones: Neolithic Violence in a European Perspective*, 303–315.

Orschiedt, J. - Haidle, M. N. 2006: The LBK Enclosure at Herxheim: Theatre of War or Ritual Centre? References from Osteoarchaeological Investigations, *Journal of Conflict Archaeology* 2(1), 153–167.

Orschiedt, J. – Haidle, M. N. 2012: Violence against the living, violence against the dead? Evidence of a crisis on the human remains from Herxheim, Germany. In: L. Fibiger – R. Schulting (eds.), *Sticks, stones, and broken bones: Neolithic violence in a European perspective*, 121–138.

Orschiedt, J. 2002: Die Kopfbestattungen der Ofnet-Höhle: Ein Beleg für kriegerische Auseinandersetzungen im Mesolithikum, *Archäologische Informationen* 24, 199–207.

Orschiedt, J. 2005: The head burials from Ofnet cave: An example of warlike conflict in the Mesolithic. In: M. P. Pearson - I. J. N. Thorpe (eds.), *Warfare, Violence and Slavery in Prehistory*, 67-73.

Orschiedt, J. 2015a: Die Große Ofnet-Hohle: Ein steinzeitliches Massaker? In: H. Meller – M. Schefzik (eds.), *Krieg – eine archaologische spurensuche*. Begleitband zur Sonderausstellung im Landesmuseum für Vorgeschichte Halle (Saale) vom 6. November 2015 bis 22. Mai 2016. Halle, 99–102.

Orschiedt, J. 2015b: Spuren von Gewalt an menschlichen Skelettresten des Paläolithikums. In: H. Meller - M. Schefzik (eds.), *Krieg – Eine archäologische Spurensuche*. Begleitband zur Sonderausstellung im Landesmuseum für Vorgeschichte Halle (Saale) vom 6. November 2015 bis 22. Mai 2016. Halle, 83–88.

Orschiedt, J. 2020: Violence in Palaeolithic and Mesolithic Hunter-Gatherer Communities. In: G. Fagan - L. Fibiger - M. Hudson - M. Trundle (eds.), *The Cambridge World History of Violence*, 58–78.

Orschiedt, J. et al. 2003: Survival of a multiple skull trauma: the case of an early Neolithic individual from LBK enclosure at Herxheim (Southwest Germany), *International Journal of Osteoarchaeology* 13, 375–383.

Oswald, A. - Dyer, C. - Barber, M. 2001: *The Creation of Monuments: Neolithic causewayed enclosures in the British Isles*. London: English Heritage.

Otterbein, K. 2011: The earliest evidence for warfare? *Current Anthropology* 52, 439–439.

Otterbein, K. F. - Otterbein, C. 1965: An eye for an eye, a tooth for a tooth: A cross-cultural study of feuding, *American Anthropologist* 67, 1470-1482.

Otterbein, K.F. 2004: *How War Began*. College Station: Texas A&M University Press.

Panaitescu, V. et al. 2008: Cranial fractures identified in a late Neolithic population, exhumed from the middle basin of Mureş river - „Lumea Nouă” (Romania), *Romanian Journal of Legal Medicine* 16(4), 261-268.

Papathanasiou, A. 2012: Evidence of trauma in Neolithic Greece. In: R. J. Schulting – L. Fibiger (eds.), *Sticks, Stones, and Broken Bones: Neolithic Violence in a European Perspective*, 249–263.

Parkinson, W. A. – Duffy, P. R. 2007: Fortifications and Enclosures in European Prehistory: A Cross-Cultural Perspective, *Journal of Archaeological Research* 15, 97–141.

Pedrotti, A. 1995: Le statue-stele e le stele antropomorfe del trentino Alto Adige e del Veneto occidentale: gruppo atesino, gruppo di Brentonico, gruppo della Lessinia, *Notizie Archeologiche Bergomensi* 3, 259-280.

Peréz et al. 1997: Paleopathological evidence of the cranial remains from the Sima de los Huesos Middle Pleistocene site (Sierra de Atapuerca, Spain). Description and preliminary inferences, *Journal of Human Evolution* 33, 409–421.

Peter-Röcher, H. 2002: Krieg und Gewalt: zu den Kopfdepositionen in der Großen Ofnet und der Diskussion um kriegerische Konflikte in prähistorischer Zeit, *Praehistorische Zeitschrift* 77, 1–28.

Petersen, E. B. et al. 2015: Diversity of Mesolithic Vedbæk. In: K. Randsborg (ed.), *Acta Archaeologica* 86 (Supplementum 16), 7–203.

- Peterson, J. 1978: Hunter-Gatherer/Farmer Exchange, *American Anthropologist* 80, 335-351.
- Petrasch, J. 2000: Menschenknochen in neolithischen Siedlungen: Spuren sepulkraler Riten oder Abfall? *Archäologisches Korrespondenzblatt* 30 (3), 353–368.
- Petrasch, J. 2014: Gewalttätige und friedliebende Gemeinschaften im neolithischen Mitteleuropa oder gab es eine Evolution der Gewalt während der Jungsteinzeit? In: T. Link – H. Peter – Rocher (eds.), *Gewalt und Gessellschaft. Dimensionen der Gewalt in ur – und fruhgeschichtlicher Zeit. Internationale Tagung an der Julius Maximillians Universitat Wurzburg* 14. – 16. März 2013, Halle: Landesmuseum für Vorgeschichte, 187–202.
- Pipes, M. L. et al. 2010: Neolithic Human and Animal Remains from Shared Depositional Contexts at Bronocice. In: S. Czopek and S. Kadrow (eds.), *Mente et rutro*, 41-60.
- Podborský V. et al. 2002: Dvě pohřebišťe neolitického lidu s lineární keramikou ve Vedrovicích na Moravě, Brno: Masarykova univerzita.
- Price, T.D. et al. 2017: Multi-isotope proveniencing of human remains from a Bronze Age battlefield in the Tollense Valley in northeast Germany, *Archaeological and Anthropological Sciences* 11, 33–49.
- Redmond, E. M. 1994: *Tribal and Chiefly Warfare in South*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Reymann, A. 2020: In: My home is my castle? Thoughts about the archaeological axiom of the distinction of fortified and unfortified sites, referring to ethnographical records. In: D. Delfino et al. (eds.), *Late Prehistoric Fortifications in Europe: Defensive, Symbolic and Territorial Aspects from the Chalcolithic to the Iron Age*, 5–14.
- Risch, R. - Meller, H. 2017: The representation of violence in the rock art of the Sahara and the Spanish Levant. In: L. Manolakakis – N. Schlanger – A. Coudart (eds.), *European Archaeology – Identities & Migrations, Hommages à Jean-Paul Demoule*, 371–385.
- Robarchek, C. A. - Robarchek, C. J. 1992: Cultures of war and peace: A comparative study of Waorani and Semai. In: J. Silverberg - J. P. Gray (eds.), *Aggression and peacefulness in humans and other primates*, 189–213.

Robb, J. 2009: People of Stone: Stelae, Personhood, and Society in Prehistoric Europe, *Journal of Archaeological Method and Theory* 16, 162-183.

Roksandic, M. 2004: Contextualizing the evidence of violent death in the Mesolithic: Burials associated with victims of violence in the Iron Gates Gorges, *BAR International Series* 1237, 53–74.

Roscoe, P. 2009: Social Signaling and the Organization of Small-Scale Society: The Case of Contact-Era NewGuinea, *Journal of Archaeological Method and Theory* 16, 69-116.

Roscoe, P. 2011: Dead Birds: The “Theater” of War among the Dugum Dani, *American Anthropologist* 113, 56–70.

Rubio, R. – Viñas, R. – Santos, N. 2019: Representacions bèl·liques de l’art llewantí. In: R. Viñas (ed.), *I Jornades Internacionals d’Art Rupestre de l’Arc Mediterrani de la Península Ibèrica*, 227–244.

Runnels, C. N. et al. 2009: Warfare in Neolithic Thessaly: A Case Study, *Hesperia* 78, 165-194.

Růžičková, P. 2009: Bow-Shaped Pendants of the Bell Beaker Culture, *Acta Archaeologica Carpathica* 44, 37–72.

Ryan, J. – Desideri, J. – Besse, M. 2018: Bell Beaker Archers: Warriors or an Ideology? *Journal of Neolithic Archaeology* 20, 97–122.

Řídký, J. et al. 2018: *Big Men or Chiefs?: Rondel Builders of Neolithic Europe*. Oxford: Oxbow books.

Saile, T. 2013: Ein Kampf um Altheim? Zur Unschärfe vorgeschichtlicher Lebensbilder. In: T. Link - H. Peter-Röcher (eds.), *Gewalt und Gesellschaft. Dimensionen der Gewalt in ur – und frühgeschichtlicher Zeit. Internationale Tagung an der Julius-Maximilians-Universität Würzburg, 14.–16. März 2013. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie* 259, 225–236.

Sala, N. et al. 2015a: Lethal Interpersonal Violence in the Middle Pleistocene, *PLoS* 10, 1–12.

Sala, N. et al. 2015b: Breakage patterns in Sima de los Huesos (Atapuerca, Spain) hominin sample, *Journal of Archaeological Science* 55, 113–121.

Sarauw, T. 2007: Male symbols or warrior identities? The 'archery burials' of the Danish Bell Beaker Culture, *Journal of Anthropological Archaeology* 26, 65-87.

Saura, M. Á. M. 2002: La llamada "Fase Pre-Levantina" y la cronología del Arte Rupestre levantino. Una revisión crítica. *Trabajos De Prehistoria* 59, 49–64.

Shankman, P. 1991: Culture Contact, Cultural Ecology, and Dani Warfare, *Man* 26(2), 299–321.

Shbat, A. – Růžičková, I. – Herlová, P. 2009: Skeletal health of late neolithic populations from Bohemia, *Anthropologie XLVII*, 195–214.

Schegget, M. - van der Sanden, W. 2015: Frühe Gewalt in den Niederlanden – Der Mann aus dem Beilerstroom. In: H. Meller - M. Schefzik (eds.), *Krieg – Eine archäologische Spurensuche. Begleitband zur Sonderausstellung im Landesmuseum für Vorgeschichte Halle (Saale) vom 6. November 2015 bis 22. Mai 2016. Halle*, 145–147.

Schoch, W. H. et al. 2015: New insights on the wooden weapons from the Paleolithic site of Schöningen, *Journal of Human Evolution*, 89, 214–225.

Schroeder, H. et al. 2019: Unraveling ancestry, kinship, and violence in a Late Neolithic mass grave, *Proceedings of the National Academy of Sciences* 116, 10705–10710.

Schulting, R. J. – Wysocki, M. 2005: 'In this Chambered Tumulus were Found Cleft Skulls ...': an Assessment of the Evidence for Cranial Trauma in the British Neolithic, *Proceedings of the Prehistoric Society* 71, 107–138.

Schulting, R. J. 2012: Skeletal evidence for interpersonal violence: beyond mortuary monuments in southern Britain. In: R. J. Schulting – L. Fibiger (eds.), *Sticks, Stones, and Broken Bones: Neolithic Violence in a European Perspective*, 223–248.

Schulting, R. J. 2013: War without warriors? The nature of interpersonal conflict before the emergence of formalized warrior elites. In: S. Ralph (ed.), *The Archaeology of Violence. Interdisciplinary Approaches*, 19–36.

Schunke, T. 2013: Die Salzmünder Kultur – eine außergewöhnliche Steinzeitkultur in Mitteleuropa. In: H. Meller (ed.), *3300 BC – mysteriöse Steinzeittote und ihre Welt*, 246-256.

Schunke, T. 2015: Abschreckung und Tabu – immaterielle Aspekte jungsteinzeitlicher Befestigungskonzepte im Saalegebiet. In: H. Meller - M. Schefzik (eds.), *Krieg – Eine*

archäologische Spurensuche. Begleitband zur Sonderausstellung im Landesmuseum für Vorgeschichte Halle (Saale) vom 6. November 2015 bis 22. Mai 2016. Halle, 169–170.

Schutkowski, H. – Schultz, M. – Holzgraffe, M. 1996: Fatal Wounds in a Late Neolithic Double Inhumation – a Probable Case of Meningitis Following Trauma, *International Journal of Osteoarchaeology* 6, 179–184.

Silva, A. M. 2012: Skeletal evidence of interpersonal violence from Portuguese Late Neolithic collective burials: an overview. In: R. J. Schulting – L. Fibiger (eds.), *Sticks, Stones, and Broken Bones: Neolithic Violence in a European Perspective*, 317–340.

Sjögren, K. G. 2015: Mortuary Practices, Bodies, and Persons in Northern Europe. In: Ch. Fowler – I. Harding - D. Hofmann (eds.), *The Oxford Handbook of Neolithic Europe*, 1005–1022.

Skaarup, J. - Grøn, O. 2004: *Møllegabet II. A submerged Mesolithic settlement in southern Denmark*. Oxford: Hadrian Books Ltd.

Smith, J. M. - Schulting, R. - Fibiger, L. 2020: Settled Lives, Unsettled Times: Neolithic Violence in Europe. In: G. Fagan - L. Fibiger - M. Hudson - M. Trundle (eds.), *The Cambridge World History of Violence*, 79-98.

Smith, M. W. 1938: The War Complex of the Plains Indians, *Proceedings of the American Philosophical Society* 78, 425-464.

Smith, M. 2017: *Mortal Wounds: The Human Skeleton as Evidence for Conflict in the Past*. Barnsley: Pen and Sword.

Smyth, J. 2006: The role of the house in early Neolithic Ireland, *European Journal of Archaeology* 9, 229-257.

Soriano, I. et al. 2015: “Open Warfare or the Odd Skirmish? Bell Beaker Violence in the North-Eastern Iberian Peninsula”, *Oxford Journal of Archaeology* 34, 157-183.

Sponsel, L. E. 1998: Yanomami: An arena of conflict and aggression in the Amazon, *Aggressive Behaviour* 24, 97–122.

Stäuble, H. - Wolfram, S. 2013: Bandkeramik und Mesolithikum: Abfolge oder Koexistenz. In: S. Hansen – M. Meyer (eds.), *Parallele Raumkonzepte*, 105-134.

Strambowski, M. 2015: Nicht nur für die Jagd – Pfeil und Bogen in der Vorgeschichte. In: H. Meller - M. Schefzik (eds.), Krieg – Eine archäologische Spurensuche. Begleitband zur Sonderausstellung im Landesmuseum für Vorgeschichte Halle (Saale) vom 6. November 2015 bis 22. Mai 2016. Halle, 131–134.

Strien, H. – Wahl, J. – Jacob, Ch. 2014: Talheim – ein Gewaltverbrechen am Ende der Bandkeramik In: T. Link & H. Peter-Röcher (eds.), Gewalt und Gessellschaft. Dimensionen der Gewalt in ur – und fruhgeschichtlicher Zeit. Internationale Tagung an 43 der Julius Maximillians Universitat Wurzburg 14. – 16. Marz 2013, Halle: Landesmuseum für Vorgeschichte, 247–256.

Szostek, K. et al. 2014: Isotopic composition and identification of the origins of individuals buried in a Neolithic collective grave at Bronocice (southern Poland), HOMO – Journal of Comparative Human Biology 65(2), 115–130.

Šmíd, M. 2017: Nálevkovité poháry na Moravě. Pravěk – Supplementum 33. Brno: Ústav Archeologické památkové péče.

Taçon, P. – Chippindale, Ch. 1994: Australia's Ancient Warriors: Changing Depictions of Fighting in the Rock Art of Arnhem Land, N.T., Cambridge Archaeological Journal 4, 211–248.

Teschler – Nicola, M. 2006: Pathological alterations and traumas in the human skeletal remains from Mladeč. In: M. Teschler-Nicola (ed.), Early Modern Humans at the Moravian Gate. The Mladeč Caves and their Remains, 473–489.

Teschler – Nicola, M. et al. 1996: Anthropologische Spurensicherung. Die traumatischen und postmortalen Veränderungen von den linearbandkeramischen Skelettresten von Asparn/Schletz, Archaologie Österreichs 7, 4–12.

Teschler-Nicola, M. 1999: Evidence of genocide 7000 BP—Neolithic paradigm and geoclimatic reality. Collegium Antropologicum 23, 437–450.

Teschler-Nicola, M. 2012: The Early Neolithic site Asparn/ Schletz (Lower Austria): skeletal evidence for interpersonal violence. In: R. J. Schulting – L. Fibiger (eds.), Sticks, stones and broken bones. Neolithic violence in a European perspective, 101–120.

Thorpe, I. J. N. 2006: Fighting and Feuding in Neolithic and Bronze Age Britain and Ireland. In: T. Otto – H. Thrane – H. Vandkilde (eds.), *Warfare and Society: Archaeological and Social Anthropological Perspectives*, 141–166.

Triantaphyllou, S. 1999: *A Bioarchaeological Approach to Prehistoric Cemetery Populations from Central and Western Greek Macedonia*. Sheffield: University of Sheffield. Doktorská práce.

Trinkaus, E. - Buzhilova, A. P. 2010: The death and burial of Sunghir 1, *International Journal of Osteoarchaeology* 22(6), 655–666.

Trinkaus, E. 1983: *The Shanidar Neandertals*. New York: Academic Press.

Trinkaus, E. 2012: Neandertals, early modern humans, and rodeo riders, *Journal of Archaeological Science* 39(12), 3691–3693.

Trinkaus, E. et al. 2006: Skeletal and dental paleopathology. In: E. Trinkaus – J. Svoboda (eds.), *Early Modern human evolution in Central Europe. The people of Dolní Věstonice and Pavlov*, 419-458.

Turek, J. - Daněček, V. 2001: Symbolické zbraně z měkkých hornin v období šňůrové keramiky v Čechách – Corded Ware symbolic weapons made of soft rock in Bohemia. In: *Sborník Miroslavu Buchvaldkovi, Most*, 255–260.

Turek, J. 2001: Stone axes as tools, valuables and symbols (3300-1900 BC). In: D. Georghiu (ed.), *Material, Virtual and Temporal Compositions: On the Relationship between Objects*, 53-62.

Turek, J. 2007: Počátky válečnictví v eneolitu, *Živá archeologie* 8, 14–18.

Turek, J. 2011a: Stone axes of Bohemian Eneolithic Period. Changing forms, context and social significance. In: V. Davis – M. Edmonds (eds.), *Stone Axe Studies III*, 385-398.

Turek, J. 2011b: Pohřeb dítěte z období šňůrové keramiky v Líbeznicích, okr. Praha-východ, *Archeologie ve středních Čechách* 15, 183–189.

Turek, J. 2012: The Neolithic Enclosures in Transition. Tradition and Change in the Cosmology of Early Farmers in Central Europe. In: A. Gibson (ed.), *Enclosing the Neolithic Recent studies in Britain and Europe*, *British Archaeological Reports, International Series 2440*, 185–201.

Turek, J. 2013: Age and Gender Identities in European Copper Age: An Anthropological Perspective, *Indian Anthropologist* 43, 73–86.

Turek, J. 2015: Bell Beaker Stone Wrist-Guards as Symbolic Male Ornament. The Significance of Ceremonial Warfare in 3rd Millennium BC Central Europe. In: M.P. Prieto Martinez - L. Salanova (eds.), *The Bell Beaker Transition in Europe. Mobility and local evolution during the 3rd millennium BC*, 28 – 40.

Turek, J. 2017: Prehistoric Ceremonial Warfare: Beginning of Institutionalized Violence, *Archaeologies: Journal of the World Archaeological Congress* 13, 535 – 548.

Utrilla, P. – Bea, M. 2015: Los paquípodos: su difícil encaje en la cronología del Arte Levantino, *CuPAUAM* 41, 127–146.

Vandkilde, H. 2006: Warriors and Warrior Institutions in Copper age Europe. In: Ton, O. - Thrane, H. - Vandkilde, H. (eds.), *Warfare and Society: Archaeological and Social Anthropological Perspectives*, 393–422.

Vandkilde, H. 2018: Violent Beauty in the Bronze Age. In: S. Hansen – R. Krause (eds.), *Bronze Age Hillforts between the Taunus and Carpathian Mountains. Tagungsband zur ersten Tagung des LOEWE Projekts „Prähistorische Konfliktforschung“ in Frankfurt am Main. Unterreihe zu den Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie (UPA)*, 83–102.

Vanmontfort, B. 2008: Forager–farmer connections in an ‘unoccupied’ land: First contact on the western edge of LBK territory, *Journal of Anthropological Archaeology* 27, 149–160.

Vegas, J. I. et al. 1999: La sepultura colectiva de San Juan ante Porta Latinam (Laguardia, Álava), *Saguntum extra* 2, 439-445.

Vegas, J. I. et al. 2012: Prehistoric violence in northern Spain: San Juan ante Portam Latinam. In: R. Schulting - L. Fibiger (eds.), *Sticks, stones and broken bones. Neolithic violence in a European perspective*, 265–302.

Vencl, S. 1970: Zur Funktion des geschliffenen Steingeräts. In: M. Buchvaldek – D. Koutecký (eds.), *Vikletice. Ein schnurkeramisches Gräberfeld*, 230–235.

Vencl, S. 1979: Počátky zbraní. K otázce poznatelnosti pravěké výbroje, *Archeologické rozhledy* 31, 640–694.

- Vencl, S. 1983: K problematice fortifikací v archeologii, *Archeologické rozhledy* 35, 284–315.
- Vencl, S. 1984: Otázky poznání vojenství v archeologii. Praha: Archeologický ústav ČSAV.
- Vencl, S. 1999: Stone Age Warfare. In: J. Carman – A. Harding (eds.), *Ancient Warfare – Archaeological Perspectives*, 57–72.
- Vierzig, A. 2020: Anthropomorphic Stelae of the 4th and 3rd Millennia Between the Caucasus and the Atlantic Ocean, *Proceedings of the Prehistoric Society* 86, 111–137.
- Wahl, J. - Höhn, B. 1988: Eine Mehrfachbestattung der Michelsberger Kultur aus Heidelberg-Handschuhsheim, Rhein-Neckar-Kreis, *Fundberichte aus Baden-Württemberg* 13, 123-198.
- Wahl, J. - König, H. G. 1987: Anthropologisch-traumatologische Untersuchung der menschlichen Skelettreste aus dem Bandkeramischen Massengrab bei Talheim, Kreis Heilbronn, *Fundberichte aus Baden-Württemberg* 12, 65–193.
- Wahl, J. - Trautmann, I. 2012: The Neolithic Massacre at Talheim: A Pivotal Find in Conflict Archaeology. In: R. Schulting - L. Fibiger (eds.), *Sticks, Stones and Broken Bones. Neolithic Violence in a European Perspective*, 77–100.
- Wahl, J. 1999: Menschliche Skelettreste aus Erdwerken der Michelsberger Kultur. In: M. Kokabi - E. May (eds.), *Beiträge zur Archäozoologie und Prähistorischen Anthropologie II*, 91–100.
- Wahl, J. 2014: Vom Trauma zur Traumatisierung zur Täter-Opfer-Geometrie – Spuren von Gewalteinwirkung an menschlichen Skelettresten und ihre Deutung. In: T. Link – H. Peter – Röcher (eds.), *Gewalt und Gesellschaft. Dimensionen der Gewalt in ur – und frühgeschichtlicher Zeit. Internationale Tagung an der Julius-Maximilians-Universität Würzburg 14.–16. März 2013. Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie* 259, 33–44.
- Walker, P. L. 2001: A Bioarchaeological Perspective on the History of Violence, *Annual Review of Anthropology*, 573–576.
- Wallis, R. 2014: Re-examining stone ‘wrist-guards’ as evidence for falconry in later prehistoric Britain. *Antiquity* 88, 411-424.

Whittle, A. 1996. Europe in the Neolithic. The creation of new worlds. Cambridge: Cambridge University Press.

Whittle, A. et al. 2007: Once in a lifetime: the date of the Wayland's Smithy long barrow, Cambridge Archaeological Journal 17, 103–121.

Whittle, A. et al. 2013b: Moravia and western Slovakia. In: P. Bickle – A. Whittle (eds): The first farmers of central Europe. Diversity in LBK lifeways. Oxford: Oxbow Books, 101–158.

Whittle, A. W. R. - Healy, F. - Bayliss, A. 2011: Gathering time: dating the early Neolithic enclosures of southern Britain and Ireland. Oxford: Oxbow.

Wicke, J. – Neubert, A. 2013: Mit der Axt – durch die Axt. Der Zusammenhang von Schädeldefekt und Waffenbeigabe in Bestattungen des schnurkeramischen Kulturkreises. In: T. Link - H. Peter-Röcher (eds.), Gewalt und Gesellschaft. Dimensionen der Gewalt in ur – und frühgeschichtlicher Zeit. Internationale Tagung an der Julius-Maximilians-Universität Würzburg, 14.–16. März 2013. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 259, 217–224.

Wild, E. M. et al. 2004: Neolithic massacres: local skirmishes or general warfare in europe?, Radiocarbon 46, 377-385.

Windl, H. J. 1990: Grabungen in einem Siedlungsareal der Linearbandkeramik in Asparn an der Zaya, BH Mistelbach, Niederösterreich, Zalai Muzeum 2, 19–22.

Windl, H. J. 1999: Makabres Ende einer Kultur, Archäologie in Deutschland 15/1, 54–57.

Windl, H. J. 2002: Erdwerke der Linearbandkeramik in Asparn a. d. Zaya/Schletz, Preistoria Alpina 37, 137–144.

Wrangham, R. 1999: Evolution of coalitionary killing, Yearbook of Physical Anthropology 42, 1–30.

Wrangham, R. W. – Glowacki, L. 2012: Intergroup aggression in chimpanzees and war in nomadic hunter-gatherers: evaluating the chimpanzee model, Human Nature 23, 5-29.

Wu, X. J. et al. 2011: Antemortem trauma and survival in the late Middle Pleistocene human cranium from Maba, South China, Proceedings of the National Academy of Sciences 108 (49), 19558-19562.

Zápotocká, M. – Zápotocký, M. 2014: Axtförmige Scherbenanhänger der böhmischen Stichbandkeramik. In: L. Husty – W. Irlinger – J. Pechtl (eds.), ...und es hat doch was gebracht!“. Festschrift für Karl Schmotz zum 65. Geburtstag, 79-90.

Zidda, G. 2018: Le stele. Tipologia e iconografia. In: G. D. Gattis et al. (eds.), Area megalitica di Saint – Martin de Corleáns, 297–314.

Zoffmann, K. 2007: Anthropological material from a neolithic common grave found at Esztergályhorváti (Lengyel culture, Hungary), Folia Anthropologica 6, 53–60.

Zollikofer, C. P. E. et al. 2002: Evidence for interpersonal violence in the St. Cesaire Neanderthal, Proceedings of the National Academy of Sciences 99, 6444-6448.

12.1 Zdroje k databázi lokalit

Ahlström, T. – Larsson, L. 2015: Der skalpierte Mann aus Grab 33 von Skateholm. In: H. Meller – M. Schefzik (eds.), Krieg – eine archaologische spurensuche, 105–106.

Alt, K. W. et al. 2020a: A massacre of early Neolithic farmers in the high Pyrenees at Els Trocs, Spain, Scientific Repots 10, 1–10.

Alt, K. W. et al. 2020b: A massacre of early Neolithic farmers in the high Pyrenees at Els Trocs, Spain. Supplementary Material, Scientific Repots 10, 1–21.

Andersen, S. H. 1985: Tybrind Vig – A Preliminary Report on a Submerged Ertebølle Settlement on the West Coast of Fyn, Journal of Danish Archaeology 4, 52-69.

Armendariz, J. – Irigarai, S. – Etxeberria, F. 1994: New Evidence of Prehistoric Arrow Wounds in the Iberian Peninsula, International Journal of Osteoarchaeology 4, 215–222.

Arroyo, A. E. et al. 2008: Historia de un golpe en la cabeza: sobre el enterramiento calcolítico del Hoyo 197 de "El Soto de Tovilla" (Tudela de Duero, Valladolid), BSAA arqueología LXXIV, 9–48.

Bach, A. - Bach, H. 1972: Anthropologische Analyse des Walternienburg/ Bernburger Kollektivgrabes von Schönstedt im Thüringer Becken, Alt-Thüringen 12, 59-107.

- Bach, A. 1978: Neolithische Populationen im Mittelelbe-Saale-Gebiet. Zur Anthropologie des Neolithikums unter besonderer Berücksichtigung der Bandkeramiker. Weimar: Museum für Ur – und Frühgeschichte Thüringens.
- Bach, H. 1965: Beitrag zur Anthropologie der Glockenbecherleute, *Alt – Thüringen* 7, 208–227.
- Bachechi, L. – Fabbri, P. F. – Mallegni, F. 1997: An Arrow-Caused Lesion in a Late Upper Palaeolithic Human Pelvis, *Current Anthropology* 38, 135–140.
- Baldet, P. 1965: Paléopathologie de la grotte I des Cascades (Commune de Creissels, Aveyron). In: G. Constantini, *La grotte I des Cascades, Commune de Creissels (Aveyron)*, 664–666.
- Balsan, L. - Costantini, G. 1972: Étude archéologique et synthèse sur le Chalcolithique des Grands Causses – La grotte I des Treilles à Saint-Jean et Saint-Paul (Aveyron), *Gallia Préhistoire* 15-1, 229-250.
- Barna, J. P. 2015: Socio-historical background of cultural changes in South-Western-Hungary as reflected by archaeological data during Post-LBK times, *Anthropologie* 53, 399-412.
- Basabe, J. M. 1978: Estudio antropológico del yacimiento de La Atalayuela (Logroño), *Príncipe de Viana* 152–153, 423–478.
- Bégouen, H. – Cugulières, H. – Miquel, H. 1922: Vertebre humaine traversee par une lame en quartzite, *Revue anthropologique* 32, 230-232.
- Beyneix, A. 1997: Les sépultures chasséennes du sud de la France, *Zephyrus* 50, 125–178.
- Bickle, P. et al. 2013: Alsace. In: P. Bickle – A. Whittle (eds): *The first farmers of central Europe. Diversity in LBK lifeways*, Oxford: Oxbow Books, 291–342.
- Biermann, E. 2013: Gewalt und Aggression in Alt – und Mittelneolithikum. Keulenköpfe und Äxte als Indikator für Krieg, Prestige und Gruppenidentität. In: T. Link - H. Peter-Röcher (eds.), *Gewalt und Gesellschaft. Dimensionen der Gewalt in ur – und frühgeschichtlicher Zeit. Internationale Tagung an der Julius-Maximilians-Universität Würzburg, 14.–16. März 2013. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie* 259, 237–246.
- Birocheau, P. et al. 1999: Fossé et sépultures du Néolithique récent aux Châtelliers du Vieil-Auzay (Vendée); aspects structuraux et anthropologiques, *Bulletin de la Société préhistorique française* 96, 375–390.

Bocquentin, F. - Bar-Yosef, O. 2004: Early Natufian remains: evidence for physical conflict from Mt. Carmel, Israel, *Journal Human Evolution* 47, 19–23.

Boroneant, A. et al. 2013: Death on the Danube: Late Mesolithic burials at Schela Cladovei, Romania. In: A. Comşa – C. Bonsall – L. Nikolova (eds.), *Facets of the Past: The Challenge of the Balkan Neo-Eneolithic*, 55–67.

Boulestin, B. - Henry-Gambier, D. 2012: Le crane mésolithique de l'abri du Mannlefelsen I à Oberlarg (Haut-Rhin): étude des modifications osseuses. In: B. Boulestin - D. Henry – Gambier (eds.), *Crânes trophées, crânes d'ancêtres et autres pratiques autour de la tête: problèmes d'interprétation en archéologie*. BAR International Series 2415, 77–88.

Brzobohatá, H. et al. 2017: A Case of sharp force trauma to the skull of female buried within a Neolithic rondel, Kolín (Czech Republic), *Collegium Antropologicum* 41(3), 297-303.

Campillo, D. – Mercadal, O. – Blanch, R. M. 1993: A Mortal Wound Caused by a Flint Arrowhead in Individual MF-18 of the Neolithic Period Exhumed at Sant Quirze del Valles, *International Journal of Osteoarchaeology* 3, 145–150.

Constantini, G. 1967: Chalcolithique et céramique à triangles hachurés des Grands, *Bulletin de la Société préhistorique française* LXIV, 743-754.

Coqueugniot, H. et al. 2014: Earliest Cranio-Encephalic Trauma from the Levantine Middle Palaeolithic: 3D Reappraisal of the Qafzeh 11 Skull, Consequences of Pediatric Brain Damage on Individual Life Condition and Social Care, *PLoS ONE* 9.7, 1–10 [cit. 14. 2. 2021]. Dostupné na: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0102822>.

Corcoran, J. X. W. P. 1966: Excavation of three chambered cairns at Loch Calder, Caithness, *Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland* 98, 1-75.

Cordier, G. 1990: Blessures préhistoriques animales et humaines avec armes ou projectiles conservés, *BSPF* 87, 462–482.

Cosack, E. 2006: Eine gescheiterte Landnahme der Bernburger Kultur bei Hildesheim, Niedersachsen, *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* 53, 59–87.

Cunha, E. – Cardoso, F. 2001: The osteological series from Cabeço Da Amoreira (Muge, Portugal), *Bulletins et mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris* 13, 323–333.

Cunliffe, B. 2001: *The Oxford Illustrated History of Prehistoric Europe*. Oxford: Oxford University Press.

Dias-Meirinho, M. H. 2011: *Des armes et des hommes: l'archerie à la transition néolithique-âge du bronze en Europe occidentale*. Thèse de doctorat en archéologie et préhistoire. Université Toulouse le Mirail — Toulouse II.

Estabrook, V. H. – Frayer, D. W. 2014: Trauma in the Krapina Neandertals: violence in the Middle Paleolithic? In: C. Knüsel - M. J. Smith (eds.), *The Routledge Handbook of the Bioarchaeology of Human Conflict*, 67-89.

Estabrook, V. H. 2014: Violence and warfare in the European Mesolithic and Paleolithic. In: M. W. Allen - T. L. Jones (eds.), *Violence and Warfare Among Hunter-Gatherers*, 49-69.

Estabrook, V. H. 2015: Violence and warfare in the European Mesolithic and Paleolithic. In: M. W. Allen – T. L. Jones (eds.), *Violence and Warfare Among Hunter – Gatherers*, 49-69.

Etxeberria, F. – Beguiristain, M. A. 1994: Lesión craneal seguida de supervivencia en un individuo del dolmen de Aizibita (Cirauqui, Navarra), *Cuadernos de Arqueología de la Universidad de Navarra* 2, 49–70.

Fages, G. – Courtaud, P. 2004: Montbrun — Abri sépulcral du Sot de la Lavogne // *Archéologie de la France — Informations* [online; 9. 2. 2021]. Dostupné na: <https://journals.openedition.org/adlfi/11900>.

Fernández – Crespo, T. 2016: An Arrowhead Injury in a Late Neolithic/Early Chalcolithic Human Cuneiform from the Rockshelter of La Peña de Marañón (Navarre, Spain), *International Journal of Osteoarchaeology* 26, 1024-1033.

Fernández – Crespo, T. et al. 2018: The Bell Beaker multiple burial pit of La Atalayuela (La Rioja, Spain): stable isotope insights into diet, identity and mortuary practices in Chalcolithic Iberia, *Archaeological and Anthropological Sciences* 11, 1–17.

Fernández-Crespo T. 2017: New evidence of Early Chalcolithic interpersonal violence in the Middle Ebro Valley (Spain): Two arrowhead injuries from the Swallet of Las Yurdinas II, *International Journal of Osteoarchaeology* 27, 76–85.

Feustel, R. – Ullrich, H. 1964–1965: Totenhütten der Neolithischen Walternienburger Gruppe, Alt-hüringen 7, 105–202.

Fewlass, H. et al. 2019: Direct radiocarbon dates of mid Upper Palaeolithic human remains from Dolní Věstonice II and Pavlov I, Czech Republic, *Journal of Archaeological Science: Reports* 27, 1–8.

Fibiger, L. 2014: Mislplaced Childhood? Interpersonal Violence and Children in Neolithic Europe. In: C. Knüsel - M. Smith (eds.), *The Routledge Handbook of the Bioarchaeology of Human Conflict*, 127–145.

Fischer, A. 2013: The Stone Age Flood in Denmark and Mesopotamia. In: S. Bergerbrant - S. Sabatini (eds.), *Counterpoint: Essays in Archaeology and Heritage Studies in Honour of Professor Kristian Kristiansen*, 35–42.

Fischer, A. et al. 1987: Argusgrunden – en undersøisk boplads fra jægerstenalderen. København: Miljøministeriet, Skov – og Naturstyrelsen.

Frayer, D. W. 1997: Ofnet: Evidence for a Mesolithic massacre. In: D. L. Martin - D. W. Frayer (eds.), *Troubled times: Violence and warfare in the past*, 181–216.

Furmanek, M. 2015: New data for research on the Bell Beaker Culture In Upper Silesia, Poland. In: H. H. Meller – H. W. Arz – R. Jung – R. Risch (eds.), *Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle, Halle: 7th Archaeological Conference of Central Germany*, 525–538.

Fusté, M. 1953: Parietal Neandertalense de Cova Negra (Játiva), *Servicio de Investigación Prehistórica*, 17, 1-36.

García, J. F. F. – González, A. B. 2012: Cuatro enterramientos calcolíticos en hoyo del Cerro de la Cabeza (Ávila), *Complutum* 23, 99-120.

Garson J. G. 1892: On the Crania and other Human Remains found in the Barrow at Howe Hill, Duggleby, *Proceedings of the Yorkshire Geological and Polytechnic Society* 12, 227-241.

Giemsch, L. – Nicklisch, N. – Schmitz, R. W. 2015: Unfall oder Gewalt? Neue Erkenntnisse zum späteiszeitlichen Doppelgrab von Bonn Oberkassel. In: H. Meller - M. Schefzik (eds.), *Krieg – Eine archäologische Spurensuche. Begleitband zur Sonderausstellung im Landesmuseum für Vorgeschichte Halle (Saale) vom 6. November 2015 bis 22. Mai 2016*. Halle, 91–94.

Gligor, M. – McLeod, K. 2014: Disarticulation as a Transylvanian Early Eneolithic Mortuary Practice? A Case Study from Alba Iulia-Lumea Nouă (Romania), *Annales Universitatis Apulensis* 18, 61–86.

Gligor, M. – McLeod, K. 2015: Disposal of the dead. Uncommon mortuary practices from Alba Iulia-Lumea Nouă 2003 excavation R. Kogălniceanu - M. Gligor - R. Curcă - S. Straton (eds.), „Homines, Funera, Astra 2”. Life beyond death in ancient times. Proceedings of the International Symposium on Funerary Anthropology. 23-26 September 2012, ‘1 Decembrie 1918’ University (Alba Iulia, Romania), 23–37.

Gligor, M. et al. 2018: Cranial fractures in 2005 Early Eneolithic Multiple Burial from Alba Iulia – Lumea Noua (Romania), *Annales Universitatis Apulensis* 22/1, 27–76.

Grøn, O. – Skaarup, J. 1991: Møllegabet II – A Submerged Mesolithic Site and a "Boat Burial" from Ærø, *Journal of Danish Archaeology* 10, 38–50.

Guilaine, J. – Zammit, J. 2005: *The Origins of War: Violence in Prehistory*. Oxford: Blackwell Publishing.

Gummesson, S. - Hallgren, F. - Kjellström, A. 2018a: Keep your head high: Skulls on stakes and cranial trauma in Mesolithic Sweden, *Antiquity* 92, 74-90.

Gummesson, S. - Hallgren, F. - Kjellström, A. 2018b: Keep your head high: Skulls on stakes and cranial trauma in Mesolithic Sweden – Supplementary Material [cit. 7. 1. 2021]. Dostupné na: <https://doi.org/10.15184/aqy.2017.210>.

Heath, J. M. 2017: *Warfare in Neolithic Europe: An Archaeological and Anthropological Analysis*. Barnsley: Pen&Sword Archaeology.

Heske, I. – Grefen – Peters, S. 2013: Gewalt im Detail. Bestattungen der Glockenbecherkultur in Niedersachsen mit Hinweisen auf Dimensionen der gesellschaftlichen Auseinandersetzung. In: T. Link - H. Peter-Röcher (eds.), *Gewalt und Gesellschaft. Dimensionen der Gewalt in ur – und frühgeschichtlicher Zeit*. Internationale Tagung an der Julius-Maximilians-Universität Würzburg, 14.–16. März 2013. *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie* 259, 203–216.

Hofmann, D. et al. 2013: Southern Bavaria. In: P. Bickle – A. Whittle (eds.), *The first farmers of central Europe. Diversity in LBK lifeways*, 205–250.

Christensen, J. 2004: Warfare in the European Neolithic, *Acta Archaeologica* 75, 129–156.

Churchill, S. E. et al. 2009: Shanidar 3 Neandertal Rib Puncture Wound and Paleolithic Weaponry, *Journal of Human Evolution* 57, 163–178.

Iversen, R. 2016: Arrowheads as indicators of interpersonal violence and group identity among the Neolithic Pitted Ware hunters of southwestern Scandinavia, *Journal of Anthropological Archaeology* 44, 69–86.

Jackes, M. 2004: Osteological evidence for mesolithic and neolithic violence: problems of interpretation, 23–39.

Jacobsen, T. W., 1973: Human skeletal material from Franchthi Cave. In: T. W. Jacobsen, *Excavations in the Franchthi Cave, 1969-1971. Part II*, *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 38, 343-381.

Jankauskas, R. 2012: Violence in the Stone Age from an eastern Baltic perspective. In: R. J. Schulting – L. Fibiger (eds.), *Sticks, Stones, and Broken Bones: Neolithic Violence in a European Perspective*, 35–50.

Janković, I. et al. 2017: Prehistoric massacre revealed. Perimortem cranial trauma from Potočani, Croatia, *Anthropologischer Anzeiger* 74(2), 131–141.

Janković, I. et al. 2020: A case of probable interpersonal violence from the Early Neolithic site at Smilčić, Croatia, *International Journal of Osteoarchaeology*, 395–400.

Jeunesse, Ch. et al. 2014: Unusual funeral practices and violence in Early Neolithic Central Europe: new discoveries at the Mulhouse-Est Linearbandkeramik, *Antiquity Project Gallery* 88, 342.

Karsten, P. – Knarrström, B. 2003: *The Tagerup Excavations*. Lund: Riksantikvarieämbetet.

Kohler, K. et al. 2017: Possible cases of leprosy from the Late Copper Age (3780-3650 cal BC) in Hungary, *PLoS ONE* 12, 1–25.

Konopka, T. et al. 2016: Evidence of interpersonal violence or a special funeral rite in the Neolithic multiple burial from Koszyce in southern Poland – a forensic analysis, *Anthropological Review* 79, 69–85.

Küßner, M. 2015: Ein ranghoher Krieger – Das besondere Grab der Glockenbecherkultur von Apfelstädt. In: H. Meller - M. Schefzik (eds.), *Krieg – Eine archäologische Spurensuche*. Begleitband zur Sonderausstellung im Landesmuseum für Vorgeschichte Halle (Saale) vom 6. November 2015 bis 22. Mai 2016. Halle, 201-202.

Lidke, G. 2005: Untersuchungen zur Bedeutung von Gewalt und Aggression im Neolithikum Deutschlands unter besonderer Berücksichtigung Norddeutschlands. Greiswald: Ernst-Moritz-Arndt-Universität. Nerepublikovaná doktorská práce.

Liesau, C. 2014: Indicios de violencia en yacimientos de la región de Madrid en el marco del Calcolítico peninsular, *Gladius* 34, 7–36.

Lillie, M.C. – Budd, C. 2011: The Mesolithic-Neolithic Transition in Eastern Europe: Integrating Stable Isotope Studies of Diet with Palaeopathology to Identify Subsistence Strategies and Economy. In: R. Pinhasi – J. T. Stock (eds.), *Human Bioarchaeology of the Transition to Agriculture*, 43–62.

Lorkiewicz, W. 2012: Skeletal trauma and violence among the early farmers of the North European Plain: evidence from Neolithic settlements of the Lengyel Culture in Kuyavia, north-central Poland. In: R. J. Schulting – L. Fibiger (eds.), *Sticks, Stones, and Broken Bones: Neolithic Violence in a European Perspective*, 51–76.

Lundberg, C. - Gligor, M. 2015: Place of death and place of rest. Commingled human remains from Alba Iulia-Lumea Nouă 2015. Early Eneolithic funerary discovery, *Annales Universitatis Apulensis* 19 (2), 71–103.

Madden, G. et al. 2018: Violence at Verteba Cave, Ukraine: New Insights into the Late Neolithic Intergroup Conflict, *International Journal of Osteoarchaeology* 28, 1–10.

Manzi, G. – Salvadei, L. – Passarello, P. 1990: The Casal de' Pazzi archaic parietal: comparative analysis of new fossil evidence from the late Middle Pleistocene of Rome, *Journal of Human Evolution* 19, 751–759.

Marti, M. - Pou, R. - Carlus, X. 1997: La necropolis del Neolithic Mitjà i les restes romanes del Cami de Can Grau (La Roca del Vallès, Vallès oriental). Barcelone: Généralité de Catalogne.

Meller, H. et al. 2015: Rituelle Zweikämpfe schnurkeramischer Krieger? In: H. Meller - M. Schefzik (eds.), Krieg – Eine archäologische Spurensuche. Begleitband zur Sonderausstellung im Landesmuseum für Vorgeschichte Halle (Saale) vom 6. November 2015 bis 22. Mai 2016. Halle: Landesmuseum für Vorgeschichte, 185–189.

Meyer, C. et al. 2008: Die menschlichen Skelettfunde aus der neolithischen Totenhütte von Benzingerode. Anthropologische Untersuchungen an den Bestattungen eines Kollektivgrabs der Bernburger Kultur, Archäologie Sachsen-Anhalt Sonderband 7, 1–93.

Meyer, Ch. et al. 2009: The Eulau eulogy: Bioarchaeological interpretation of lethal violence in Corded Ware multiple burials from Saxony-Anhalt, Germany, Journal of Anthropological Archaeology, 412–423.

Michel, J. – Sendra, B. – Moque, J. 2014: Les sépultures chasséennes en contexte d'habitat de plein air du site de Saint-Antoine II à Saint-Aunès (Hérault). In: I. Sénépart et al. (eds.), Chronologie de la Préhistoire récente dans le Sud de la France. Acquis 1992–2012. Actualité de la recherche, 549–567.

Mirazón Lahr, M. et al. 2016: Inter-group violence among early Holocene hunter-gatherers of West Turkana, Kenya, Nature 529(7586), 394–398.

Moreno-Ibáñez, M. Á. et al. 2021: Was it an axe or an adze? A cranial trauma case study from the Late Neolithic – Chalcolithic site of Cova Foradada (Calafell, Spain), International Journal of Paleopathology 32, 23–30.

Müller-Scheeßel, N. et al. 2021: New burial rites at the end of the Linearbandkeramik in south-west Slovakia, Antiquity 95(379) – Supplementary Material, 1–15.

Neugebauer – Maresch C. et al. 2002: Die Gräbergruppe vom Beginn der Bemaltkeramik im Zentrum der Kreisgrabenanlage Friebritz-Süd, Niederösterreich, Preistoria Alpina 37, 187–253.

O'Donnabhain, B. – Tesorieri, M. 2014: 'Bioarchaeology' In: A. Lynch (ed), Poul nabrone: An Early Neolithic Portal Tomb in Ireland, 61–86.

Oosterbeek, L. – Tomé, T. 2012: Evidence of traumatic skeletal injuries in the collective burial caves of the Nabão Valley, central Portugal. In: R. J. Schulting – L. Fibiger (eds.), *Sticks, Stones, and Broken Bones: Neolithic Violence in a European Perspective*, 303–315.

Orschiedt, J. 2005: The head burials from Ofnet cave: An example of warlike conflict in the Mesolithic. In: M. P. Pearson – I. J. N. Thorpe (eds.), *Warfare, Violence and Slavery in Prehistory*, 67-73.

Orschiedt, J. 2020: Violence in Palaeolithic and Mesolithic Hunter-Gatherer Communities. In: G. Fagan - L. Fibiger - M. Hudson - M. Trundle (eds.), *The Cambridge World History of Violence*, 58–78.

Papathanasiou, A. 2012: Evidence of trauma in Neolithic Greece. In: R. J. Schulting – L. Fibiger (eds.), *Sticks, Stones, and Broken Bones: Neolithic Violence in a European Perspective*, 249–263.

Péquart, M. – Péquart, S. J. 1929: La nécropole mésolithique de Tévéc (Morbihan), *L'Anthropologie* 39, 373-400.

Peréz, P. J. et al. 1997: Paleopathological evidence of the cranial remains from the Sima de los Huesos Middle Pleistocene site (Sierra de Atapuerca, Spain). Description and preliminary inferences, *Journal of Human Evolution* 33, 409–421.

Petersen, E. B. et al. 2015: Diversity of Mesolithic Vedbæk. In: K. Randsborg (ed.), *Acta Archaeologica* 86 (Supplementum 16), 7–203.

Podborský V. et al. 2002: Dvě pohřebišťe neolitického lidu s lineární keramikou ve Vedrovicích na Moravě. Brno: Masarykova univerzita.

Polet, C. et al. 1996: A Healed Wound Caused by a Flint Arrowhead in a Neolithic Human Innominate from the Trou Rosette (Furfooz, Belgium), *International Journal of Osteoarchaeology* 6, 414–420.

Pryor, F. 1976: A neolithic multiple burial from Fengate, Peterborough, *Antiquity* 50, 232-233.

Rinne, Ch. et al. 2016: Niedertiefenbach. Ein Galeriegrab der spätneolithischen Wartberggruppe südwestlich von Niedertiefenbach (Landkreis Limburg-Weilburg, Hessen), *Prähistorische Zeitschrift* 91, 284–316.

Robb, J. 2002: Time and Biography: Osteobiography of the Italian Neolithic Lifespan. In: Y. Hamilakis - M. Pluciennik – S.Tarlow (eds.), *Thinking Through the Body: Archaeologies of Corporeality*, 153–171.

Roksandic, M. 2004: Contextualizing the evidence of violent death in the Mesolithic: Burials associated with victims of violence in the Iron Gates Gorges, *BAR International Series* 1237, 53–74.

Sala, N. et al. 2015: Lethal Interpersonal Violence in the Middle Pleistocene, *PLoS* 10, 1–12.

Sánchez-Barba Muñoz, L. P. et al. 2019: Possible interpersonal violence in the Neolithic necropolis of Campo de Hockey (San Fernando, Cádiz, Spain), *International Journal of Paleopathology* 27, 38–45.

Shbat, A. – Růžičková, I. – Herlová, P. 2009: Skeletal health of late neolithic populations from Bohemia, *Anthropologie* XLVII, 195–214.

Shbat, A. 2013: Zdravotní stav populací neolitu a eneolitu na základě studia kosterního materiálu z Čech. Praha: Univerzita Karlova. Nepublikovaná disertační práce.

Schegget, M. - van der Sanden, W. 2015: Frühe Gewalt in den Niederlanden – Der Mann aus dem Beilerstroom. In: H. Meller - M. Schefzik (eds.), *Krieg – Eine archäologische Spurensuche*. Begleitband zur Sonderausstellung im Landesmuseum für Vorgeschichte Halle (Saale) vom 6. November 2015 bis 22. Mai 2016. Halle, 145–147.

Schmidgen-Hager, E. 1992: Das bandkeramische Erdwerk von Heilbronn-Neckargartach, *Fundberichte aus Baden-Württemberg* 17, 173–291.

Schulting, R. J. – Wysocki, M. 2005: 'In this Chambered Tumulus were Found Cleft Skulls ...': an Assessment of the Evidence for Cranial Trauma in the British Neolithic, *Proceedings of the Prehistoric Society* 71, 107–138.

Schulting, R. J. 2012: Skeletal evidence for interpersonal violence: beyond mortuary monuments in southern Britain. In: R. J. Schulting – L. Fibiger (eds.), *Sticks, Stones, and Broken Bones: Neolithic Violence in a European Perspective*, 223–248.

Schutkowski, H. – Schultz, M. – Holzgraffe, M. 1996: Fatal Wounds in a Late Neolithic Double Inhumation – a Probable Case of Meningitis Following Trauma, *International Journal of Osteoarchaeology* 6, 179–184.

Silva, A. M. – Marques, R. 2010: An arrowhead injury in a Neolithic human axis from the natural cave of Lapa do Bugio (Sesimbra, Portugal), *Anthropological Science* Vol. 118, 185–189.

Silva, A. M. et al. 2012: Skeletal evidence of interpersonal violence from Portuguese Late Neolithic collective burials: an overview. In: R. J. Schulting – L. Fibiger (eds.), *Sticks, Stones, and Broken Bones: Neolithic Violence in a European Perspective*, 317–340.

Sjögren, K. G. – Price, T. D. – Kristiansen, K. 2016: Diet and Mobility in the Corded Ware of Central Europe, *PLoS ONE* 11(5), 1–33.

Skaarup, J. - Grøn, O. 2004: *Møllegabet II. A submerged Mesolithic settlement in southern Denmark*. Oxford: Hadrian Books Ltd.

Skrzyniecki, R. - Cwaliński, M. 2021: Warriorhood at the end of the Neolithic in Central Europe. Comparative analysis of warrior traditions in the chosen regional groups of the Corded Ware Culture, *Archeologia Moldovei* XLIII, 25–52.

Smits, E. 2012: Interpersonal violence in the Late Mesolithic and Middle Neolithic in the Netherlands. In: R. J. Schulting – L. Fibiger (eds.), *Sticks, Stones, and Broken Bones: Neolithic Violence in a European Perspective*, 191–206.

Smrčka, V. et al. 2018: Bone diseases at the lengyel culture burial site in Zengovaárkony, Hungary, *Anthropologie (Brno)* 56, 53-62.

Soriano, I. et al. 2015: Open Warfare or the Odd Skirmish? Bell Beaker Violence in the North-Eastern Iberian Peninsula, *Oxford Journal of Archaeology* 34, 157-183.

Teschler – Nicola, M. 2006: Pathological alterations and traumas in the human skeletal remains from Mladeč. In: M. Teschler-Nicola (ed.), *Early Modern Humans at the Moravian Gate. The Mladeč Caves and their Remains*, 473–489.

Teschler-Nicola, M. 2012: The Early Neolithic site Asparn/ Schletz (Lower Austria): skeletal evidence for interpersonal violence. In: R. J. Schulting – L. Fibiger (eds.), *Sticks, stones and broken bones. Neolithic violence in a European perspective*, 101–120.

Trinkaus, E. - Buzhilova, A. P. 2010: The death and burial of Sunghir 1, *International Journal of Osteoarchaeology* 22(6), 655–666.

Trinkaus, E. 1983: *The Shanidar Neandertals*. New York: Academic Press.

Trinkaus, E. et al. 2001: Dolní Věstonice 15: Pathology and persistence in the Pavlovian, *Journal of Archaeological Science* 28, 1291-1308.

Trinkaus, E. et al. 2006: Skeletal and dental paleopathology. In: E. Trinkaus – J. Svoboda (eds.), *Early Modern human evolution in Central Europe. The people of Dolní Věstonice and Pavlov*, 419-458.

Ubelaker D. H. – Pap, I. – Graver, S. 2006: Morbidity and Mortality in the Neolithic of Northeastern Hungary, *Anthropologie* 44, 241-257.

Vegas, J. I. et al. 2012: Prehistoric violence in northern Spain: San Juan ante Portam Latinam. In: R. Schulting - L. Fibiger (eds.), *Sticks, stones and broken bones. Neolithic violence in a European perspective*, 265–302.

Veit, U. 1996: *Studien zum Problem der Siedlungsbestattung im europäischen Neolithikum*. Tübinger Schriften zur ur – und frühgeschichtlichen Archäologie 1. Munster: Waxmann.

Wagenknechtová, M. 2008: *Pohřební ritus a zacházení s těly zemřelých v kultuře se šňůrovou keramikou na Moravě*. Brno: Masarykova univerzita. Nепublikovaná diplomová práce.

Wahl, J. – Höhn, B. 1988: Eine Mehrfachbestattung der Michelsberger Kultur aus Heidelberg-Handschuhsheim, Rhein-Neckar-Kreis, *Fundberichte aus Baden-Württemberg* 13, 123–198.

Wahl, J. - König, H. G. 1987: Anthropologisch-traumatologische Untersuchung der menschlichen Skelettreste aus dem Bandkeramischen Massengrab bei Talheim, Kreis Heilbronn, *Fundberichte aus Baden-Württemberg* 12, 65–193.

Welge, K. 1997: Erste Ergebnisse zu den Bestattungen aus dem Graben der bandkeramischen Siedlung von Vaihingen an der Enz, *Bulletin de Schweizerischen Gesellschaft für Anthropologie* 3, 55–61.

Whittle, A. et al. 2007: Once in a lifetime: the date of the Wayland's Smithy long barrow, *Cambridge Archaeological Journal* 17, 103–121.

Whittle, A. et al. 2013a: Hungary. In: P. Bickle – A. Whittle (eds): The first farmers of central Europe. Diversity in LBK lifeways, 49-100.

Whittle, A. et al. 2013b: Moravia and western Slovakia. In: P. Bickle – A. Whittle (eds): The first farmers of central Europe. Diversity in LBK lifeways, 101–158.

Wicke, J. et al. 2012: Injured – but special? On associations between skull defects and burial treatment in the Corded Ware Culture of central Germany. In: R. J. Schulting – L. Fibiger (eds.), Sticks, Stones, and Broken Bones: Neolithic Violence in a European Perspective, 151–174.

Wysocki M. – Whittle, A. 2000: Diversity, lifestyles and rites: new biological and archaeological evidence from British Earlier Neolithic mortuary assemblages, *Antiquity* 74, 591–601.

Zápotocká, M. 1998: Bestattungsritus des böhmischen Neolithikums (5500-4200 B. C.). Gräber und Bestattungen der Kultur mit Linear-, Stichband – und Lengyelkeramik. Praha: ARÚ AV ČR.

Zäuner, S.P. et al. 2013: A 6000-Year-Old Hand Amputation from Bulgaria—The Oldest Case from South-East Europe?, *International Journal of Osteoarchaeology* 23, 618-625.

Zoffmann, K. 2007: Anthropological material from a neolithic common grave found at Esztergályhorváti (Lengyel culture, Hungary), *Folia Anthropologica* 6, 53–60.

Zollikofer, C. P. E. - Ponce de León, M.S. 1999: New evidence from Le Moustier 1: Computer-assisted reconstruction and morphometry of the skull, *The Anatomical Record* 254, 474-489.

Zollikofer, C. P. E. et al. 2002: Evidence for interpersonal violence in the St. Cesaire Neanderthal, *Proceedings of the National Academy of Sciences* 99, 6444-6448.

12.2 Další zdroje

Vlastivědné muzeum v Šumperku, Sbírka mohelnického muzea v Mohelnici, Archeologický fond, inv. č. A 51096. Dostupné online na: <https://www.esbirky.cz/predmet/17547741> (14.3.2021, 15:40).

The Wendel Collection, Neanderthal Museum. Dostupné online na: <https://www.nespos.org/display/PublicNesposSpace/Wendel+collection+-+Salle+Principale> (19.5. 2021, 11:20).

Pech Merle, Dostupné online na: <https://www.pechmerle.com/the-prehistory-center/the-pech-merle-cave/visit-the-cave/> (26. 3. 2021, 13:30).